

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ХАЛҚ ТАЪЛИМИ ВАЗИРЛИГИ
ТОШКЕНТ ВИЛОЯТ ДАВЛАТ ПЕДАГОГИКА ИНСТИТУТИ

Ж. Ҳасанбоев, Ҳ. Сарибоев, Г. Ниёзов,
О. Ҳасанбоева, М. Усмонбоева

П Е Д А Г О Г И К А

ўқув қўлланма

Тошкент
Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси
«Фан» нашриёти
2006

Ушбу китоб педагогика олий ўқув юртларининг мутахассис факультетлари талабалари, педагогика лицейлари ва коллежларининг ўқувчилари учун Ўзбекистон Республикаси Халқ таълими Вазирлиги, Республика таълим маркази томонидан ўқув қўлланма сифатида нашрга тавсия этилган.

Масъул муҳаррир:

п.ф.д., проф. Н.С. Сайдахмедов

Тақризчилар:

проф. К.Х. Ҳошимов

п.ф.д., проф. М. Ҳайдаров

ISBN 978-9943-09-012-5

© Ўзбекистон Республикаси
ФА «Фан» нашриёти, 2006 йил.

К И Р И Ш

Инсонни ҳар томонлама баркамол қилиб тарбиялаш, халқимизнинг азалий орзуси бўлиб, аждодларимиз маърифат, маънавият ва маданиятни қандай қилиб ёш авлодга ўргатиш – уларни комилликка етаклаш йўллари, қонун - қоидаларини муттасил излаганлар. Бу эса педагогика фанини майдонга келишига сабаб бўлган. Чунки, инсонни маърифатли ва маънавий комилликка эришиши педагогика фанининг етакчилигида амалга оширилади.

Педагогика–тарбия ҳақидаги фандир. Педагогика – грёкча сўз бўлиб «пайдогос» – бола етакловчи маъносини англатади. Инсонларнинг маърифий ва маънавий баркамолликка муносабатларини ўзгартириб бориши натижасида педагогика (болани тўғри ҳаётга бошлаш санъати) фани халқ орасида ўз мавқеига эга бўлди. Шу тариқа инсонни тарбияловчи фан сифатида педагогика дунёвий фанлар тизими қаторидан алоҳида ўрин эгаллади. Унинг бош масаласи тарбиядир.

Тарбиядаги кенг маъно таълим, ривожланиш, маълумот билан боғланган ҳолда баркамол инсонни вояга етказишни ўзида мужасамлаштиради.

Инсонни тарбияси ҳақидаги ғоялар, қоидалар, қонунлар дастлаб қиссаларда, пандномаларда, ёзма ёдгорликларда, халқ оғзаки ижодида асослаб берилган бўлса, кейинчалик мустақил фан тарзида ўз мавқеини мустаҳкамлайди.

Зотан, ота-боболаримиз азал-азалдан бола тарбиясига алоҳида эътибор қаратганлар. Имом ал-Бухорий, Исо ат-Термизий, Беруний, Аз-Замахшарий, Навоий, Бобур, Огаҳий, Абдулла Авлоний, Абдурауф Фитрат, Абдулҳамид Чўлпон сингари улуғ олиму адиблар, фозилу фузалолар таълим-тарбия борасида кўп асарлар битганлар. Шарқ педагогикасининг асосчилари ҳисобланмиш Форобийнинг «Фозил одамлар шаҳри», Юсуф Хос Ҳожибнинг «Қутадғу билиг» асари Алишер Навоийнинг «Маҳбуб ул-қулуб»н, Кайковуснинг «Қобуснома»си, Воиз Кошфийнинг «Футувватномаи Султоний» асари кабилар бунга далилдир. Тарихдан маълумки, бир вақтлар Шарқ педагогикаси гуллаб-яшнаган. Олмон олими Херлер «Шарқ Европанинг муаллимидир», деганда ана шу ривожланиш даврини кўзда тутгандир, эҳтимол.

Бугун республикамиздаги барча олий ўқув юртиларида педагогика фанини киритилиши, яъни ҳар қандай касб-ихтисослик эгаси педагогика асосларидан хабардор бўлишини таъминлаш замирида инсон камолоти ётади.

Қабул қилинган «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури» нинг миллий моделидаги бош муддао комил инсон тарбияси, мустақил фикрловчи ижодкор шахсни тарбиялаш масалаларидир. Бу вазифани эса педагогика асосларидан хабарсиз киши меъёрига етказиши амримаҳолдир.

Ушбу маънода бўлажак ўқитувчилар олдига қўйиладиган янги педагогик тафаккурни шакллантириш вазифаси бугунги педагогика фанининг моҳиятини ташкил этади, шунингдек, жамият олдига кўндаланг турган миллий мактаб моделини яратиш миллий таълим тизимини унинг мазмунини жаҳон тажрибаси мезонларига мос давлат стандартлари асосида яратиш вазифасини ҳал этиш ўзбек педагогикаси фанининг ҳам олдига қўйилган.

Ўзбекистон Республикасидаги педагогик олий ўқув юртиларида ўрганиладиган педагогика фани ўқитувчилик касбига тайёрлаш тизимида алоҳида ўрин тутади ва ихтисосга йўналтирувчи фан ҳисобланади.

Мазкур ўқув фани ўзбек халқининг миллий қадриятлари, урф-одат ва анъаналари, халқ педагогикаси ақидаларига асосланиб, бўлажак ўқитувчининг миллий мустақиллик шароитида ёш авлодни тарбиялаш, шахсни камол топтириш, эътиқод ва маслақларини шакллантириш, маънавий-ахлоқий юксалтириш жараёнига олиб киради.

Маърифат дарғаси Абдулла Авлоний «Туркий Гулистон ёхуд ахлоқ» асарида педагогика фанига қуйидагича таъриф берган эди:

«Педагогика - яъни бола тарбиясининг фани демакдир. Илми ахлоқнинг асоси тарбия . . . боланинг саломатлиги, саодати учун уни яхши тарбия қилмоқ, танини пок тутмоқ, унга яхши хулқларни ўргатмоқ, ёмон хулқлардан сақлаб ўстирмоқдир». Педагогика комил инсонни тарбиялашда ҳаётий тажрибаларга суянган ҳолда юксак маънивиётни, миллий мафқурани шакллантирувчи, қонун - қоида ва методларни ўрганувчи ҳодисалар доирасидаги фандир.

Педагогика фани ижтимоий фанлар тизимидаги кириб, ўзининг назарий, илмий ва амалий асосларига эга.

Педагогиканинг назарий асослари: Педагогика фанининг назарий асослари инсон камолотига қаратилган, халқ яратган бой тажриба, илмий тадқиқотга доир назарий ва методик манбаларга Ўрта Осиё ва жаҳон маърифатпарвар, мутафаккир олимларининг асарларига суянган ҳолда комил инсонни тарбиялаш, ўқитишнинг қоида ва умумий қонуниятларига асосланади.

Педагогиканинг миллий асослари: Педагогиканинг миллий асоси таълим масалаларини ҳар бир миллатнинг миллий мероси билан умумбашарий, умуминсоний қадриятларни боғлаган ҳолда амалга оширишдир. Ҳар бир миллатнинг ўзига хос мерос ва қадриятларига суянган ҳолда тарбияшунослик масалаларининг миллий асосда ёш авлодга етказиш мазмуни, шакли, метод ва тамойилларини миллийлаштиришдир.

Бир сўз билан айтганда, бугунги педагогика фани ҳақли равишда табиатни олий маҳсули—инсоннинг маънавий-маърифий шаклланиши, унинг шахс сифатида ривожланиши ва мустақил фикр юритувчи комил инсон бўлиб етишиши йўлидаги қонуниятларни ўргатувчи фан сифатида жамиятда ўз ўрнини топиши лозим.

Бу эса инсоният ўзлигини англашга янгича ёндошиш фақат унинг ўзига, жамиятга, табиатга муносабатларида эмас, балки унинг фаолиятида илмий-амалий, ислоҳий ўзгаришлар содир этиб, янгича фикрлаш асосларини эгаллашга замин яратади. Ҳар қандай мутахассис ўзлигини англаши фуқаро маънавий-интеллектуал етук шахс бўлиб етишиши учун педагогика асосларидан етарлича хабардор бўлиши шарт.

I БОБ. ПЕДАГОГИКАНИНГ УМУМИЙ АСОСЛАРИ

§ 1. Педагогика фанининг мавзуси, баҳси ва унинг шахс камолотидаги ўрни

Ёш авлодни келгуси ҳаётда уни комил инсон қилиб шакллантириш руҳий ва маънавий жараёнларга боғлиқ. Педагогика фанининг асосий мақсади бўлажак тарбиячи – ўқитувчиларнинг онгли фаолиятида мақсадли тарзда ўз устида ишлаш, интилиш, тинимсиз изланиш, танланган восита ва методларни қўллаш каби тарбиячилик санъатини ўргатишга қаратилади.

Бу мазмун қуйидагиларда ўз ифодасини топади:

Кадрлар тайёрлаш миллий моделини ҳаётга жорий қилишдаги бош муддао комил инсонни вояга етказишнинг бир бутун ҳолатдаги муаммоларни ҳал қилиш;

Таълим - тарбия самарадорлигини тинмай ошириш ва дунё талаблари даражасига олиб чиқиш масалаларига ижодий ёндошиш; Умуминсоний қадриятлар ва миллий маданиятнинг асосларини эътиборга олиб, таълим-тарбия мазмунини миллий мафқурани шакллантириб бориш имкониятини яратиш;

Педагогика-тарбияшунослик қоидаларини, қонунларини илғор педагогик тажрибалар асосида бойитиб бориш, янги методларни излаб топиш ва қўллашга доир тадбирлар ишлаб чиқиш;

Бўлажак ўқитувчи ва тарбиячиларни касбий ва ихтисослик тайёрликларини талаб даражасига етказиш масалаларига эътибор қаратиш;

Узлуксиз таълим тизимини янада ривожлантириш муаммоларни ҳал қилиш.

Ўзбекистон Республикасининг, «Таълим тўғрисида»ги қонунида таълим Ўзбекистон Республикаси ижтимоий тараққиётида устувор соҳа, деб эълон қилинган.

Таълимнинг, ўқитишнинг вазифаси фуқаролар, ёшларнинг энг асосий Конституциявий ҳуқуқларидан бири бўлган ҳар бир кишининг ақлий-амалий имкониятларини рўёбга чиқариш, ижодий қобилиятларини намоён этиш, интеллектуал жиҳатдан ривожини таъминлаш ўзи хоҳлаган касбини танлаш, уни мукамал эгаллаб,

шу соҳада бахтиёр фаолият кўрсатиш учун моддий-маънавий, тарбиявий-дидактик шарт-шароит яратилгандан иборатдир. Бу умумий вазифадан таълимнинг ҳар бир бўғини, тури ва босқичларининг ўзига хос вазифалари келиб чиқади.

Ушбу маънода педагогика фанининг вазифалари ҳам қуйидагилардир:

Шарқ ва Ғарб халқлари яратган, халқ оғзаки ижодиётига асосланган педагогикаси, мутафаккир, маърифатпарвар педагог ва олимларнинг тарбияшуносликка доир илғор ғояларини ўрганиб, таҳлил қилиб, комил инсонни шакллантиришнинг қонунқоидалари ва зарурий сифатларини аниқлаш;

Педагогика - тарбияшуносликдаги таълим-тарбия назариясини ҳозирги давр хусусий методикаси билан узвийлик муаммоларини ишлаб чиқиш ва янги педагогик технология қонунларига амал қилиш;

Таълим-тарбия назариясидаги қоида, қонун, тамойил, метод ва усулларни мактаб амалий ҳаёти билан боғлаб, бўлажак ўқитувчиларга ўргатиш;

Халқ таълимини бошқариш ва унга раҳбарлик масалаларини чуқур ўрганиб, бўлажак ўқитувчиларни қандай тайёрлаш муаммоларини ҳал қилиш.

Дарҳақиқат, рус педагоги К.Д. Ушинский таъкидлаганидек, педагогика фанининг энг муҳим вазифаси шахс ривожланишини ҳар жиҳатдан ўрганишдир ва ўқитувчининг ишда мувафаққият қозониш шарти ўз ўқувчиларининг хислат ва хусусиятларини билишдир.

Хулоса қилиб шуни айтиш мумкинки, инсон камолоти унинг яшаш давридаги фаолиятига боғланган ҳолда ривожланади. Бола жуда ёшлигидан бошлаб катталар ёрдамида ташқи муҳит билан турли хил алоқада бўлади ва секин-асталик билан бу фаолият уларнинг шахсий хусусиятларига таъсир этиб, шахс сифатида шаклланиб боради.

Умуман, педагогик жиҳатдан тўғри ва мақсадга мувофиқ қилиб уюштирилган ҳар қандай фаолият бола шахсининг ақлий, ахлоқий эстетик, жисмоний ва иродавий ривожланишига ижобий таъсир этади. Раҳбарлик қилинмаган фаолият эса бир ёқлама ёки салбий ривожланиши мумкин.

Шундай қилиб, инсон тараққиётининг илмий концепцияси инсон камолотига таъсир этадиган омилларни таҳлил этиб, инсон камолоти ва уни шахсини шакллантиришни ягона бир бутун нарса эканлигини таъкидлайди.

§ 2. Педагогиканинг методологик асослари

Педагогиканинг фан сифатида шаклланиб бориши ижтимоий-иқтисодий зарурият бўлиб, у турли фанлар билан қадим-қадим замонлардан бошлаб боғлиқликда ривожланиб келган. Аллоҳ, еру осмонни, бутун борлиқни инсон туфайли яратиб, унга ақл гавҳарини, тафаккур қилиш қобилиятини берди ва ер юзига халифа этиб юборди. Ўзининг мавжудлиги ҳар бир ишга қодирлигини, илмда тенгсизлигини, меҳру мурувватда беқиёслигини билдирди. Исломда илм беришда бир-бирига боғлиқ бўлган дин ва дунё ҳақида тушунча мавжуд, улар алоҳида тушунча эмаслиги исботланган. Дунёвий деб аталадиган илмларнинг барчаси Куръони Карим таълимоти билан боғлиқ ва уйғундир. Чунки исломий ҳидоятнинг бутун инсониятга қарата айтилган илк хитоби «ўқи» сўзи эди. Яъни, илк бор нозил бўлган «Алақ» сурасида «Яратган зот бўлмиш Роббингиз номи билан ўқинг! У инсонни лаҳта қондин яратди. Ўқинг!» Демак, Куръон инсониятни маърифатга, илмга чорлаб, ўрганмоқ учун ўқишни амр этмоқда. Шуни таъкидламоқ керакки, педагогика фанининг методологик асоси диний ва дунёвий фанлар таркибида ривожланиб келган. Куръонда «Илм» сўзи турли тилларда 765 марта такрорланади. Ғарб файласуф олимлари ҳам ислом фалсафасига суянган ҳолда ижод этганлар.

Ислом таълимоти барча фанларнинг асосий негизидир. Француз файласуфи Жак Кондерсе «Тафаккур тараққиётининг тарихий манзараси чизгилари» номли асарида «Ўрта асрлар мусулмон оламида тўпланган илмий билимлар Ғарбда Уйғониш даврини тайёрлашга хизмат қилмаганида инсоният бесамар йўқолиб кетар эди», деб ёзганлиги сўзимиз далилидир.

Қадимги Юнонистонда Суқрот, Аристотель, Платонлар ғояга асосланган ўзларининг инсон камолоти ва тарбия масалаларининг фалсафий негизини яратган. Аристотель «Искандарга қилган насихати» да инсонни энг юксак фазилати тақводорлик, иймонли, илмли бўлишлигини алоҳида таъкидлаган эди, яъни:

«Тақводорлик иймон воситасида камол топади. Иймон эса фикру андиша соясида ҳосил бўлади», деган эди.

Машҳур физик Эйнштейн шундай деган:

«Аллоҳга бўлган иймон илмий изланишларнинг энг улкан самарасидир».

Форобий ўз даврининг буюк олими сифатида кўпгина фанларга оид асарлар ёзиш билан бирга Шарқда қадим юнон фалсафаси, қадимий дунёнинг энг машҳур олими Аристотелнинг асарларини ўрганиш уларга шарҳлар ёзиш ғояларини тарғиб этади ва файласуф ғоясини янада ривожлантиришга улкан ҳисса қўшади, бутун Шарқда «Иккинчи муаллим» унвонига сазовор бўлди. У юнон олимлари Платон, Гален, Евклид, Парафий, Суқрот каби олимлар рисолаларига шарҳлар ёзди.

Форобийнинг фикрича, мавжудотнинг энг буюк ва энг етук маҳсули—бу одамдир. Инсон ўзининг онги, ақли, сезиш қобилиятига эгадир. Инсон ўз ақли ёрдамида ўзини ўраб олган мавжудотнинг моҳиятини тушунади.

Форобийнинг педагогик таълимотлари ўз даври учун, айниқса, катта аҳамиятга эга бўлиб, инсонпарварлик ғоялари билан суғорилган.

Форобий инсонпарварлиги унинг таълим-тарбия, инсон шахсиятини камол топтиришнинг йўл-йўриқлари, илм-маърифатига эришувнинг усуллари, ижтимоий муаммоларни ечиш масалалари асосида ётади. Бу эса бутунги педагогиканинг методологик асосларини яратишда ўз ўрни бор.

Халқ оғзаки ва ёзма ижодиёти, халқ ёдгорлик обидалари тараққиёт жараёнида пайдо бўлган, ривожланган қадрият даражасига кўтарилган анъаналар, урф-одатлар, расм-русмлар, амалий фаолиятда катта аҳамият касб этади.

Педагогика фани методологиясининг яратилишида қомусий мутафаккирлар ва машҳур педагогларнинг ўрни диққатга сазовордир. Ал-Хоразмий, Ибн Сино, Абу Райҳон Беруний, Рудакий, Фирдавсий, Алишер Навоий, Воиз Кошифий, чех олими Ян Амос Коменский, швейцариялик педагог Йоганн Генрих Песталоцци, немис педагоги Адольф Дистерверг, рус педагоги К.Д.Ушинский кабилар ўз ижодиётларида педагогиканинг методологик асосини яратдилар. Педагогика фанининг мазмуни, мақсади, вазифалари,

тамойил, услуб ва воситалари, умуман ҳар бир инсон учун зарур бўлган тарбиявий таъсирлар янги асосга эга бўлиши керак.

Аввало, педагогика фанининг методологик асоси, тадқиқот методлари, мақсад ва вазифалари, янги йўналишлари, таълим ва тарбия мазмуни, шакл ва методлари ҳамда бошқа қатор муаммолар янги ёндашув миллий истиқлол ғоялари ва миллий мафкура асосида яратилиши муҳим. Шунингдек, Президентимиз И.А.Каримов ўз рисола, нутқ ва суҳбатларида илгари сурган фикрлар, ғоялар, ана шу фикр ва қарашлар асосида яратилган «Миллий истиқлол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар» педагогика фанининг методологик асоси саналади.

Шу билан бирга педагогика фанининг ҳам ўз илдизлари, сарчашмалари мавжуд. Маълумки, таълим-тарбия тарихига назар ташлар эканмиз мозийда ҳам энг муҳим, бош масала инсон, уни баркамол этиб тарбиялаш бўлганлигининг гувоҳи бўламиз. Энг қадимги манбалардан бошлаб, кейинчалик пайдо бўлган таълимий-ахлоқий асарларда ҳам назарий, ҳам амалий масалалар таҳлил этилганки, унинг асосида инсон шахсини маънавий-ахлоқий шакллантириш муаммоси марказий муаммо бўлган. Юсуф Хос Ҳожибнинг «Ўутадғу билиг» асаридан бошлаб, Қайковуснинг «Қобуснома», Аҳмад Югнакийнинг «Ҳибат ул-ҳақойиқ», Саъдийнинг «Гулистон», Алишер Навоийнинг «Маҳбуб ул-қулуб», Абдулла Авлонийнинг «Туркий гулистон ёхуд ахлоқ» ва бошқа жуда кўп дидактик асарларнинг ҳар бирини бир педагогик дарслик десак янгилишмаган бўламиз. Биз ана шу асарларга таянган ҳолда тадқиқот ишларини олиб борган тақдирдагина педагогиканинг илмий асосларини бойитган бўламиз.

Президентимиз И.А.Каримов бу борада шундай деган эди:

«Ўзбекистонни янгилаш ва ривожлантиришнинг ўз йўли тўртта асосий негизга асосланади. Бу негизлар:

- умуминсоний қадриятларга содиқлик;
- халқимизнинг маънавий меросини мустаҳкамлаш ва ривожлантириш;
- инсоннинг ўз имкониятларини эркин намоён қилиши;
- ватанпарварлик»¹

---

¹ Каримов И. А. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. 1-том.и йўли. Тошкент: Ўзбекистон, 1996. 76-бет.

Ўзбекистонда мустақилликни сақлаб қолиш ва уни мустаҳкамлашда, педагогика фани ва унинг методологик асосларига бевожуб бовланган ҳолда, ҳар бир педагог масалага ижодий, ривожланувчи нуқтаи назаридан ёндашиши зарурдир. Ана шунда мазмунан янгиланаётган замон талаблари асосида шаклланаётган педагогика - инсон руҳиятига таъсир этувчи замонавий методлар асос бўлгандагина ҳақиқий, миллий ва замонавий тарбияшунослик фанига айланиши муқаррар.

§3. Педагогик тушунчалар

Педагогика фани мустақил фан тармоғи сифатида ҳамма вақт ўзининг асосий тушунчаларига эга. Бироқ бу тушунчаларнинг айримлари давр ва ҳукмрон мафқуранинг ғоялари асосида ўзгариб турган.

Янгиланаётган бутунги педагогика илмидаги тушунчалар ва таърифлар эса, асосан, миллий истиқлол мафқурасига мос, умуминсоний қадриятлар ва миллий ўзига хослик билан биргаликдаги уйғунлик асосида яратилмоқда.

Педагогиканинг бир-бири билан узвий боғланган муҳим тушунчалари қуйидагилардир: тарбия, таълим, маълумот, инсон камолоти, инсоннинг шаклланиши, ўқитиш, тарбиянинг асосий қонунлари ва мақсади, педагогик жараён, педагогик муҳит, тарбия турлари (ақлий, ҳуқуқий, иқтисодий, меҳнат, экологик, ахлоқий, жисмоний ва эстетик), тарбия услублари, таълим методлари, педагогик-психологик тушунчалар (руҳият, шахс, фаолият, ўз-ўзини англаш, мулоқот, руҳий жараён ва ҳолат, малака, қобилият, жўшқинлик, характер, идрок, диққат, хотира, тафаккур, сезги, ҳиссиёт, ўрганиш ва ўргатиш).

Юқорида келтирилган педагогик тушунча (категория) ларнинг барчасига таъриф бериш ва изоҳлаш мавзумиз ҳажмий даражаси имконидан ташқари бўлганлиги боис педагогикада энг кўп қўлланиладиган асосий тушунчаларгагина изоҳ беришни лозим топдик.

Тарбия - ҳар бир инсоннинг ҳаётда яшаши жараёнида орттирган сабоқлари ва интеллектуал салоҳиятларининг ижобий кўникмасини ўзгаларга бериш жараёни.

Чунончи, тарбия кенг социал маънода ижтимоий ҳодиса сифатида қўлланилганда жамиятнинг барча тарбиявий воситаларини ўз ичига олади.

Тарбиянинг объектив қонунилари - ўқув-тарбиявий жараёни ташкил этиш ва ижтимоий ҳаётнинг шахсни, уни ўзига хослиги ҳамда сифатларини шакллантириш талабалардаги турфун бўлган анъаналардир.

Дарҳақиқат, тарбия ижтимоий ҳаёт учун зарур бўлган ҳодисалардир. Тарбия юксак маънавий, жисмоний баркамоллик, яхшининг ёмондан фарқини англаш, юксак инсоний фазилатларини шакллантириш қудратига эгадир. Тарбия кишилик жамиятининг ҳамма босқичларида ривожланиб, ўсиб, авлоддан-авлодга ворислик вазифасини бажарадиган ҳодиса. Лекин ҳар бир жамиятда тарбиянинг мақсади, вазифаси, мазмуни ўзига хослиги билан фарқ қилади.

Халқ иқтисодий, сиёсий ва маънавий заруратдан келиб чиқиб, ёш авлодни тарбиялаш муаммолари дастлаб халқ оғзаки ижодиёти, халқ педагогикаси, ёзма ёдгорлик ва пандномаларда, мутафаккир ва маърифатпарварларнинг асарларида бош мавзу бўлиб, комил инсон шахсини шакллантириш учун зарурий ҳодиса сифатида талқин этилган. Халқ оғзаки ижодиётида тарбия бош масала сифатида тавсифланган бўлса тарбия ва одоб, ватанга чексиз муҳаббат, адолат, инсоф, ботирлик, меҳнатсеварлик, билимдонлик каби ғоялар тарбия воситаси тарзида қўлланилган. «Ватан қадрини билмаган ўз қадрини билмас», «Ватанга келган иймонга келар». «Бола туққанники эмас, тарбиялаганники», «Ота ғайратли бўлса, бола ибратли бўлар» каби халқ мақоллари бевосита тарбияга дахлдордир. Ҳадис илмида тарбиянинг инсон камолоти учун чексиз муҳаббат, илмий туйғу каби сифатларнинг изоҳи ҳам берилади. «Фарзандларингизни иззат-икром қилиш билан бирга ахлоқ-одобини ҳам яхшилангиз», «Отага итоат қилиш—тангрига итоат қилишдир» ва бошқалар шулар жумласидандир.

Халқ оғзаки ижодиёти ва педагогикасида тарбия муаммоси инсон учун зарур бўлган иқтисодий, ижтимоий, жисмоний, маънавий, ахлоқий сифатларни қамраб олган бўлиб, тарбия орқали амалга ошириш назарда тутилади. Алишер Навоийнинг «Маҳбуб ул-қулуб» асаарида келтирилганидек:

Қобилга тарбия эрур ул навъқин гуҳар
Тушса, нажосат ичра ювгай кимса ани пок.
Гар ит узумига киши май бирла берса сув,
Бу тарбия билан қила олгайму ани ток.

Қуйидаги сатрларда аллома тарбияни кимга беришни ҳам би-
лиш кераклигини таъкидлаб, тарбия жараёнини тўғри ташкил
қилишга, унинг қонун-қоидаларига амал қилишга ҳам чорлайди.
Педагогика фанида тарбия—инсон тарбияси муаммоларини асо-
сий мақсад қилиб, баркамол шахсни шакллантиришга замонавий
педагогика фани ютуқларидан фойдаланиш билан бир қаторда
миллий ва умуминсоний қадриятларимиздан фойдаланиш ва ижо-
дий ёндошишни талаб этади. Бу талаб аждодларимиз ғояларига
суяниб, қуйидаги қонунларга асосланиши зарур деб ҳисоблаймиз:

-Тарбия инсон фаолияти жараёнида тартибли таъсир этувчи
омил бўлиб, натижасини инсоннинг яшаб турган ижтимоий ша-
роити белгилайди;

-Инсон камолотини ҳаракатлантирувчи куч, қарама-қаршилик-
ларни мавжудлиги унинг шахсий ҳаётида намоён бўлади;

-Инсон фаолияти жараёнида атрофдаги нарса ва ҳодисаларга
қизиқиш уйғотиш ва уни эътиқодга айлантириш лозим. Чунки
эътиқод инсоннинг жамиятда бўлган муносабатида, теварак-ат-
рофда кечаётган воқеа-ҳодисаларга бўлган муносабатида намоён
бўлади;

-Тарбия жараёни ёшларнинг катталар билан, катталарнинг
ёшлар билан қонуний муносабати натижасида амалга оширили-
шини таъминлаши демакдир.

-Тарбия жараёнининг қонун, қоида, тамойил ва методларини
педагогиканинг тарбия назарияси қисми чуқур, атрофлича ўрга-
нади.

Таълимга умумий тарзда қуйидагича таъриф бериш мумкин:
маълум мақсадга йўналтирилган, режали равишда амалга ошири-
ладиган ўқитувчи-ўқувчиларнинг ўзаро мулоқот-муносабати
бўлиб, ўқув фанларига оид тушинчаларни ва етакчи ғояларни ўқув-
чилар онгига сингдириб боришга асосланади. Бунинг натижаси-
да ўқувчида маълумот, тарбия ва умумий шаклланиш, ривожла-
ниш амалга ошади.

Таълим бериш ўқувчиларга билимни тартибли баён қилиш жараёнидир. Таълим ва тарбия узвий боғланган жараён бўлганлиги сабабли тарбияланган комил инсон ақлий камолотига тартибли таъсир кўрсатиш орқали илмли, баркамол инсон бўлиб етишади. Таълим жараёни инсонларга нималарни бериши ҳақида Юсуф Хос Ҳожиб ўзининг «Қутадғу билик» асаарида шундай ёзган эди:

Ўқув қайда бўлса, улуглик бўлур,
Билим кимда бўлса, буюклик олур.
Ўқувли тирикдир, ўқувсиз-ўлик,
Келу, эй ўқувсиз, ўқув ол ўлик.

Таълим инсон ақлий камолотини юзага чиқарувчи педагогика-тарбияшуносликнинг бир қисмидир. Педагогиканинг дидактика бўлими уни атрофлича ўрганади.

Маълумот - ўқитиш ва ўзича мустақил билим олиш жараёни бўлиб, унинг натижасида кишида билим, иқтидор, малака ва ижобий қобилиятларнинг ривожланганлиги, илмий дунёқарашнинг шаклланганлиги назарда тутилади. Педагогик маълумот ўрта ва олий даражада бўлиб, ўрта маълумот махсус академик лицей, педагогик коллежларда босқичли шаклда борилади. Натижада ўрта маълумот ҳақидаги гувоҳнома берилади. Олий педагогик маълумотли мутахассислар университетларда, педагогика институтларда, бакалаврият ва магистратура босқичларида тайёрланади.

§ 4. Фанлар тизимида педагогиканинг ўрни ва аҳамияти

Педагогика фани инсонда жаҳон тажрибаларида синалган тизим бўлган бозор муносабатларини шакллантириш, миллий мерос, анъаналар, миллий ва умуминсоний қадриятларнинг бой манбалари бўлган маънавий-маърифий тушунчалар ҳақида билим, малака ҳосил қилишда бошқа фанлар қатори ўз ўрни ва алоқадорлиги бор. Педагогика биринчи навбатда фалсафа билан муштарак ривожланиб келган. Чунки фалсафадан ажралиб чиққан педагогика инсоний жамият ва табиат ривожланишининг умумий қонунларидан илмий манба сифатида фойдаланади.

Бугунги кунда бир қатор умумий масалалар ишлаб чиқилганки, у масала фалсафада ҳам, педагогикада ҳам баробар мавжуддир. Булар жумласига, тарбия билан бошқа ижтимоий ҳодисалар орасидаги ўзаро алоқалар: дунёқарашни, ахлоқий, меҳнат ва эстетик тарбияни шакллантириш масалалари; шахс ва жамоа муносабатлари; таълим жараёнининг моҳиятини тушуниш ҳамда билишнинг диалектик назариясини ишлаб чиқиш билан боғлиқ бўлган генесеологик масалалар ва бошқа муаммолар киради.

Педагогиканинг аниқ масалаларини ишлаб чиқишда фалсафанинг социология, этика (ахлоқ-одоб), эстетика каби тармоқлари катта аҳамиятга эгадир.

Педагогика ижтимоий фанлардан: иқтисодиёт, психология ва физиологиялар билан ҳам бевосита ва билвосита боғлиқдир.

Инсоннинг ақлий ривожланиши қирраларини, жиҳатларини ўрганадиган бошқа фанлардан фарқи ўлароқ, педагогика инсон шахси, унинг тараққиёт босқичлари билан шуғулланади.

Бугунги кунда педагогика фани кўп тармоқли фан сифатида намоён бўлмоқда. Жумладан, педагогика фанлари тизимига этнопедагогика, мактабгача таълим педагогикаси, касбий таълим педагогикаси, олий мактаб педагогикаси, ахлоқ тузатиш ва меҳнат педагогикаси, жисмоний камолот педагогикаси, ҳарбий педагогика, махсус педагогика: кар соқовлар (сурдо) педагогикаси, кўрлар (тифло) педагогикаси, ақлий жиҳатдан орқада қолган (олигофрено) педагогика, логопедагогика, педагогик маҳорат киради.

Педагогика фанининг бошқа фанлар билан алоқаси. Педагогика фани инсон тарбияси билан шуғулланганлиги сабабли унга ҳамма фанлар кўмаклашиши табиийдир. Инсон тарбиясининг қайси соҳасини олиб кўрсангиз, у қайсидир фан билан алоқадорликда амалга оширилади, ўша фаннинг қонун-қоидаларига суянади. Педагогиканинг методологик асоси, билиш назарияси ва тарбиядаги қонун-қоидалар бевосита фалсафа фанининг таъсирида амалга оширилади. Абу Наср ал-Форобий «Талхису Навомиси Афлотун» (Афлотун қонунларининг моҳияти) асарида инсон камолотини фалсафа фанининг таъсирида ривожланишини шундай кўрсатган эди: «Яхши фазилатга эга бўлган шаҳар аҳолиси энг бахтиёр одам бўлиши, қонунларга ихтиёрий бўйсунушини таъминлаш учун қонунларни такомиллаштириш, улардаги қоидалар-

ни мустаҳкамлаш учун зарурдир». Педагогика, психология, ман-тиқ ҳуқуқ ва тиббиёт фанларидаги қонун – қоидаларга бевосита боғланади. Педагогика фанида болаларни даврларга бўлиш тизи-мини асослашда анатомия, физиология, мактаб гигиенаси каби фанларнинг ҳам ўрни каттадир. Педагогика илмий тадқиқот ме-тодларни такомиллаштиришда математика, физика, ЭҲМ каби фанлар билан боғланади.

Мустақил Ўзбекистонда миллий педагогика фани бевосита иқтисод фани билан боғланиб, бозор иқтисодиётига ўтиш муам-моларини, иқтисодий тарбия масалаларини узвийлик билан амал-га оширади.

II БОБ. ЎҚУВЧИ ШАХСИ ТАРБИЯ ЖАРАЁНИНИНГ ОБЪЕКТИ ВА СУБЪЕКТИ СИФАТИДА

§ 1. Шахс ҳақида тушунча, шахс тарбияси, камолоти

Дунёга келган гўдак маълум ёшга қадар индивид ҳисобланади. «Индивид» лотинча «индивидуум» сўзидан келиб чиққан бўлиб, «бўлинмас», «алоҳида», «ягона» маъноларини англатади. Индивид биологик турга кирувчи алоҳида тирик мавжудотдир.

Шахснинг шаклланишида ҳаракат ўзига хос омил саналади. Гўдак (чақалоқ) ҳам турли ҳаракатларни қилади. Бироқ, бу ҳаракатлар кейинчалик шартли рефлекслар бўлиб, онгли равишда эмас, балки шартсиз ва шартли қўзғатувчиларга жавоб тарзида юз беради.

Гўдакда нутқнинг ҳосил бўлиши, шунингдек, унинг томонидан ташкил этилаётган ҳаракатлар онгли равишда содир бўла бошлаши ва албатта, ижтимоий муносабатлар жараёнидаги иштирокининг рўй бериши шахс шаклланишининг дастлабки босқичи ҳисобланади.

Шахс деганда муайян жамиятнинг аъзоси тушунилади. Одам-инсон индивиди шахсга айланмоғи учун руҳий жиҳатдан тараққий этган, ўз хусусияти ва сифатлари билан бошқалардан фарқ қилиши лозим.

Ҳар бир одам шахс сифатида турлича намоён бўлади. У ўзининг хусусияти, қизиқиши, қобилияти, ақлий жиҳатдан ривожланганлик даражаси, эҳтиёжи, меҳнат фаолиятига муносабати билан бошқалардан фарқланади. Булар шахснинг ўзига хос хусусиятлари бўлиб, мазкур хусусиятлари ривожланиб, маълум бир босқичга етсагина у камол топган шахс сифатида намоён бўлади. Шахс ижтимоий муносабатлар жараёнида қарор топади.

Шахснинг ривожланиши, аввало унда шахсий хислатларнинг шаклланиши билан бошланади. Ривожланиш – ўзида шахснинг жисмоний, ақлий ва бошқа хислатларнинг тақомилини намоён этадиган жараён бўлиб, бундай хислатлар туғма, баъзилари кейинчалик эришилган бўлади.

Nizomiy omli

kuu. kelasi

УД 6430/1

Шахс номини олиш учун нималар керак?- деган саволнинг ту-гилиши табиийдир. Одам ижтимоий мавжудот сифатидан шахсга айланиши учун унга ижтимоий - иқтисодий ҳаёт шароитлари му-ҳит ва тарбия керак бўлади. Ана шулар ҳамда шахснинг наслий хусусиятларининг такомиллашиб бориши одамнинг ривожлани-ши, шахс сифатида намоён бўлишини таъминлайди.

Одам боласининг шахс сифатида ривожланишини, унинг ҳар томонлама камолга етиши учун педагогика фани шахс ривожла-нишининг умумий қонуниятларини, унга таъсир этадиган омил-ларни, ривожланиш жараёнига алоқадор босқичларни аниқлаши керак. Шунингдек, бола шахсининг ривожланишида фаолиятининг ўрни ва аҳамиятини ҳам ўрганиши лозим.

Биз юқорида «ривожланиш» тушунчасини жуда кўп ишлатдик. Энди ушбу тушунчага атрофлича ёндошиб, таъриф беришга ҳара-кат қилайлик. Одам биологик мавжудот саналади, табиий, биоло-гик ва ижтимоий қонуниятларга бевосита бўйсунди.

Бошқача қилиб айтганда, шахс, инсон тирик организмдир, шу сабабли унинг ҳаёти биологиянинг умумий қонунларига, ёшлар анатомияси ва физиологиясининг махсус қонунларига бўйсунди. Булардан ташқари одамнинг комил инсон бўлиб етишувида аниқ мақсад асосида ташкил этилган хатти-ҳаракат, ирода сифат-ларининг камол топиши асосида айрим нуқсонларнинг бартараф этилиши қийинчиликларни енгиб ўтишга бўлган ишончи ҳам му-ҳим аҳамиятга эгадир.

Маълумки, ҳаёти давомида инсон жисмоний ва психик жиҳат-дан ўзгариб боради. Лекин болалик, ўсмирлик ва ўспиринлик дав-рида ривожланиш ниҳоятда кучли бўлади.

Бола мана шу йилларда ҳам жисмоний, ҳам руҳий жиҳатдан ўсиши, ўзгариши туфайли шахс сифатида камолга етади, бунда берилаётган тарбия мақсадга мувофиқ таъсир этиши натижасида бола жамият аъзоси сифатида камол топиб, мураккаб ижтимоий муносабатлар системасида ўзига муносиб ўрин эгаллайди.

Анатомик ва физиологик характердаги ўзгаришлар жисмоний ривожланишга тааллуқлидир. Одам бўйининг ўсиши, гавда оғир-лигининг ортиб бориши, гавда тузилишининг ўзгариши, қон бо-сими, ўпка сифими, таянч-ҳаракат аппаратининг ҳолати ва бошқа-лар жисмоний ривожланиш кўрсаткичларидир.

Руҳий жараёнлар ва бола руҳиятидаги ўзгаришлар, чунончи, диққат ва хотира даражаси, тафаккур хусусиятлари, сўз бойлиги ҳамда нутқнинг ривожланганлик даражаси ва бошқалар руҳий ривожланишга тааллуқлидир.

Шахс ривожланишида у ёки бу фаолият турлари (ўйин, ўқиш, меҳнат ва бошқалар)нинг турли ёшдаги фаолиятлар мазмуни (мақсадга йўналтирилганлик, ҳаракатнинг онгли, режали бўлиши, уларнинг самарадорлиги ва ҳ.к), шунингдек, алоқа, муомала ҳамда кишилар ўртасидаги ижтимоий муносабатлар мазмуни, ижтимоий-ахлоқий меъёрларга бўйсуниб, ижтимоий бурчни англаш, унга нисбатан масъуллик каби хусусиятлар ҳам муҳим аҳамиятга эга бўлади.

Шахснинг шаклланишида шахсий хислат ва сифатларнинг ривожланиб, тараққий этиб бориши муҳим ўрин тутди. Шахс сифатларини тўғри аниқлаш учун турли муносабатлар жараёнида уни ўрганиш мақсадга мувофиқдир.

Бугунги кунда таълим-тарбия тизими кадрларнинг янги авлоди тафаккурини, онгини шакллантиришга хизмат қиладиган зарур бир соҳа сифатида намоён бўлаётган экан, шахс таърифи ҳам бирмунча ойдинлашади. Кадрлар тайёрлаш миллий моделининг таркибий қисмига кирган «шахс» қуйидагича таърифланади:

Шахс - кадрлар тайёрлаш тизимининг бош субъекти ва объекти, таълим соҳасидаги хизматларнинг истеъмолчиси ва уларни амалга оширувчиси.

Демак, шахс - ижтимоий муносабатлар маҳсули бўлиб, онгли фаолият билан шуғулланувчи ижтимоий мавжудот сифатида жамиятда ўз ўрни бор.

Шахснинг ривожланиши эса барча туғма ва ҳосил қилинган хусусиятлар: организмнинг анатомик тузилиши, физиологик ва психологик хусусиятлар, фаолият ва хатти-ҳаракатнинг миқдорий ва сифат ўзгариши жараёнидир.

§ 2. Шахсни ривожлантирувчи асосий омиллар

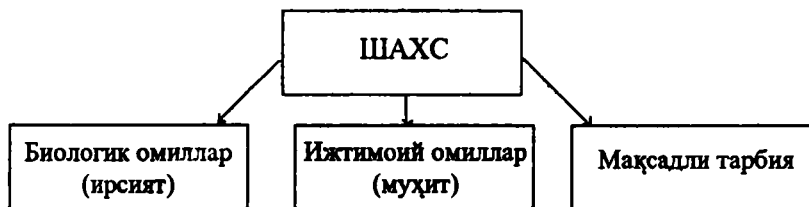
Инсон ҳаёт экан, бутун умри давомида ўсиб, ривожланиб, ўзгариб боради. Болалик, ўсмирлик ва ўспиринлик йилларида шахснинг камол топиши яққол кўзга ташланади.

Ривожланиш деганда биз шахснинг ҳам жисмоний, ҳам ақлий ва маънавий камол топиш жараёнини тушунамиз. Педагогика ва

психология фани ривожланишни биологик ва социал хусусиятлари ўзаро чамбарчас боғлиқ бўлган бир бутун нарса деб ҳисоблайди. Одам боласининг шахс сифатида ривожланиши, ҳар томонлама камол топишининг самарали бўлишига эришиш мақсадида педагогика фани ривожланишининг қонуниятларини унга таъсир этувчи омилларни, шунингдек, шахс камолотида таълим ва тарбия ҳамда фаолиятининг таъсири ва аҳамиятини аниқлайди ва таҳлил қилади. Шахс ривожланишига ирсият, муҳит ва тарбия каби омиллар таъсир этади.

Шахснинг шаклланишига таъсир этувчи омиллар қуйидаги шаклда акс эттирилган (1-шакл).

(1-шакл)

Ирсият - бу ота қони ёки аجدодларига хос бўлган биологик хусусият ва ўхшашликларнинг наслга (болага) ўтиш жараёнидир.

Наслдан-наслга ўтадиган хусусиятларга қуйидагилар киради:

Анатомик-физиологик тузилиш (мисол учун юз тузилиши), органлар ҳолати, қадди-қомат, асаб тузилиши хусусиятлари, тери, соч ҳамда кўзларнинг ранги. Шунингдек, нутқ, тафаккур, ихтиёрий ҳаракат ва амаллар, вертикал ҳолатда юриш, меҳнат, ижод қилиш қобилияти ва бошқа истеъдод аломатлари ҳам наслдан-наслга ўтади. Истеъдод аломатлари умумий хусусият касб этади, муайян меҳнат ва ижод турига йўналтирилган эмас. Истеъдод аломатлари муайян фаолиятга мойилликни акс эттиради, холос.

Маълум оилада тарбияланаётган болада ажлудларига хос истеъдод нишонаси акс этганда, айнан ана шу истеъдоднинг шаклланишида муҳим роль ўйнаган, унинг ривожланиши учун қулай имкониятларга эга оила муҳитини назардан четда қолдирмаслик лозим.

Физиология ва психология фанлари бўйича олиб борилган тадқиқот натижаларининг кўрсатишича, инсон боласи тайёр

қобилият билан эмас, балки бирор бир қобилиятнинг рўёбга чиқиши ва ривожланиши учун манба бўлган лаёқат билан туфилади. Лаёқат гўё «мудроқ» ҳолатда бўлиб, унинг «уйғониши» - ривожланиши учун қулай муҳит яратишни талаб қилади.

✓ Шахс муайян ижтимоий жамият маҳсулидир. Шахснинг ҳаётий фаолиятида ижтимоий муҳит унга ёки ижобий, ёки салбий таъсир кўрсатиши мумкин. Ижтимоий жамият шахс имкониятларини рўёбга чиқариши ёки йўқ қилиши мумкин. Бу жамиятнинг маънавий қиёфаси, унда ташкил этилаётган муносабатлар мазмуни ҳамда даражасига боғлиқ.

Муҳит деганда шахснинг шаклланишига таъсир этувчи ташқи олам воқелик, ҳодисалар мажмун тушунилади. «Муҳит» тушунчаси ўзида географик-ҳудудий, ижтимоий ва микро муҳит (оила) хусусиятларини ифода этади.

Микромуҳит ўзида қисман ижтимоий муҳит қиёфасини акс эттиради. Айни чоғда у нисбатан мустақилликка эга. Микромуҳит, бу ижтимоий муҳитнинг бир қисми бўлиб, оила, мактаб, дўстлар, тенгқурлар, кишилар ва шу кабиларни ўз ичига олади. Болани қуршаб турган муҳитда ижобий ва салбий ривожлантирувчи ва инқирозга элтувчи ҳодисалар мавжуд. Агар бола ўз туғма лаёқатига мос шароитда ўсиб, зарур фаолият билан шуғулланса, лаёқат эрта кўриниб ривожланиши, аксинча, бундай муҳит бўлмаса йўқ бўлиши ёки «мудроқ»лигича қолиб кетиши ҳам мумкин. Бундан ташқари одоб, ахлоқ, хулқий сифатлар, шахснинг барча руҳий сифатлари фақат муҳит ва тарбиянинг ўзаро таъсири асосида вужудга келади. ✓

Педагогика ва психология фанлари ижтимоий муҳит, унда шахснинг шаклланиш жараёнига таъсири ролига алоҳида эътибор беради. Ижтимоий воқеа ва ҳодисаларнинг шахс ривожига таъсири фоят муҳим эканлигини таъкидлаган ҳолда, улар ижтимоий муҳит абадий эмас, у ижтимоий-тарихий қонуниятлар таъсири остида ўзгариб боради, дея таъкидлайдилар.

Оила муҳити - микро муҳит ҳам ўзига хос муҳим тарбиявий таъсирга эга. Шу бЎис, мустақилликка эришилгандан сўнг ўтган давр мобайнида оила муҳитининг шахс камолотида тутган ўрни ва аҳамияти масалалари чуқур таҳлил этилмоқда. Шу мақсадда ташкил этилган «Оила» илмий маркази оиланинг бу борадаги

имкониятларини очиб бериш борасида самарали фаолият олиб бормоқда.

Мавжуд ижтимоий муҳит инсоннинг ўсиб бораётган онгига таъсир этади. Ижтимоий тузум даражаси қанчалик юқори бўлса, унинг шахсга нисбатан оигли таъсири ҳам шунчалик юқори бўлади. Ушбу таъсир ижтимоий жамиятдаги мавжуд тарбия тизими орқали амалга оширилади.

Тарбия – бирор мақсадга йўналтирилган жараён бўлиб, у муайян даражадаги дастур ғоялари асосида махсус касбий тайёргарликка эга бўлган кишилар томонидан ташкил этилади.

Тарбия ижтимоий муҳит орқали келадиган тарбиявий таъсирларнинг барчаси билан боғлиқ ҳолда таъсир қилади. Бунда қулай омиллардан фойдаланилади, салбий таъсирларнинг кучини маълум даражада камайтиради. Муҳитнинг таъсири стихияли, тарбиянинг таъсири эса мақсадга мувофиқ олиб борилади.

Тарбия жараёнида қуйидаги ҳолатлар вужудга келади:

1. Тарбия жараёнида киши онгининг ўсиши содир бўлади. Масалан, бола ўз она тилини атрофини ўраб турган муҳитнинг таъсирида ўрганиб олиши мумкин. Лекин ўқиш ва ёзишни махсус таълим йўли билангина ўрганади. Маълум билим кўникма ва ма-лакалар фақат тарбия жараёнида эгалланади.

2. Тарбия ёрдамида, ҳатто, кишининг баъзи туғма камчиликларини ҳам керакли томонга ўзгартириш мумкин. Чунончи, баъзи бир болалар айрим камчиликлар билан туғилади. (кар, кўр, соқов ва ҳ.к). Лекин махсус ташкил этилган тарбия ёрдамида уларнинг ақлий қобилиятлари тўла тараққий қилади, туғма камчилиги бўлмаган кишилар билан баробар фаолиятда бўлиши мумкин.

3. Тарбия ёрдамида муҳитнинг салбий таъсири натижасида юз берган камчиликларни ҳам тугатиш мумкин (болаларнинг карта қимор ўйнаши, чекиши, ичиш ва наркотик моддаларга ўрганиш кабилар ва ҳ.к).

4. Тарбия истиқбол. мақсални белгипайди. Шу билан, у шахс камолотини таъминлашда илғор рол ўйнайди.

Тарбиянинг муваффақияти кўп жиҳатдан бола шахсининг ўзига хос хусусиятлари, у яшаётган муҳитнинг таъсирини ҳисобга олишга боғлиқдир. Шунинг ёлда тутиш керакки, бола мавжуд бўлган микромуҳит мазмунини унинг ривожланишига таъсир этувчи киши-

лар ва улар билан ўрнатилган алоқа моҳияти белгилайди. Бола оила аъзолари, тарбиячи, ўқитувчи, ўртоқлари, оилага яқин кишилари билан муносабатда бўлади. Ушбу муносабатлар боланинг ривожлашида ғоят муҳим роль ўйнайди. Болага уларнинг таъсири ўзаро муомала-муносабати бўлади. Ана шу алоқа асосида бола ажодлар тажрибасини ўзлаштиради, ўзи учун андоза танлайди.

Бола ва катталар ўртасидаги ўзаро муносабат фаол жараёндир. Мазкур жараёнда катталар фақатгина ўргатувчи бўлиб қолмасликлари лозим. Шундагина у ўз ҳаракатларини ўзи идора қилишга, ўз фаолияти мазмунини таҳлил қилишга ўрганади. Бола фикр қилар экан, ўйлар экан, унинг онги, тафаккури ўсади.

Ижтимоий муносабатлар жараёнида нутқ ривожланади. Чунки жамиятда бола катталар, тенгдошлар, тарбиячилар ва турли жамоалар қуршовида бўлар экан, у саволлар беради, кузатади, мулоҳаза қилади. Ҳаётини воқеа-ҳодисаларни тушунишга, яхши-ни ёмондан ажратиб олишга, ўз ҳаракатларини давр талабига мослаштиришга уринади. Ҳар бир ижтимоий жамиятда тарбиянинг мақсад ва вазифалари, ахлоқ меъёрлари, маданий бойликлар, жамият аъзоларининг диди, ахлоқий қарашлари, дунёқарашлари, эътиқодлари ўзгариб боради ва улар тарбия воситасида болалар онгига сингдирилиб борилади.

Бола шахсининг ривожланиши учун фаол кундалик фаолият зарур. Фаолият ёрдамидагина бола атроф-муҳит билан муносабатда бўлади, шу орқали унинг билиш қобилияти ривожланади, тафаккур қилиш даражаси юксалади, характер сифатлари такомиллашиб, камол топади.

§ 3. Шахсни камол топширишда тарбия, ривожланиш ва фаолиятнинг ўзаро боғлиқлиги

✓ Президентимиз таъкидлаганидек, шахс ижтимоий ҳаётнинг маҳсули экан, у албатта, болани ўраб олган муҳит таъсирида ривожлантиради. Шахснинг ҳаёти, фаолияти давомида муҳит унга ё ижобий, ё салбий таъсир кўрсатиши мумкин. Бу таъсир ривожланиш имкониятларини рўёбга чиқариши ёки йўқ, қилиши мумкин.

Муҳит - бу шахсга таъсир этувчи ташқи воқеа ва ҳодисалар комплекси. Булар: табиий муҳит (географик, экологик) ижтимоий муҳит (шахс яшаётган жамият) оила муҳити ва бошқалар

киради. Булар орасида ижтимоий муҳитнинг, яъни шахс яшаётган жамиятнинг инсон камолоти учун яратилган имкониятлари муҳим рол ўйнайди. Шахс ривожланишига эришиш ҳар бир жамиятда амалга оширилади тарбия тизими орқали амалга оширилади.

Фақат тарбия орқали инсондаги ривожланиш имкониятларини рўёбга чиқариш мумкин. Тарбия жараёнида аниқ мақсад ва режа асосида шахсга таъсир этилади.

Бунинг натижасида муҳитдаги воқеаларнинг тўғри ижобий таъсирини амалга ошириш имкони туғилади. Муҳит бера олмаган нарсалар тарбия орқали ҳосил қилинади, ҳатто тарбия туфайли шахсда туғма камчиликларни ҳам ўзгартириб шахсини камолга етказиш мумкин. Бундан ташқари муҳитнинг салбий таъсири туфайли тарбияси нздан чиққанлар ҳам қайта тарбияланади. Ривожланиш шахс фаолиятидан ташқарида бўлмайди. Шу сабабли одам фаолияти унинг ривожланиши учун асос бўлади. Педагогик жиҳатдан тўғри уюштирилган ҳар қандай фаолият – ўйин, меҳнат, ўқиш, спорт ва бошқалар шахснинг ривожланишига таъсир кўрсатади. Инсоннинг камол топиш жараёнини фақат ирсият, муҳит ва таълим-тарбияга боғлаб ўрганиш, талқин қилиш ҳам ҳақиқатга унчалик тўғри келмайди. Чунки ижтимоий тараққиётда шахснинг ўзи ҳам фаол иштирок этади.

Айтиш мумкинки, ижтимоий муҳит, таълим-тарбия шахснинг ўзи фаол иштирок этгандагина унинг туғма лаёқатини уйғотади, истеъдод қобилиятларини ўстира олади. Агар киши ўз ишини севса, унинг шу соҳадаги истеъдоди тезроқ ва кучлироқ рўёбга чиқа бошлайди.

Қобилият ва истеъдоднинг рўёбга чиқишида инсоннинг муайян фаолиятга қизиқиши билан бир қаторда унинг ўз устида ишлаши ҳам муҳим аҳамият касб этади. Истеъдодли кишилар иқтидор кучини тўла рўёбга чиқариши учун ўз устларида тинмай ишлашлари, меҳнат қилишлари шарт. Масалан, машҳур грек нотиғи Демосфеннинг (эрамиздан олдин. IV аср) омма орасидаги дастлабки нутқлари муваффақиятсизликка учраган. Демосфен лудуқ, овози хаста, қисқа-қисқа нафас оладиган киши эди. У доимо бир елкасини ўгириб турар эди. Демосфен ўз камчиликларини тузатиш учун ўзи устида тинимсиз ишлади: у оғзига майда тошлар ва со-

пол парчаларини солиб, сўзларни талаффуз қилишни ўрганди, денгиз бўйида тўлқинлар шовқинида нутқ сўзлади, қояларга чиқиб баланд овоз билан шеърлар ўқиди, ойна олдида туриб юз ҳаракатларини бир маромга келтирди. Уй шифтига қилични осиб қўйди, у одати бўйича елкасини ҳар ўтирганда, қилич елкасига санчилар эди. Демосфен ҳафталаб уйдан чиқмасдан нотиқликни ўрганиши учун сочини ярмини қирдириб ташлади. Охир-оқибат ўзи кўзлаган мақсадга етиб шуҳрат қозонади.

Бунга ўхшаш мисолларни кўплаб келтиришимиз мумкин. Масалан, Алишер Навоий, Ибн Синоларнинг қунт билан, ҳатто кечалари ухламасдан китоб мутолаа қилганларию, Амир Темурнинг ҳарбий санъатни эгаллаш борасидаги меҳнатлари фикримизнинг далилидир.

Машҳур кишилар ҳаётини ўрганиш шуни кўрсатадики, уларнинг ижодий фаолиятларидан асосий нарса узлуксиз излана билиш, ойлаб, ўз олдларига қўйилган мақсад учун интилиш, курашиш, унга етишиш йўллари излашдан чарчамаслик, мақсадга эришиш йўлидаги муҳим омилдир. Шунинг учун ҳар бир ўқитувчи ўзининг педагогик фаолияти даврида ўқувчиларга таълим-тарбия бериш билан бирга уларга фан асосларини чуқур сингдириб боришни ўз олдларига мақсад қўйиши ва уни рўёбга чиқариш учун тинмай изланиш, меҳнат қила олиш қобилиятларини, кучли ирода ва қатъий характерини тарбиялаб боришлари лозим.

Табиийки, ўқувчиларнинг ўз мақсадларига эришишлари учун мактабда олган билим, кўникма ва малакалари камлик қилади. Улар юксак мақсад йўлида ўз устиларида тинмай изланишлари, ижтимоий муносабатлар жараёнида фаол иштирок этишлари лозим.

Бахтга қарши, ўқитувчилар орасида болалар тарбиясида муҳим ўрин тутувчи омиллар ва уларнинг аҳамиятини билмайдиган нўноқ ўқитувчилар ҳам учраб туради. Масалан, айрим ўқитувчилар улгурмовчи, ўқишдан орқада қолувчи ўқувчилардан қутулиш йўллари ахтардилар. Уларни ё синфда қолдириш, ёки бошқа мактабга ўтказиш йўллари қидирадилар ва бунга эришадилар ҳам. Бу каби чораларни қўллаш билан биз ўқувчилар тарбиясини ташкил этишда кўзлаган мақсадга эриша олмаймиз.

Фанлардан ўзлаштира олмаган ўқувчиларни қобилиятсиз дейиш хато, ўқитувчининг биринчи галдаги вазифаси ҳар бир ўқувчи-

нинг ёшини ва психологик хусусиятини чуқур ўрганиши, унинг қизиқиши ва истакларини аниқлаши, уларни ҳисобга олган ҳолда педагогик чора-тадбирларни қўллаши лозимдир. Умуман, педагогик жиҳатдан тўғри уюштирилган ҳар қандай фаолият бола шахсининг ақлий, ахлоқий, эстетик, жисмоний ҳамда иродавий ривожланишига ижобий таъсир этади.

Педагогика фани шахс ривожланишида тарбиянинг етакчилик ролини эътироф этиш билан бирга уларнинг ўзаро муштараклигини ҳам тан олади.

Рус педагоги К.Д.Ушинский таъкидлаганидек, педагогика фанининг энг муҳим вазифаси шахс ривожланишини ҳар жиҳатдан ўрганишдир ва ўқитувчининг ишда муваффақият қозониш шарти – ўз ўқувчиларининг хислат ва хусусиятларини билишдир.

§ 4. Шахс шаклланишининг ёш давлари ва уларнинг ўзига хос хусусиятлари

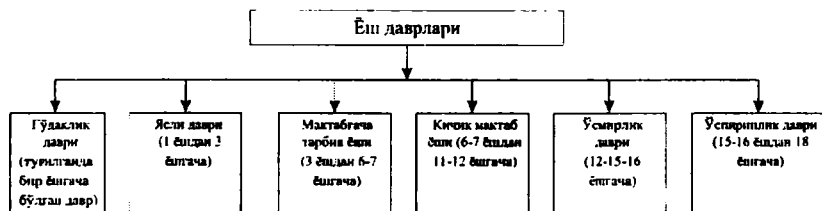
✓ Шахснинг шаклланишида унга берилаётган таълим-тарбиянинг мазмуни, методлари ва воситалари боланинг ёш хусусиятларига мувофиқ келиши муҳим саналади. Ўқитувчи ўқувчиларнинг руҳий хусусиятларини билиши, маълум ёшдаги ўқувчиларнинг диққат, хотира, тафаккур лаёқатларини инобатга олиши асосида фаолият ташкил этиши лозим. Шахснинг ақлий ва жисмоний камолотида доимо илгарига қараб ривожланиш рўй беради. Боланинг жисмоний ва руҳий камолоти қарор топиб борар экан, бир қанча босқичларни босиб ўтади.

Шахснинг ривожланиб камол топиши, ҳаётнинг ҳамма босқичида бир хил бўлмай, балки ёш хусусиятлари ва ҳаёт тажрибаларига қараб ҳар хил бўлади. Тарбия жараёнида ўсаётган авлоднинг ёш ва ўзига хос хусусиятларини билиш ва ҳисобга олиш жуда зарур. Маълумки, бир хил ёшдаги болаларнинг, ўқувчи-талабаларнинг ҳар бирини ўзига хос хусусиятлари, психик жараёнлари мавжуд.

Бу ўзига хослик ривожланиш жараёнида яққол намоён бўлади. Ёш хусусиятларини ҳисобга олиш, бола хусусиятига мослашиш эмас, балки шу ёш даврида бола имкониятларини ҳисобга олган ҳолда таълим ва тарбия ишларини ташкил этиш демакдир. Шундагина шахс ривожланишига тарбиянинг таъсири самарали бўлади. ✓

Тиббиёт, одам анатомияси, ёш физиологияси ва мактаб гигиена-
наси, психология ҳамда педагогика фанлари асосларига кўра бо-
ланинг ёш даврларини қуйидаги гуруҳларга бўлиш мумкин (2-
шакл).

2-шакл

Ёш давлари шартли равишда гуруҳланади. Унда муайян ёш даврining бошқасидан ажратадиган чегара йўқ. Ёш давларининг гуруҳланиши боланинг ривожланиш хусусиятларидаги ўзгаришларга қараб ажратилади. Қуйида ёш давларига қисқача таъриф бериб ўтамыз.

Гўдаклик даври. Янги туғилган болада барча сезги турлари мавжуд бўлади. Ушбу сезгилар мураккаб бўлмай, оддий ҳолатдадир. Чақалоқ бир ҳолат фаол бўлиб, бу фаоллик, аввало, қўлоёқларнинг рефлекс йўли билан ҳаракатланиб туришида кўринади. Худди шундай рефлекс ҳаракатчанлик боланинг чинқириқларида ҳам намоён бўлади. Болада вужудга келадиган шартли рефлекслар 5-6 ҳафталарда яққол намоён бўла бошлайди. Масалан, у онасининг овозини танийди, уни эшитса, тинчланади. Бегона одамларни «ёқтирмай» безовталанади.

Гўдаклик даврида бола бирмунча тажриба тўплаши билан унинг идрок ва тасаввурлари таркиб топа бошлайди. Одатда, беш-олти ойлик бола ўтирадиган бўлади, сўнгра эмаклаб, тик юришга ҳаракат қила бошлайди, бир-икки ёшда қадам қўйиб юра бошлайди.

Бола ярим ёшдан ошгач, «ғўлдираб» сўзлайди ҳамда атрофдагиларнинг гапларини тушуна бошлайди ва унда аста-секин пасив нутқ ўсади, икки ёшга қадам қўйгач, фаол нутқни ўзлаштириб, гапира бошлайди. Нутқ ва тафаккурнинг ўсиши билан боланинг атрофдаги кишилар билан муносабати мураккаблашиб, ўзига хос мазмунга эга бўла бошлайди. Ушбу ҳолат бола руҳиятининг ўсишига ёрдам беради. Ясли даврига қадар бола аниқ гапиради-

ган ва ўзи мустақил юра оладиган бўлади. Шунингдек, боланинг ҳаракатчанлиги, тафаккур ва нутқи зўр бериб тараққий этади. Бу даврдаги бола тафаккури «предмет тафаккури» бўлиб, у ўзи идрок қилган, кўрган нарсалар ҳақида фикр юритади. Унинг тафаккури предметлар муносабатида кўринади.

Сўз юритилаётган даврда боланинг ҳиссий кечинмалари юзага кела бошлайди. Дастлаб таъм билиш ҳамда тери сезгилари орқали қабулларга нисбатан органик ҳислар намоён бўлади. Кейинчалик эҳтиёж, эрқаланиш ва яқинларига меҳрибонлик сезгилари, ғазабланиш, кўрқиш ҳамда завқланиш каби сезгилар намоён бўла бошлайди.

Мактабгача тарбия даври. Ушбу ёшдаги боланинг эмоционал-лиги (ҳиссий берилувчанлиги) унинг фаоллигида, ҳаракатчанлигида кўринади. Бу ёш даврида болалар ҳаётида ўйин ўзига хос ўрин тутаяди, ўйинлар асосан катта ёшдаги кишилар ёки болаларнинг ҳаракатларига нисбатан тақлиддан иборат бўлади. Болани ўйиннинг мазмунидан кўра ўйналаётган буюмлар (ўйинчоқ ва кўғирчоқлар) ҳамда ўзининг ҳаракатлари кўпроқ завқлантиради.

Мазкур ёш даврида бола фаолиятида ихтиёрсиз фаоллик билан бир қаторда ихтиёрий диққат ҳам ўса бошлайди. Бу давр бола «мен» лигининг вужудга келиши билан ҳам характерлидир. У те-варак - атрофдаги болалар билан ўзини солиштиради, ўзининг улардан устун жиҳатларини ахтара бошлайди. Бундай ҳолатлар унинг «менинг ўзим» сўзини кенг қўллашда сезилади.

Олти ёшга қадар бола дунёни иктимой борлиқни тўлалигача идрок этади. Унинг атрофдагилар билан муносабат доираси кенгайиб боради. Бу эса унинг нутқи ва тафаккурини янада ўстиради. Муносабатлар доирасининг кенгайиб бориши унга тарбиявий таъсир кўрсатиш имкониятини оширади.

Мактабгача тарбия ёшидаги боланинг тафаккури аниқ тафаккур бўлиб, у нималарни идрок этса ёки тасаввур қилса, ўша нарсалар ҳақида фикр юритади. Шу боис бола учун мавҳум воқеа-ҳодисаларга нисбатан қиёслаб тушунтириш мақсадга мувофиқдир.

Атрофдагилар билан муомалада бўлиш асосида болада маънавий қараш шаклланади, эндиликда улар турли ҳаракатларни «яхши», «ёмон» дея баҳолаб борадилар.

Бу даврда бола ҳаётида ўйин билан бирга фаолиятнинг бошқа турлари ҳам аҳамиятли бўлиб боради, дастлабки меҳнат кўникмалари ҳосил бўлади: расм чизади, лойдан, қумдан шакллар ясайди, картон ва айрим табиий материаллардан турли буюмлар ясайди. Шунингдек, улар катталар томонидан берилган оддий топшириқларни бажариб борадилар. Уларни кучлари етадиган ишларга жалб қилиш яхши самара беради.

Кичик мактаб ёши. 7 ёшга тўлган бола (ушбу ёш қатор мутафакирлар томонидан дастлабки «етуклик ёши» сифатида эътироф этилган) жисмоний ва руҳий хусусиятларга кўра мактабда таълим олишга тўла тайёрдир.

Ўзбекистон Республикасининг «Таълим тўғрисида» ги Қонунига мувофиқ республикадаги болаларнинг барчаси 6-7 ёшдан бошлаб умумий ўрта таълим мактабларида таҳсил ола бошлайдилар. Шу даврга қадар бола ҳаётида муҳим ўрин тутган ўйин фаолияти ўз ўрнини тизимли, узлуксиз равишда амалга ошириладиган ва мажбурий вақт асосида ташкил қилинадиган ўқиш фаолиятига бўшатиб беради. Ёш бола учун бундай «масъулиятли меҳнат» га ўтиш қийин кечса-да, у аста-секин бундай шароитга кўника боради.

Кичик мактаб ёши ўқувчилари ижтимоий борлиқ ҳақида муайян тасаввурларга эга бўлсалар ҳам рўй бераётган воқеа-ҳодисаларнинг моҳиятини билишга қизиқади. Мактабда ташкил этилаётган таълим жараёни боланинг ақлий фаолияти учун зарур бўлган фазилатларнинг таркиб топишини таъминлайди.

Кичик мактаб ёши ўқувчилари жисмоний жиҳатдан бир маромда ўсадилар, ўғил ва қиз болалар гавда тузилиши жиҳатидан бир-бирларидан деярли фарқ қилмайдилар. Уларнинг бўйи ўртача 120 см, оғирлиги 22 кг атрофида бўлади. Суякларда тоғайлик ҳолати устун. Найсимон илик суяклари асосан энига ўсади, тузилиши такомиллашиб боради ва 12 ёшда бу суяклар катталарникидай қиёфага эга бўлади. Лекин бўғинлар, умуртқа поғонаси, тос суяклари ҳали эластик ҳолатда бўлади.

Кўкрак қафаси ва умуртқа поғонаси суяклари етарлича қотмаганлиги туфайли улар тез шикастланиши мумкин. Уларда мускул пайлари ва бўғинлар тез ривожланади. Мускул кучининг ортиб бориши туфайли бу даврда ўқувчилар ғоят ҳаракатчан бўлишади.

Кичик мактаб ўқувчиларининг бош мияси тез ўсиб бориб, унинг тузилишида ўзгаришлар рўй беради. Уларда ўпка ривожланган, лекин нафас йўли ҳамда диафрагма бўш ривожланган бўлади, шу туфайли кичик ёшдаги ўқувчилар кўп вақт ҳаракатсиз қолсалар, организмнинг кислород билан таъминланиши ёмонлашади.

Кичик ёшдаги ўқувчиларнинг юраги, қон айланиш тизими ва нафас олиш органлари ўсишда давом этади. Уларнинг юраги ўзидан катталарникига нисбатан икки марта кўп қон ишлаб чиқаради. Шу боис, уларнинг юрак уриши тез бўлиб, ҳар дақиқада 90-92 мартага етади. Қоннинг таркибида оқ қон таначалари кўп бўлади.

Жисмоний ўсишнинг бу каби хусусиятлари кичик ёшдаги ўқувчиларга нисбатан ўқитувчилар томонидан эҳтиёткорона ёндошувни талаб қилади. Уларни асабийлашишдан сақлаш лозим. Бу ёшдаги ўқувчилар кўпроқ ҳаракат қилишлари, очиқ ҳавода бўлишлари, етарли даражада дам олишлари, ухлашлари талаб этилади. Атрофдагилар бунинг учун ғамхўрлик қилишлари лозим. Уларнинг стол атрофида, партада тўғри ўтиришларига, ўринда текис (ўрин юмшоқ бўлмагани маъқул) ётишларига, қоматини тик тутиб юришларига эътиборли бўлишлари керак. Ўйин вақтида қалтис ҳаракат қилишдан уларни сақлаш зарур.

Кичик мактаб ўқувчиларида ихтиёрий диққат, хотира ва идрок, тафаккур, ихтиёрий идрок қилиш, нутқ, ҳис-туйғу, ирода каби руҳий жараёнлар ривожланади. Шу боис, улар билим олишга ва ўрганишга интилувчан бўладилар. Атрофда рўй бераётган воқеа-ҳодисаларнинг барчаси уларни қизиқтиради. Ўқитувчи уларнинг қизиқишларини қондиришга ҳаракат қилишлари ва шу асосда ушбу қизиқишларни ривожлантириб боришлари керак.

Кичик мактаб ёши ўқувчилари учун энг идеал шахс – ўқитувчи бўлиб, болалар уларнинг талабларини сидқидилдан бажаришга уринадилар. Улар орасида ўқитувчининг обрўси ўз ота-онаси обрўсидан ҳам баланд бўлади.

Кичик мактаб ёши ўқувчиларининг фикрлаши образли бўлади. Шу боис, уларга киноя, кесатиқ ҳамда қочириқли гапларни гапириш самара бермайди. Ўқитиш кўргазмали қуроллар, воситалар ёрдамида ташкил этилиши керак. Материални тушунтиришда унинг образли, ифодали бўлишига эришиши лозим. Уларнинг кайфиятига ўқншдаги ютуқлари, олган баҳолари, шунингдек,

амалга оширган ижобий ишлари таъсир қилади. Шу боис, ўқитувчи томонидан унга берилаётган эътибор алоҳида қийматга эга. Унинг ҳар бир ҳаракати ўқитувчининг эътирозига сабабчи бўлса, унда ўқиш истаги йўқолади. Мактаб таълимидан кўнгли совийди. Ўқитувчидан кўрққанидан ёлғон гапира бошлайди. Бу ҳол доимий такрорланаверса, кўрқоқлик ва ёлғончилик унинг асосий хислати бўлиб қолади. Ўқитувчи танбеҳи оқилона бўлиб, бола шаънини ерга урмаслиги, шахсини камситмаслиги керак.

Кичик мактаб ёшидан ўтгач, ўсмирлик даври бошланади. Бунда бола шахси ривожланишининг мураккаб даври бошланиб, у ўтиш даври деб аталади. Ўтиш даври болаликдан балоғат даврига ўтишни ифодалайди. Ўсмирлик ёшининг мураккаблиги унинг анатомик-физиологик ва психологик хусусиятида рўй бераётган кучли ўзгаришлар билан борлиқ.

Ўсмирлик ёшида жисмоний жиҳатдан секин ўсиш даври тугайди. Жисмоний ўсиш тезлашади. Ўсмирлар 3-4 йил ичида 20-25 см ўсадилар (қизларни ўсиши 18-25, ўғил болалар 25-30 см ни ташкил этади). Бўйига ўсиш илик суякларининг узайиши ва умуртқа суягининг катталашishi ҳисобига рўй беради, аммо илик суякларининг охириги қисмларида ҳам тоғайлик ҳолати устун бўлиб туради. Шу сабабли уларга жисмоний топшириқлар беришда гоҳида бу ҳолат инобатга олинishi керак. Ушбу ҳолат туфайли ўсмирнинг қадди-баста бесўнақай кўринади. Ўз навбатида суякнинг тез ўсиши, мускуллар ривожининг ортда қолиши сабабли ўсмир баланд, оёққўли узун, озғиндай кўринади. Бу эса унинг юришига, гавда тутishiга таъсир этади.

Ўсмирнинг кўкрак қафаси ҳам бўйига нисбатан секин ўсади. Шу сабабли кўпчилик ўсмирларнинг кўкрак қафаси тор бўлади. Бу ҳолат организмнинг кислород билан тўйинишига тўсқинлик қилади. Таълим-тарбия жараёнида мазкур ҳолатни инобатга олиш мақсадга мувофиқдир. Қон айланишида ҳам катта ўзгаришлар юз бериб, юрак ҳажми ортади, аммо қон томирларининг ривожи бир оз ортда қолади.

Ўсмирлик ёшида жинсий етилиш даври бошланади. Уларда аёллик ва эркакликнинг ташқи белгилари (овознинг дўриллаши, мўйловнинг сабза уриши, кўкрак қафаси ва кўкрак безларининг шакли, ўғил ва қиз боланинг нафас олишидаги тафовут) пайдо

бўла бошлайди. Ўзгаришлар таъсирида рўй берган эротик сезгилар уларни ташвишга солади. Буларнинг барчаси ички ва ташқи тафовутларни кучайтиради. Организмдаги ўзгаришлар ўсмирнинг атрофдагилар билан муносабати мазмунига таъсир этади. Ўсмир табиати тундлаша боради, кайфияти тез ўзгаради. Уйда оила аъзолари даврасида эса ўзини эркин сезади. Шу боис кўпроқ улар билан бўлишни истайди.

Ўсмирнинг фаолиятида ўқиш муҳим ўрин тутади. Ўқиш ишга айланиб қолганлиги учун талабларнинг ортиб бораётганлигига ўсмир бепарқ муносабатда бўлади. Фанларни ўзлаштиришда қисман «пастлашиш» ҳолати кузатилади. Аммо мустақил топшириқларни бажаришда фаол бўлади.

Ўсмир интизомида салбий ҳолатлар кўрина бошлайди. Бу ҳол унинг мустақил бўлишга интилиши асосида юзага келади. Агар ўқитувчи ўқувчи хусусиятини яхши билмаса, қўйилаётган талабларда бирлик, яқинлик бўлмаса ҳамда улар асослаб берилмаса, ўсмир хулқида катталарга бўйсунмаслик каби салбий хусусиятлар қарор топади ва унинг хатти-ҳаракатида бу хусусиятлар кўринади.

Ўсмир ўқувчининг эътиборини ўқишдан ташқари ишларни ўзига жалб қилади. Ўсмирда муайян йўналишга эга ҳаракатли ўйинлар қизиқиш уйғотади. Бу хилдаги ишларда у ўзининг шахсий сифатларини намойиш қилиш имконига эга бўлади.

Жамоат ишларига ўсмирларни фаол жалб этиш уларда ижтимоий фаоллик, ташаббускорлик каби фазилатларни шакллантиради. Ўсмир учун тенгдошларининг эътибори, жамоанинг фикри унга ота-она ва ўқитувчи фикридан ҳам кўпроқ таъсир қилади. Шунинг учун у тенгдошлари ўртасида обрў орттиришга, лидерликка интилади. Агар у ўзини ўқиш ва жамоа ишларида кўрсата олмаса, ёмон хулқли ўқувчи бўлиб танилишига ҳам рози. Бу эса аксарият ҳолларда ўсмирни «крименоган» микромуҳитга томон етаклаб боради. Бу каби ҳолатларни олдини олишда энг тўғри йўл ҳар бир ўсмир учун ўз кучи ва имкониятларига лойиқ жамоа топширигини берилишидир. Шундагина ўсмир жамоа учун кераклигини англайди.

Ўсмирда ҳис-туйғуларни идора қилиш лаёқати энди-энди шакллана боради. Бу унинг хулқида намоён бўлади. Ўзининг ҳар нарсага

жаҳли чиқиши, кўполлик ҳолатлари тез-тез юз беради. Ўсмирларнинг бу хусусияти кўпроқ баҳс-мунозара жараёнида кўзга ташланади. Гарчи, ўз фикри асосли бўлмаса-да, уни маъқуллашга уринади.

13-14 ёшларда ўсмирларда бурч ҳисси, масъулият туйғуси ўсади, бирмунча вазминлик пайдо бўла бошлайди. Бу даврда ўсмирда мақсадга интилиш, ўзи учун идеал танлаш вужудга келади. Ўсмирларда ахлоқий эътиқод шаклланиб, ўзига хос қарашлар таркиб топа боради.

Демак, ўсмир билан муносабатда сабр-тоқат, вазминлик зарур. Унга мустақиллик бериш, буйруқ эмас, аксинча, маслаҳат бериш бу ёшдаги ўқувчиларни тўғри тарбиялашнинг гаровидир.

Ўспиринлик даври. Ўспиринлик даври жисмоний ўсишнинг тинч даври саналади. Шу боисдан, ўсмирлардан фарқли равишда ўспиринлар фаолиятида романтик ҳис-туйғулардан кўра кўпроқ реализм муҳим ўрин тутди.

Ўспириннинг тана тузилишидаги органларнинг (қўл, оёқ, кўкрак қафаси, елка) бир-бирига мувофиқсизлиги ўспиринлик даврига келиб, аста-секин йўқола боради, уларнинг қоматлари шаклланади. Тана массаси билан юракнинг ҳажми ўртасидаги муносабатда уйғунлик, орқа умуртқа суяклари билан тананинг тузилишида мувофиқлик вужудга келади. Мускулларнинг кучи ва иш қобилияти ортади. Ички секреция безларининг фаолияти мувозанатлашади. Жинсий етилиш асосан тугайди. Баъзи ўспиринларда бундай етилиш ортда қолади. Бунга сабаб болаликда кечирган оғир касаллиги, организмнинг кучсиз, нимжон ёки дардчиллиги бўлиши мумкин. Бугунги кунда ўсмирлар ривожланишидаги (тезлашиш) туфайли ўспириннинг етилиши ҳам тезлашади ва юқорида қайд этилган ҳолат деярли кузатилмайди.

Ўспиринларда органларнинг таркиб топиши ва организм тўқималаридаги такомиллашиш ниҳоясига етади. Улар жисмоний кучли, хушбичим ва соғлом бўлганликлари туфайли тетик ва қувноқ ҳаёт кечирадилар.

Ўспиринлар мия ҳужайраларининг тузилишида рўй берган такомиллашиш, асаб тизими ва фаолияти мазмунининг ўзгаришига олиб келади.

Ўспирин фаолиятининг асосий тури ўқиш бўлиб қолаверади. Билимлар ҳажми кенгаяди. Улар ижтимоий муносабатлар, хусусан

оила, молиявий, меъёрий, маъмурий, хўжалик, меҳнат ҳамда жиноий фаолиятлар моҳиятини теран тушунишга интила бошлайдилар. Шу сабабли мазкур ёш даврида уларга ижтимоий-маънавий билимларни бериш мақсадга мувофиқдир. Ўспирин назарий маълумотлар мазмунини таҳлил эта олиш имконига ҳам эга. Оилавий, хўжалик, олди-сотди хусусидаги муносабатларни ташкил этиш, маиший ва алоқа хизматлари, шунингдек, жамоат транспортдан фойдаланиш чоғида уларда ижтимоий билимларни эгаллашга нисбатан эҳтиёж ва қизиқиш ҳосил бўлади. Эҳтиёж ҳамда қизиқиш ўз-ўзидан ижтимоий фаолиятни ташкил этишга бўлган рағбатни юзага кетиради.

Ўспирин ижтимоий муносабатлар моҳиятини англашга, улар ҳақида чуқур мулоҳаза юргизишга интилар экан, уларда ахлоқий (маънавий) тасаввур ва идрок ҳосил бўлади. Ихтиёрий ва барқарор диққат эса, уларнинг маънавий тафаккурининг шаклланишига имкон яратади, натижада улар ижтимоий муносабатлар борасида мантиқий асосли фикр юрита бошлайдилар.

Ўспирин ёшда ўқувчилар турли ўқув фанларининг назарий ва методологик асосларини эгаллашга интиладилар, фанлараро алоқадорлик ва боғлиқлик хусусида фикр юрита бошлайдилар. Шу боис, таълим ва тарбияни ташкил этишда фанлараро алоқадорликдан фойдаланиш мақсадга мувофиқдир. Иқтисодиёт ва экология асослари, меҳнат ҳамда ҳарбий таълим каби фан ва махсус курслар доирасида иқтисодий, экологик, меҳнат ва ҳарбий фаолиятларнинг маънавий асослари, оқибатлари тўғрисидаги маълумотларнинг берилиши ўспиринларда маънавий саводхонликнинг вужудга келишини таъминлайди.

✓ Ўспиринларда шахсий фаолиятни ташкил этишда мустақилликка интилиш яққол кўзга ташланади, бу эса уларда ижтимоий-ҳуқуқий муносабатлар мазмунини ўзлаштиришда ижтимоий фаоллик кўрсатиш эҳтиёжини юзага келтиради. Уларнинг ўқувчилар ўз-ўзини бошқариш органлари, жамоатчилик ташкилотлари фаолиятидаги иштироки ана шу эҳтиёжни қондириш йўлида муҳим восита бўлиб хизмат қилади.

Ўспиринларнинг илм-фан, сиёсат, техника, спорт, санъат олами билан боғлиқ қизиқишлари даражасини инобатга олиб оммавий ахборот воситалари саҳифаларида ёритилган юқорида қайд

этилган соҳаларга оид ижтимоий мазмундаги ахборот, эшиттириш ва кўрсатувлар тайёрлаш ўқувчилар маънавий маданиятини шакллантиришда яхши самаралар беради. Ўспиринлардаги қизиқишни нобатга олган ҳолда ижтимоий мазмундаги хусусан, «Бизнес фаолиятини ташкил этишнинг маънавий асослари», «Олдисотти муносабатларининг ахлоқий негизлари», «Ёшлар жиноятчилиги ва унинг оқибатлари», «XXI асрга наркотикларсиз қадам ташла!», «Сенинг ҳуқуқ ва бурчларинг», «Ёшлар ижтимоий меҳнатини ташкил этиш шартлари», «Никоҳ–муқаддас битим», «Табиатни муҳофаза қилишнинг маънавий асослари», «Терроризм – мудҳиш жиноят», «Қонуний ҳаракат ва ҳаракатсизлик нима?» каби мавзуларда маъруза ва семинарлар ташкил этиш, мустақил равишда ижтимоий адабиётлар билан ишлашга ўргатиш, ноахлоқий хатти-ҳаракатлар ва уларнинг оқибатлари хусусида давра суҳбати, ҳуқуқни муҳофаза қилиш органлари ходимлари билан учрашув ва анжуманлар ўтказиш, шунингдек, ижтимоий мавзудаги кинофильмлар намойиш этиш ғоят муҳимдир.

✓ Ўспирин ёши ўқувчилари ўзлари учун идеал танлашга интиладилар. Ушбу истакни рағбатлантириш мақсадида улар ўртасида адолат, эрк, одиллик тимсоли бўлган, элу юрт тинчлиги, ватан хавфсизлиги йўлида қурбон бўлган кишилар тўғрисидаги маълумотларни беришга қаратилган фаолиятни ташкил этиш ўқувчиларнинг ҳуқуқий маданиятнинг шакллантириш йўлларидаги муҳим омил бўлади. Ўз идеаллари шахсидан намуна ўзлаштириш ўспиринларда ижтимоий масъуллик хислатларининг шаклланишига, жамиятда эрк ва адолат, қонун устуворлигига эришиш учун кураш ғояларига содиқлик ҳиссининг уйғонишига олиб келади. ✓

✓ Ўспирин йигит-қизларда бир-бирларига нисбатан қизиқишнинг вужудга келиши, икки жинс орасидаги дўстлик-ўртоқлик туйғуларини шаклланишига замин ҳозирлайди. Баъзи ўспиринларнинг дўстлиги замирида ҳақиқий севги-муҳаббат қарор топади. Шу сабабли уларда оила ва никоҳ масалаларига нисбатан жиддий муносабатни таркиб топтириш, вояга етмаганларнинг никоҳга киришлари, шунингдек, улар ўртасидаги жинсий яқинликнинг олдини олиш мақсадида улар орасида оила ва никоҳнинг маънавий асослари борасидаги тарғибот ишини кучайтириш, бу борада ўта эҳтиёткорона ёндашувни ташкил этиш мақсадга мувофиқдир. ✓

Ўспиринларнинг барча интилишлари муайян мақсад билан боғланади. Уларнинг кўпчилиги яхши хулқли инсон бўлиш, ватанга, халққа хизмат қилишга интиладилар. Аммо, айрим ўспиринлар носоғлом муҳит таъсирига тушиб қоладилар, натижада улар шахсий манфаатларини ҳамма нарсадан устун қўя бошлайдилар. Уларнинг характеридаги бу каби салбий ҳолатларнинг олдини олиш учун тарбия ишида ўспириннинг ижобий фазилатига таяниб иш кўриш, уларга ишонч билдириш, уларни қўллаб-қувватлаш самарали натижа беради. Ўспиринларга ахлоқий-ҳуқуқий меъёрлар моҳиятини тўғри аңлатиш, уларни шахс эрки ва ҳуқуқларининг кафолатли эканлигига ишонч ҳосил қилишларини таъминлаш, фуқаролик эркинликлари ўспирин учун ижтимоий ҳаётда ўз ўрнини топа олиш гарови эканлигига ишонч ҳосил қилишларини таъминлаш, ахлоқий меъёрлар моҳиятини тўғри талқин этишларига эришиш мазкур ёш вакиллари ҳаётининг аянчли, ^{шарқий} ~~фожиавий~~ ^{қўрқин} ~~яқун~~ топмаслигига олиб келади.

✓ Ўспирин шахсининг ^{шарқий} ~~ри~~ ^{қўрқин} ~~вож~~ ланишида жамоа муҳим ўрин тутди. Жамоа ўспиринни ўзига жалб этар экан, унинг фикри, ўспиринга нисбатан кўрсатилаётган муносабати катта аҳамиятга эга. Шу сабабли синфдан ташқари шароитда ташкил этилаётган ижтимоий мазмундаги тарбиявий тадбирларни жамоа иштирокида ташкил этиш, ўқувчиларнинг биргаликдаги ҳаракатлари кучига таяниб, ўспиринга таъсир кўрсатиш яхши натижалар беради. Шунингдек, ўспирин шахсида катта ёшдаги, тажрибали ҳамда билимдон кишилар мулоқотига интилиши каби хусусиятни инобатга олиб ана шундай кишилар билан учрашувлар, суҳбатлар ташкил этиш лозим. Ҳуқуқий тадбирларни уюштиришда жамоанинг бу борадаги имкониятини ҳисобга олиш кўп фойда келтиради. ✓

✓ Ўспирин ўқувчилар ўртасида ижтимоий билимларни тарғиб этишда эркин мулоқот, баҳс ташкил этиш мақсадга мувофиқдир. Чунки улар ўз фикрларини илгари суриш, уни ҳимоя қилнш лаёқатларини намоён этишга интиладилар. Улар ҳам ўсмирлар каби гоҳида фикрлари тўғри, асосли бўлмаса-да, унда қатъий туриб олишга уринадилар. Ушбу камчиликка барҳам бериш мақсадида синф раҳбари, ўқитувчилари томонидан ўспирин фикри, унинг позициясини диққат билан кузатиш, таҳлил қилиш ҳамда ўспиринга ўз вақтида ёрдам беришга уриниш энг мақбул педагогик чора ҳисобланади. ✓

§ 5. Марказий Осиё мутафаккирлари ижодида шахс камолотини шакллантириш

IX-XV асрлар Марказий Осиё маънавий маданияти ривожига муҳим давр ҳисобланади. Шу боис файласуф, тарихчи, педагог, математик олимлар бу давр маданий-маънавий мероси ҳақида қатор илмий тадқиқот ишлари олиб бордилар.

Педагог – олимларнинг Шарқ мутафаккирлари ижодида таълим-тарбия, шахс маънавий камолоти масалаларига бағишланган илмий тадқиқотларининг педагогика фани ривожига муҳим ўрни бор. Лекин улар алломалар меросида олға сурилган таълим-тарбия масалаларини ёрғишда миллийлик тамойилидан келиб чиққан ҳолда ёндашмадилар.

Аслида эса Марказий Осиё алломаларининг таълим-тарбияга оид қарашларида маънавий қадриятларга бўлган эътибор асосий ўринда турадики, бу бевосита инсон камолотини шакллантиришга омил бўла оладиган ҳодисадир.

Шарқ Ренессанси деб номланган IX-XV аср Марказий Осиё маънавий маданиятининг энг юксакликка кўтарилган, бой даври бўлиб, бу даврда илм-фаннинг икки йўналиши (биринчиси) инсон учун табиий фанлардирки, у ақл кўзи билан эгалланади, иккинчиси) бу фанлар инсон томонидан (бошқа) кишилардан тақлид қилиб ўрганилади, улар асосида шарият қонунлари ётади. Бу фанларнинг асосини Қуръонда ва Суннада бўлган Аллоҳ ва унинг элчисининг олдиндан белгилаб берган йўл-йўриқлари ташкил этади¹

Бу даврда Шарқ маданиятини умуминсоний қадрият даражасига кўтариш маркази «Маъмун академияси» (IX аср, Бағдод, «Байтул ҳикма») ташкил этилди. Академия илмий ижодкорлари фаолиятида Яқин ва Ўрта Шарқ халқлари моддий ва маънавий маданиятининг қўшилиши асосида ҳозирги Марказий Осиё маданиятининг махсус бир-биридан ажратилмаган кўп қиррали қоришиқ тури вужудга келди². Бундай кўп қиррали илмий қадриятларнинг

¹ Избранные произведения мыслители стран Ближней и Среднего Востока. М.: Соцгиз, 1961. С. 622.

² Т и л л а ш е в Х. Х. Общее педагогические и дидактические идеи ученых энциклопедистов Ближнего и Среднего Востока эпохи средневековья. Ташкент: Фан, 1989. С. 10.

майдонга келишида ватандошларимиз Муҳаммад ибн Мусо ал-Хоразмий (780-850), Аҳмад ал-Фарғоний (247-861), Аҳмад ибн Абдуллоҳ ал - Марвазий (IX аср), Абу Наср Форобий (870-950), Абу Али ибн Сино (980-1037), Абу Райҳон Бериуний (975-1050) ва бошқаларнинг хизматлари катта бўлган.

Демак, бу давр ўзининг ҳар томонлама юксаклиги, яратган бой маданий мероси, миллий қадриятлари, жаҳонга машҳур алломаларнинг етишиб чиққанлиги билан қимматлидир. Шарқ мутафаккирларининг маънавий маданият соҳасига қўшган улушлари ниҳоятда бой бўлиб, мазмунан қадриятларнинг барча йўналишларини қамраб олганлиги билан характерлидир. Улар:

- ақлий маданиятни шакллантириш билан боғланган қадриятлар;
- маънавий-руҳий қадриятлар;
- ижтимоий-сиёсий қадриятлар;
- бадий-нафис қадриятлар;
- диний қадриятлар тарзида ўз ифлодасини топган.

Инсон ахлоқи ақлга, хулқ ва хатти-ҳаракати эса илм-фанни ўрганишга ва маърифатга асослангандагина маънавий камолотга эришади. Мутафаккир алломаларнинг фикрича, инсонпарварлик ғояларининг амалга ошиши, маънавий баркамолликка эришув чуқур билим олиш ва маърифатли бўлишга боғлиқ. Шунинг учун ҳам улар илмлиликни умуминсоний қадрият даражасида улуғлайдилар, жамиятнинг барча аъзоларини илм эгаллашга чақирадилар, илмнинг инсон маънавий ҳаётида тутган ўрнини юқори баҳолайдилар.

Форобий педагогик қарашларини, таълим-тарбия ҳақидаги таълимотини ўрганишда инсон хислатлари тўғрисидаги фалсафий фикрлари ниҳоят муҳим аҳамият касб этади. Форобий ўзининг фалсафий қарашларида одамнинг тузилишини, руҳиятини, моддий ва маънавий оламини ўрганишга аҳамият беради.

Форобий таълимотида, инсон барча бошқа жисмларда бўлмаган қобилият ва кучга-руҳий қувватга, ақл ва сўзлаш қобилиятига эгаллиги бу куч уни табиатдаги бошқа жисмлардан ажратиб туриши ва унинг устидан ҳоким бўлиш имкониятини берганлиги намоён бўлади.

Форобий бу дунёқарашида нарса-ҳодисаларни билиш, инсон ақлини билим билан бойитиш уни илми, маърифатли қилиш учун хизмат қилувчи руҳий жараёнларга алоҳида эътибор беради.

Форобий ўзининг «Бахт-саодатга эришув ҳақида», «Фанларнинг таснифи», «Фалсафани ўрганишдан олдин нимани билиш кераклиги тўғрисида», «Илмлар ва санъатлар фазилати» каби кўплаб рисолаларида инсоннинг маънавий ривожланиши илм-маърифатга боғлиқлигини таъкидлайди.

Абу Райҳон Беруний билим умуминсоний қадриятларни ўрганишнинг калити эканлигини алоҳида таъкидлайди. Илм-маърифатли одам жамият тақдири, инсонлар тақдири учун курашувчан, барча ёмонликлардан узоқдир. «Илмнинг фойдаси очкўзлик билан олтин-кумуш тўплаш учун бўлмай, балки у орқали инсон учун зарур нарсаларга эга бўлишдир».³

Умуман, Абу Райҳон Беруний илм-фаннинг буюк ҳомийси ва мухлиси сифатида мамлакатнинг ободончилиги илм-фаннинг гуллашида, одамнинг бахти эса унинг билим ва маърифатида деб билди. Яратган асарларида у таълим-тарбияга доир шеър ва ҳикматлардан мисоллар келтириб, улар орқали ҳар бир инсон ўз қалбининг фармойишига кўра хайр-эзгуликка интилиши, сунъий обрў, шуҳрат қозониш учун мурувват ва шарофат кўрсатмаслиги кераклигини таъкидлайди.

Юсуф Хос Ҳожибнинг «Кутадғу билиг» асарида ақлий, ахлоқий, меҳнат, жисмоний ва нафосат тарбиясига доир фикрлари катта тарбиявий аҳамиятга эгадир. У инсонни улурлайди. Унинг фикрича, инсоннинг улурлиги ақл-идроки, сўзлаш қобилияти, билими, уқуви, ҳунарга эгаллигидадир.

Адиб ўқув ва билимни фарқлайди: ўқув туғма равишда инсон руҳиятида мавжуддир, билим эса ўқиш-ўрганиш ва меҳнат туфайли эгалланади. Агар уларнинг ҳар иккиси ўзаро бирлашса, инсоннинг қадри ортади:

Заковат қаерда бўлса, улурлик бўлади,
Билим кимда бўлса, буюклик олади.
Заковатли уқади, билимли билади,
Билимли, заковатли тилакка етади.

Юсуф Хос Ҳожиб таълим ва тарбиянинг узвий боғлиқ ҳолда бўлишини тавсия этади, ўғил болаларнинг бир неча санъат турларини ва

---

³ Абу Райҳон Беруний. Ўйлар, ҳикматлар, нақллар, шеърлар. Токент: Ёш гвардия, 1973. 44-бет.

ҳунарларни тугал ўрганмоғи лозимлигини таъкидлайди. Бу, уларнинг келажак ҳаётлари, жамият ривожини учун зарурлигини айтади.

Аллома фарзандларга турли билим ва ҳунарлар ўргатилмоғи кераклигини айтиб, уларни гўзал ахлоқли қилиб, вояга етказишни ота-оналарга маслаҳат беради:

Худо кимга заковат, ақл, билим берса,
У барча орзуларга қўл узатади.
Кимнинг хулқи яхши, феъл-атвори тўғри бўлса,
У тилагини топади, кун ва ой унга боқади.

Яхши феъл-атвор барча эзгуликларга мойдир, хулқ-атвор барчаси яхши бўлса, минг-минг севинч бўлади.

Умуман, Юсуф Хос Ҳожиб «Қутадғу билиг» достонида тил одоби, ростгўйлик, поклик, камтарлик севги ва вафо, мурувват, сабртоқат каби фазилатлар хусусида қилган ҳикматли панду насиҳатлари билан кишиларни, ёшларни ҳар бир ишда ақл-идрокли, ўзгаларга ғамхўр ва мушфиқ бўлиши ҳар бир ишни ўз ўрни ва ўз вақтида адо этишга даъват этади. Бир сўз билан айтганда бугунги давр талабига ҳамоҳанг равишда инсонни комилликка ҳидоят қилади.

Абу Али ибн Сино этика ва ахлоқий тарбия масалаларини фалсафий-педагогик асосда ёритиб беришга ҳаракат қилади. У, айтиқса, оила тарбиясида ота-онанинг ўрнига алоҳида тўхталиб: «Бола туғилгач, аввало, ота унга яхши ном қўйиши, сўнгра эса уни яхшилаб тарбиялаши керак», деб маслаҳат беради.

Ал-Хоразмий эса инсоннинг хулқ-атвори, хатти-ҳаракати мантиқий фикрлашга асослангандагина мукамал шаклланиши мумкин, деган ғояни илгари суради.

Алишер Навоий наздида таъма аралашган яхшилик, ҳикмат, ҳиммат инсоннинг маънавий ҳиссиётига салбий таъсир этувчи ҳолатдир. Таъмасиз яхшилик қилиш бу сахийликдир. Одамгарчиликнинг энг юксак белгиси сахийлик ва ҳимматдир. Юксак инсонийликнинг ўлчови – бу виждон ҳисобланади. Шу боисдан, Шарқ мутафаккирлари виждон поклиги, оила, ота-она, халқ, фарзанд бурчи ҳақида олға сурилган ғояларнинг асосини инсонпарварлик тапшил этади.

Чунончи, ота-она фарзандларнинг ўзаро муносабати, бурчи маънавий қадриятларнинг олтин калитидир. Алишер Навоий бу ҳақда қуйидагича фикрлайди:

«Бошни фидо айла ато қошиға,
Жисмни қил садқа ано бошиға.
Икки жаҳонингга тиларсан фазо-
Ҳосил эт ушбу иккисидан ризо.
Тун-қунингга айлагали нур фош,
Бирини ой англа, бирисин куёш.
Сўзларидин чекма қалам ташқари,
Хатларидин қўйма қадам ташқари».⁴

Шарқ мутафаккирлари дидактик характердаги илмий асарларида маънавий маданиятни шакллантиришнинг шакл, усул ва воситаларини қоришиқ ҳолда баён этдилар. Чунки ўрта аср педагогик фикрлар назарияси ва амалиёти тарбиянинг лисоний шакл ва усулларига таянган. Таълим-тарбия беришнинг воситаси эса амалиёт бўлиб ҳисобланган эди. Бу қонда, айниқса, Ибн Синонинг тиббий рисоаларида, уржузларида, «Донишнома» асарида, Кайковуснинг «Қобуснома», Юсуф Хос Ҳожибнинг «Қутадғу билиг», Саъдийнинг «Гулистон», «Бўстон», Алишер Навоийнинг «Ҳайрат ул-аброр», «Маҳбуб ул-қулуб» асарларига бевосита тааллуқлидир.

Мутафаккир олимлар юксак маънавий фазилатларни умуминсоний қадриятлар доирасида талқин этдилар, жамиятнинг ижтимоий-иқтисодий тараққиётида маънавий омилларни юксак баҳоладилар. Улар «Фозил жамоа», «Фозил шаҳар», комил инсонни шакллантиришнинг асоси маънавий омилларга боғлиқ деган ғояни илгари сурдилар.

✓ Хулоса қилиб айтганда, таълим-тарбия жараёнида ўтмиш меросимиз Шарқ алломаларининг бебаҳо асарларидан тўғри фойдалана олиш, нафақат миллий қадриятларимиз ва маънавиятимизни юксалтиради, балки комил инсон шахсини шакллантиришда ҳам муҳим ҳисса қўшади. Чунки инсон ҳаёти давомида қадрланиб, ривожлантирилиб келаётган назарий ва амалий сайқал топган яхшилик, адолат, дўстлик, тинчлик, тенглик, эркинлик, инсонпарварлик, меҳнатсеварлик, ота-она, кексаларга ҳурмат, иймон, эътиқод, устоз ва шогирд ва бошқа умуминсоний фазилатлар кейинчалик миллий қадриятларнинг асосий таркибий қисмларига айланиб қолган.

---

⁴ Алишер Навоий. Ҳайрат ул-аброр. Тошкент: Фафур Фулом нашриёти, 1989. 76 - бет.

III БОБ. ПЕДАГОГИКА ФАНИНИНГ ИЛМИЙ ТАДҚИҚОТ МЕТОДЛАРИ

§ 1. Метод ҳақида тушунча, педагогик тадқиқот

Метод (лотинча-metodas-йўл сўзидан) тадқиқот йўли, назария, таълимот деб тржима қилинади. Илмий тушунча сифатида «метод» сўзи кенг маънода муайян мақсадга эришиш йўлини, тор маънода табиат ва ижтимоий ҳаёт ҳодисалари ва қонуниятларини билиш мақсадида қандайдир вазифани ҳал этиш усулини билдиради.

Объектив дунёни билиш, назарияда нимани ўрганиш керак, кимни ва қандай тарбиялаш лозим деган масалалар мавжуд бўлиб, улар ўзаро узвий боғлиқдир.

Педагогика фани ўз мазмун моҳиятини бойитишда, янгилашда мавжуд педагогик ҳодиса ва жараёнларни унинг мақсади ва вазифаларига мувофиқ келадиган усуллари билан ўрганилади.

Усул ва метод тушунчалари ўзаро боғлиқдир, чунки уларнинг ҳар бири метод сифатида ҳам, усул сифатида ҳам намоён бўлади.

Педагогика фани ўз мазмун моҳиятини бойитишда, янгилашда мавжуд педагогик ҳодиса ва жараёнларни унинг мақсади ва вазифаларига мувофиқ келадиган усуллар билан ўрганади.

Умуман, педагогика амалиётида ўқитиш усуллари ва методларининг жуда катта бойлиги тўпланган. Уларни танлашда турли шароитлар, ўқитилаётган фаннинг характери, болаларнинг ёш хусусиятлари, олдинги тайёргарлик даражаси ва ҳоказолар ҳисобга олинади.

Ушбу илмнинг илмий тадқиқот усуллари деганда ёш авлодни тарбиялаш, билимли қилиш ва ўқитишнинг реал жараёнларига хос бўлган ички йўллари, услублари ва воситалари мажмуи тушунилади. Педагогика фанининг илмий тадқиқот усуллари қанчалик тўғри танласа, таълим-тарбия мазмунини янгилаш ва такомиллаштириш шу даражада юксалади. Аммо шуни таъкидламоқ лозимки, илмий тадқиқот методлари тизими ҳали ҳозиргача фанда тўла яратилган, ҳал этилган эмас.

Мавжуд методлар (усуллар) асосан қуйидагилардир:

1. Адабиётларни ўрганиш методи;

2. Кузатиш методи;
3. Суҳбат методи;
4. Болаларни ижодини ўрганиш усули;
5. Мактаб ҳужжатларини таҳлил қилиш методи;
6. Эксперимент, тажриба-синов усули;
7. Тест синовлари методи;
8. Статистик маълумотларни таҳлил қилиш усули;
9. Математика ва кибернетика усуллари;
10. Социологик тадқиқот методи.

Ўқитиш методи ўқитувчи ва ўқувчилар назарий ҳамда амалий билиш фаолиятининг таълимий вазифаларини бажаришга қаратилган илмий вазифаларни бажаришга қаратилган йўлдир, дейди проф. Р.А.Мавлонова. У ўқиш методларига қуйидаги муайян талабларни қўяди:

1. Ўқув материални ўрганишнинг ўқитувчи тавсия этган йўли фикрлашнинг диалектик-материалистик усули мустақил қарашлар, иродавий хусусиятлари ва хулқнинг шаклланишига олиб бориши керак. Ана шу талаб нуқтаи назаридан метод тарбиявий тусда бўлиши лозим.
2. Ўқиш методининг илмий асоси яққол ва аниқ бўлиши зарур. Шундагина ўқитувчи мазкур метод орқали қандай масалалар қўйилиши ва ҳал қилиниши мумкинлигини, қандай масалаларни ҳал қилиб бўлмаслигини кўра олади.
3. Ўқитишнинг тизимлилиги унинг самарадорлигини белгилайди.
4. Ўқитиш методининг тушунарлилиги: ўқитишнинг йўли ўқувчи учун қабул қилиниши ва қўлланиши, ўқув материални ўрганишнинг усули эса билимларни ўзлаштиришнинг имкониятларига мувофиқ бўлиши лозим.
5. Ўқитишнинг онглилик ва фаоллик зарурияти ниҳоятда жиддий талабдир.
6. Билимларнинг пухталиги ва асослилигига эътибор.
7. Ўқитиш методикасида назарий ва амалий ҳодисаларнинг мувофиқлиги.

Ҳар қандай методдан бирор мақсадга эришиш кўзда тутилади ва шунинг учун у қандайдир мақсад қўйишни унга эришиш бўйича фаолият усулини, ана шу фаолиятни амалга оширишда ёрдам берадиган воситаларни билишни тақозо этади.

Бир сўз билан айтганда, ўқитувчи ва ўқувчиларнинг хатти-ҳаракатларига асосланган педагогик метод натижасида ўқувчилар билим, иқтидор ва кўникмаларга эга бўладилар, ўз дунёқарашини, тафаккурини ва маънавиятини юксалтиришга эришадилар.

Таълим-тарбияга тааллуқли хатти-ҳаракатларни тафаккурга асосланиб таҳлил қилиш педагогика ва дидактикада ягона усул ҳисобланган.

Ян Амос Каменскийнинг «Буюк дидактика», К.Д.Ушинскийнинг «Инсон тарбия предмети сифатида» асарларида масалага шундай ёндошишни кўриш мумкин.

Ўқув-тарбия жараёни ҳақида жиддий хулоса чиқариш учун мунтазам равишда олиб борилган кузатишлар, тажриба, фактларга асосланган эмпирик тадқиқотлар натижаларига асосланиш зарур.

§ 2. Педагогик илмий тадқиқот методлари

Педагогика фанининг тарихий тараққиётини ўргатувчи ва миллий истиқлол мафкурасини шакллантирувчи ҳал қилиниши лозим бўлган муаммолар бор. Педагогик муаммоларни ҳал қилишда турли-туман тадқиқот методлари мавжуд. Юқорида келтирганимиздек, метод лотинча «митодос»- йўл сўзидан олинган бўлиб, илмий тадқиқот эса шу методлар орқали назарий, мафкуравий, илмий, миллий ва ижтимоий ҳаёт ҳодисаларини уларнинг қонуниятларини билишга хизмат қилади. Илмий тадқиқот методлари олимлар томонидан турлича асослаб берилган:

Академик С.Ражабов таҳрири остидаги педагогикада кузатиш, суҳбат, мактаб ҳужжатларини таҳлил қилиш, экспериментлар методи, статистика маълумотларини таҳлил ва синтез қилиш, анкеталар, ҳисоблаш математикаси ва кибернетика методлари асослаб берилган. И.Ф.Харламовнинг «Педагогика» ўқув қўлланмасида педагогик кузатиш, суҳбат, тажриба эксперимент, мактаб ҳужжатларини ўрганиш, илғор тажрибаларни умумлаштириш, математик ҳисоблаш методлари асослаб берилган.

С.П.Баранов ва бошқалар яратган «Педагогика» қўлланмасида эса кузатиш, савол-жавоб, мактаб ҳужжатларини ўрганиш, эксперимент тажриба, моделлаштириш методлари берилган. А.К.Мунавваров таҳрири остидаги «Педагогика» ўқув қўлланмасида кузатиш, суҳбат, болалар ижодини ўрганиш, тест-сўровномалар,

мактаб ҳужжатларини таҳлил қилиш, математика ва кибернетика методлари берилган. Мавжуд педагогик дарсликларнинг деярли ҳаммасида методларни тавсифлаб чиқишнинг бир хиллик ҳолати мавжуд. Илмий тадқиқот фаолиятимизда булардан фойдаланиш биздан ижодий ёндошишни талаб қилади. Илмий педагогик тадқиқот методларида бирор педагогик муаммони ҳал қилиш мақсадида талаба, ўқитувчи-тарбиячи, аспирант-тадқиқотчи ва илмий ходимлардан фойдаланадилар. Илмий изланишнинг дастлабки дебочаси адабиётларни ўрганиб, таҳлил қилишдан бошланади.

Адабиётларни ўрганиш методи - педагогик адабиётларни ўрганиш жараёнида миллий ва умуминсоний қадриятларни акс эттирувчи, мутафаккир ва маърифатпарвар педагог олимларнинг асарлари, мустақил Ўзбекистоннинг иқтисодиётига, мафкурасига ва маънавиятга доир адабиётлар, Ўзбекистон юртбошиси И.А.Каримов асарлари, тадқиқот мавзусига доир дарсликлар, монографиялар, рисоалар ва мақолалар, тадқиқот мавзусига доир педагогик, психологик тадқиқотлар, диссертациялар ўрганилади, умумлаштирилади, хулоса чиқарилади.

Кузатиш методлари - кузатиш адабиётларни ўрганишдан кейин бошланади. Кузатишни тадқиқотчи бирор мақсадни кўзда тутиб ташкил этади. Кузатиш режалаштирилади, унинг дастури тузилади. Бунда кузатиш тезлиги, сони, манзили, вақти, вазиятни кузатиш, материалларни қайд қилиш муддати белгиланади. Кузатиш муддатига кўра икки турга ажралади: қисқа ва узоқ муддатли кузатиш - қисқа кузатиш объектнинг кундалик фаолиятдаги ўзгаришларидан маълум хулосага келиш. Узоқ муддатли кузатиш-қўйилган мақсад, режа ва дастур асосида олиб борилиб, маълум илмий, якуний хулосага келинади. Кузатишни якуний қайд қилишда киносьёмка, видео ёзуви, телевидение ва бошқа техник воситалардан фойдаланиш мумкин. Кузатиш методидан тўғри фойдаланиш ўқув-тарбия жараёнининг самарадорлигини оширади. Янги ижодий фаолиятга бошлайди.

Сўхбат методи - тадқиқот мавзусининг бирор томони ёки ҳодисалари ҳақида билиб олиш мақсадида масъул шахслар билан оғзаки саволлар берилиб, улардан ахборот олиш жараёнидир. Сўроқлар мавзу доирасида мантиқан мазмунли, тартибли, аниқ ифодага эга бўлиши лозим ва уни тўғри ёки нотўғрилигига қараб жадвал

тузиб, натижаси аниқланади. Суҳбат методи жараёнида интервью олиш ҳам мумкин. Ўринли, мантиқан юксак жавоблар ёки ноаниқ жавоблар магнит ленталарига ёзиб борилади ва таҳлил этилади.

Педагогик эксперимент - ҳар қандай педагогик тадқиқотнинг асосидир. Педагогик эксперимент ёрдамида илмий фаразларнинг ишончилиги текширилади, педагогик жараёнларнинг айрим элементлари ўртасидаги боғлиқлик ва муносабатлар аниқланади. Педагогик эксперимент икки турга бўлинади: қайд қилувчи ва шакллантирувчи. Қайд қилувчи эксперимент орқали таълим ёки тарбия жараёнидаги мавжуд муаммолар аниқланади. Шакллантирувчи экспериментда эса зарурий маълумотлар ўқувчиларда шакллантирилади. Педагогик жараённи аниқроқ ўрганиш мақсадида экспериментатор ўзи ташкил этган жараённи кузатади. У педагогик жараёнга аралашади, тарбияланувчилар билан тарбиячи фаолиятининг муайян шароитларини яратади. Педагогик эксперимент дастлабки маълумотларни, аниқ шароитларни ва ўқитиш усуллари ёки тадқиқ қилинадиган материалларни аниқ белгилашни, шунингдек, эксперимент натижаларини ҳар томонлама ҳисобга олишни талаб этади. Қуйидагилар педагогик экспериментнинг босқичлари ҳисобланади: эксперимент ўтказиш ва натижаларни шарҳлаш. Режалаштириш, эксперимент мақсади ва вазифасини белгилаш, эксперимент натижасига таъсир этувчи омиллар ва улар даражасининг миқдорини аниқлаш, керакли кузатишлар сони, эксперимент ўтказиш тартиби, олинган натижаларни текшириш методларини ўз ичига олади. Экспериментни ташкил этиш ва ўтказиш белгиланган режага қатъий амал қилган ҳолда олинб борилиши керак. Шарҳлаш босқичида маълумотлар йиғилади ва қайта ишланади. Эксперимент ўтказиш ишончилилик тамойилига жавоб бериши учун қуйидаги шартларга риоя қилиш керак, яъни:

1. Текширувчилар сони ва тажрибалар миқдорининг аниқ бўлиши.

2. Тадқиқот методларини ишончилиги.

3. Фарқларнинг статистик жиҳатдан аҳамиятлилигини ҳисобга олиш. Турли методларнинг ўзаро қўшиб олиб борилиши педагогик тадқиқотларнинг самарадорлигини ва сифатини оширишга имкон беради. Бунга математик методларнинг ҳамда ҳисоблаш-ечиш қурилмалари ёрдамидаги эксперимент натижаларининг педагоги-

кага кириб келиши ҳам ёрдамлашади. Одатда, ўртача арифметик миқдор, модда, меридиан, дисперсия, танлаб олинган тўпلام мажмуининг ўртача квадратик четга чиқиши, ўртача олинган қиймат хатоси, белгиларни тузатиш коэффецентлари ҳисоблаб чиқилади. Илмий тадқиқот натижалари амалда қўлланилади. Тугалланган тадқиқотда энг муҳим нарса унинг натижалари амалда қўлланилишидир. Мустақил Ўзбекистон шароитида янги илмий билимлар жуда тез тўпланиб бормоқда. Бироқ, уларни амалий ишга жорий этиш йўлида қийинчиликлар ҳам борлиги кўзга ташланмоқда.

Бу қийинчиликлар ўқув-тарбия жараёнини такомиллаштириш ҳақидаги билимларнинг ортиб бориши билан улардан фойдаланишнинг фаол имкониятлари ўртасидаги номувофиқликдан иборатдир. Шундай бўлса-да, бу уларни жорий этиш юзасидан мақсадга мувофиқ ишлар олиб боришни истисно этмайди. Жорий этиш жараёни педагогик тажрибани такомиллаштиришга қаратилган фаолият деб қаралади. Шу сабабли жорий қилиниши лозим бўлган тавсияларга юқори талаблар қўйилади. Талабларнинг илмий асосланганлик даражаси, улар мазмунининг аниқлиги педагоглар билан ўқувчиларнинг мўлжалланган куч - ғайрати мезонини тўғри баҳолашни назарда тутати. Жорий этиш бутун бир тадбирлар комплекси бўлиб, у олинган хулосалар ҳақида педагогик жамоатчиликни хабардор қилишни, янги ўқув ва методик қўлланмалар яратишни, методик йўл -йўриқ ва методик тавсиялар ншлаб чиқишни ўз ичига олади.

Мақтаб ҳужжатларини таҳлил қилиш методи - педагогик ҳодисалар ва фактларни текширишда мақтаб ҳужжатларини мукамал ва чуқур ўрганмоқ лозим. Мақтаб ҳужжатларини ташкил қилишда таълим қонунига амал қилинмоғи керак. Мақтаб ҳужжатларини таҳлил қилишда ўқувчиларнинг ижодий фаоллиги ва мустақиллигини унинг иқтидорини ҳамда илғор педагогик тажрибаларнинг умумлаштирилиши ва жорий этилишини кўрсатган тақдирдагина тўлиқ қийматга эга бўлади.

Шунингдек, ўқувчиларнинг умумий миқдори, унинг ўсиши ёки камайиши сабаблари тавсифи, ўқувчиларнинг фанлар бўйича ўзлаштириш даражасига, синфдан қолишининг олдини олиш, рағбатлантириш ва жазолаш чоралари турларига, мақтабнинг моддий базасига эътибор берилади.

Болалар ижодини ўрганиш методи - мактаб ўқувчилари ижодини ҳамда уларнинг турли-туман ишларини ўрганиш ва таҳлил қилиш педагогик тадқиқотнинг самарали методларидан биридир. Иқтидорли ўқувчилар ақлий қобилиятлари, олижаноб ахлоқий қиёфалари, эстетик дидлари, синчковликлари ва қизиқувчанликлари билан ажралиб туради. Педагогика фани болалар ижодининг манбалари ва омилларини чуқур билишга ҳамда уларни янади тараққий эттириш ва такомиллаштиришнинг тўғри йўлларини кўрсатиб беришга қаратилган.

Статистик маълумотларни анализ ва синтез қилиш методи-педагогик тадқиқотнинг керакли статистик маълумотларини маълум бир мақсад билан тизимли ўрганиш, мустақил Ўзбекистонда фан, маданият, таълим-тарбияни тараққий этишига салмоқли ҳисса қўшади.

Халқ таълими соҳасидаги, жумладан, ажратилган маблағларнинг доимий ўсиб бориши, дарслик ва ўқув қўлланмалари, кўргазмалар қуроллар, ўқитувчи кадрлар тайёрлаш, мактаб қурилиши, хўжалик шартномалари ва улардан тушаётган маблағлар статистика усули орқали аниқланади.

Анкеталар методи - ўқувчлардан сўраш усули бўлиб, у ўқувчилар жамоасининг билимлари тўғрисидаги керакли маълумотларни олиш учун, уларнинг фикрлари ва қарашларини аниқлаш учун ҳамда касбга йўллашни белгилаш учун махсус шаклда ишланган бўлмоғи лозим. Анкетада кўзланган мақсадга мувофиқ саволлар бўлиб, уларнинг жавобларидан педагогик натижалар келиб чиқиши кўзда тутилади.

Ёзма жавобларни оммавий равишда йиғиб олиш методи анкета методи деб аталади. Анкеталар ишлаб чиқариш мураккаб илмий жараён. Тадқиқот натижаларининг ишончилиги анкеталар мазмунига, берилган саволлар шаклига, тўлдирилган анкеталар сонига боғлиқ бўлади. Одатда, анкеталар анкета маълумотларини ЭҲМ ни қўллаб, математик-статистик методлар билан ишлашга имкон берадиган қилиб тузилади. Ҳужжатларнинг етарли даражада аниқлик билан шундай таҳлил қилиниши педагогик жамоаларнинг реал фаолиятидаги сабабли боғланишлар ва боғлиқликларни аниқлашга ёрдам беради.

Ҳисоблаш математикаси ва кибернетика методлари - ҳозирги замон ишлаб чиқариши, фани ва техникасининг талаб ҳамда ман-

фаатлари турмушда синалган техника воситаларини, ҳисоблаш математикаси ва кибернетика усулларини мактаб ишида ва педагогикада қўлланилишини талаб қилади. Педагогик кибернетика шакли билим бериш жараёнини ўқитиш, билим бериш жараёнини бошқаришнинг алоҳида формаси сифатида ўзига хос хусусиятга эга. Шунинг учун педагогик жараён билан ншлаб чиқариш жараёнларини автоматлаштириш ўртасида катта фарқ бор.

Педагогик тадқиқотларда кино, овоз техникаси, фото, телевидение сингари техника воситаларидан кенг фойдаланилади. Улар ўқувчиларнинг билиш фаолиятини фаоллаштиришга ёрдам беради. Болалар учун қўшимча рағбатлантириш омилларини ҳосил қилади. Булар ўқитувчилар меҳнатини маълум мақсадда енгиллаштиради. Кўрсатилган воситаларнинг ҳар бири болаларнинг ёшини ҳисобга олган ҳолда ўқув фани ва педагогик жараёнини мукаммаллаштиради.

Социологик тадқиқот методи-анкетага саволлари киритилади. Бундан мақсад талаба-ёшларнинг касб-ҳунарга бўлган муносабатларини, талабалар орасидаги дўстлик муносабатларини аниқлаш, ўзи таълим-тарбия олаётган олий ўқув юртидаги шарт-шароитларни билиш, ютуқ ва камчиликларни, ёшлар орасидаги муносабатларни, динга, хусусан, тасаввуфга бўлган қизиқишларини аниқлаш, талабаларнинг маънавий сифатлари даражасини, билим олишга иштиёқи, адабиётлар билан таъминланганлик даражаси, илмий ва касбий маҳоратни оширишдаги машғулотлар тури, стипендиялар миқдори, ота-оналарнинг моддий ёрдами, уларнинг маълумоти, иш жойи, талабаларнинг яшаш жойи, илмий дунёқарагини шакллантиришида таъсир этувчи омиллар, уларнинг онглилик даражаси жараёни, маънавий сифатлар, комилликка эришиш учун тезроқ қутулиш керак бўлган салбий сифатларни аниқлашдир.

Миллий дастурнинг мақсади, вазифалари ва уни рўёбга чиқариш бошқичларида, янги ижтимоий-иқтисодий шароитларда таълимни талаб қилинадиган даражаси ва сифатини, кадрлар тайёрлаш тизимининг амалда фаолият кўрсатиши ва барқарор ривожланишининг кафолатларини устуворлигини таъминловчи норматив, моддий-техника ва ахборот базасини яратиш каби масалалар педагогик тадқиқотнинг асосини ташкил этади.

IV БОБ. ТАРБИЯНИНГ МАҚСАДИ, ВАЗИФАЛАРИ ВА МАЗМУНИ

§ 1. Тарбия жараёнининг умумий таснифи ва усуллари

Тарбия назарияси педагогика фанининг бир қисми бўлиб, тарбия жараёнининг мазмуни, методларни ва ташкил этилиши масалаларини ўргатади. Ҳаётга янгича сиёсий ва иқтисодий нуқтаи назардан ёндошиш ўсиб келаётган ёш авлод тарбияси билан боғлиқ жараён мазмунини ҳам қайтадан кўриб чиқишни тақозо этмоқда.

Тарбия назарияси Марказий Осиё мутафаккирлари ва халқ педагогикасининг тарбия борасидаги бой тажрибаларига таянади. Тарбия назарияси ўз қондаларини асослаш учун фалсафа, этика, эстетика, физиология, психология каби фанлар маълумотларидан фойдаланади. Тарбия назарияси педагогиканинг бошқа бўлимлари: педагогиканинг умумий асослари, таълим назарияси ҳамда мактабшунослик билан узвий боғлиқ.

Тарбия жараёни шахснинг муайян мақсад асосида ижтимоий ҳаётга тайёрловчи тарихий-ижтимоий тажрибага суянган ҳолда олиб борилувчи фаолият жараёнидир. Бошқачароқ талқин этилганда, тарбия жараёни ёш авлодни муайян мақсад йўлида ҳар томонлама вояга етказиш, унда ижтимоий онг ва хулқ-атвори тартиб топтиришга йўналтирилган фаолият жараёнидир.

Турли замон ва маконда ижтимоий тарбия моҳияти турлича бўлиб, унинг мазмуни ижтимоий мақсадлардан келиб чиқиб асосланган. Турли макон ва замонда тарбия ғояси турлича ифодаланган бўлса-да, аммо йўналтирувчанлик хусусияти ҳамда объектига кўра яқдилликни ифода этади.

Тарбия хусусида таниқли ўзбек педагоги А.Авлоний шундай дейди: «Ал-Ҳосил тарбия бизлар учун ё ҳаёт, ё мамот, ё нажот, ё ҳалокат, ё саодат, ё фалокат масаласидир»¹ Ушбу фикрлардан хулоса чиқарсак, шахс тарбияси хусусий эмас, балки ижтимоий миллий илмдир. Зеро, ҳар бир халқнинг тараққий этиши, давлатларнинг қудратли бўлиши авлодлар тарбиясига кўп жиҳатдан боғлиқ.

¹ Авлоний А. Туркий гулистон ёхуд ахлоқ. Тошкент, 1996.

Ўзбекистон Республикаси ижтимоий-сиёсий мустақилликни қўлга киритгач, ижтимоий ҳаётнинг барча соҳаларида туб ислохотлар олиб борилди. Ислохотларнинг асосий ғояси республиканинг ривожланиш ва тараққиёт йўли деб эътироф этилган демократик, инсонпарвар, ҳуқуқий жамиятни барпо этиш учун хизмат қилади.

Ўз олдига фуқаролик жамиятини қуришни вазифа қилиб қўйган бугунги жамиятимиз ёшлардан онгли тафаккур, замонавий дунёқараш, миллий ва умуминсоний қадриятларга таянган тарбия асосида шаклланиб такомиллаштирилгани талаб қилади.

Ўзбекистон Республикасининг «Таълим тўғрисида» ги Қонуни, «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури» ҳамда Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримовнинг қатор асар ва нутқларида, чунончи «Баркамол авлод-Ўзбекистон тарққиётининг пойдевори», «Ўзбекистон XXI асрга интилмоқда» номли асарларида мустақил республикада ижтимоий тарбияни йўлга қўйиш мақсади ва вазифалари белгилаб берилган.

Тарбия – шахсни мақсадга мувофиқ такомиллаштириш учун уюштирилган педагогик жараён бўлиб, тарбияланувчининг шахсига мунтазам ва тизимли таъсир этиш имконини беради.

Тарбия жараёни ўзаро боғлиқ бўлган икки фаолиятни – ўқитувчи ва ўқувчи фаолиятини ўз ичига олади. Тарбия жараёнида ўқувчининг онги шакллана боради. Ҳис-туйғулари ривожланади, ижтимоий ҳаёт учун зарур бўлган ва ижтимоий алоқаларни ташкил этишга хизмат қиладиган хулқий одатлар ҳосил бўлади. Тарбия жараёнида болаларнинг ҳаёти ва фаолиятини педагогик жиҳатдан тўғри уюштириш ғоят муҳимдир. Фаолият жараёнида бола ташқаридан келаётган тарбиявий таъсирларга нисбатан маълум муносабатда бўлади. Бу муносабат шахснинг ички эҳтиёж ва хоҳишларини, ифодалайди. Психолог ва педагогларнинг тадқиқотлари шахсга ташқи омилларнинг (хоҳ салбий, хоҳ ижобий) таъсири боланинг уларга муносабати, боғлиқлигини кўрсатади. Бола фаолиятини уюштиришигина эмас, балки тарбияланувчининг бу фаолиятга нисбатан қалбида пайдо бўлаётган муносабатини, турли кечинмаларни қандай англашни баҳолашни, ҳис қилишни англаши эътиборга моликдир. Улардан ўзи учун нималарни мақсад қилиб олаётганлигини билиши зарур. Буларнинг барчаси турли

кишилар билан алоқа қилиш, жамоадаги муносабатлар жараёнида мураккаблашиб боради.

Тарбия жараёни ўқувчининг онгинигина эмас, балки ҳис-туйғуларини ҳам ўстириб бориши, унда жамиятининг шахсга қўядиган ахлоқий талабларига мувофиқ келадиган хулқий малака ва одатларни ҳосил қилиши лозим. Бунга эришиш учун ўқувчининг онгига, ҳиссиётига ва иродасига таъсир этиб борилади. Агар буларнинг бирортаси эътибордан четда қолса, мақсадга эришиш қийинлашади. Тарбия жараёнига ўқитувчи раҳбарлик қилади, ўқувчилар фаолиятини белгилайди, уларни ижтимоий жараёнда иштирок этишлари учун шарт-шароит яратади.

Ижтимоий жараёнда фаол иштирок этиш орқали ўқувчиларнинг мустақиллиги, ижодий ташаббускорлиги ортиб боради. Фаолият ўқувчилар жамоаси манфаати ва истаги асосида уюштирилса, бу жараёнда боланинг тенгдошлари ва ўз-ўзини англаш жараёни тезлашади, бола ўз хулқи, хатти-ҳаракати учун жамоа олдида жавобгарликни сезишга эришгач ижрочи эмас, балки умумий ишнинг фаол қатнашчиси бўлиб қолади.

Тарбияни самарали йўлга қўйиш учун унинг ҳаракатлантирувчи кучини—тарбия жараёнининг манбаини яхши билиш ва ҳисобга олиш муҳимдир.

Бир сўз билан айтганда тарбия жараёни—ҳар бир инсоннинг ҳаётда яшаши (умимий фаолият, таълим, тарбия) жараёнида орттирган сабоқлари ва интеллектуал салоҳиятларининг ижобий кўникмасини ўзида шакллантириш ва ўзгаларга бериш жараёнидир. Тарбия жараёнида ички ва ташқи қарама-қаршилиқлар мавжуд бўлиб, у бевосита тарбияланганлик даражасига боғлиқ бўлади. Тарбияда ўқувчиларнинг тарбияланганлик даражасини ҳам ҳисобга олиш керак бўлади. Бу жиҳат унутилса, қарама-қаршилиқлар кучаяди.

Тарбияланганлик – миллий урф-одатларимиз, қадриятларимизга эътиқод билан риоя қиладиган, ноқонуний ишлардан ўзини тия оладиган, ўз хатти-ҳаракатлари билан ўзгалар нафратини қўзғамайдиган хулқ-атвордир.

Фаолият жараёнида ҳосил бўлган малака ва одатлар ахлоқ меъёрларига риоя қилишни енгиллаштиради.

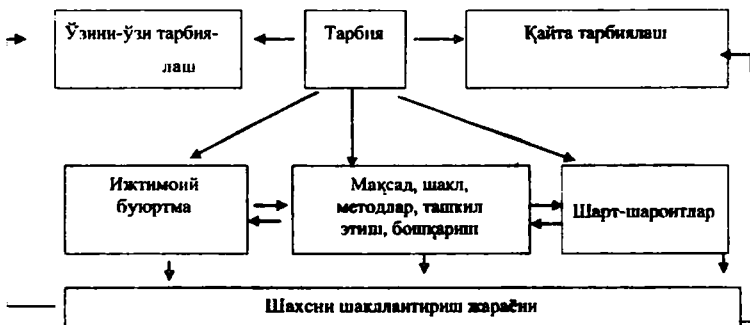
Демак, тарбиячи бола шахсининг тез ривожланадиган даври—ўқувчилик йилларида унинг онгига турли-туман фаолият (ўқиш,

меҳнат, ўйин, спорт, бадий ҳаваскорлик) ёрдами билан махсус таъсир этиши мумкин.

Тарбия яхлит жараёнда амалга оширилади, унинг таркибий қисмлари ҳам айна бир вақтда, фаолиятнинг бирор тури асосида амалга оширилади.

Умумий педагогик жараёнда тарбия муҳим ўрин тутди. Шахсни шакллантириш бошқарув, назорат тавсифига эга бўлиб, бу борада белгиланган вазифалар тасодифий ҳаракатлар орқали эмас, балки олдиндан белгиланган ва пухта ўйланган режалар асосида ҳал этилиб борилади. Тарбия жараёнида унинг мақсади, шакли, истеъдодлари, шахснинг ўзини-ўзи тарбиялаш ва қайта тарбиялаш жиҳатлари муҳим ўрин тутди. Тарбия мазмуни ижтимоий тузум буюртмаси асосида белгиланиб, унинг амалга ошиши учун маълум шарт-шароитларнинг мавжудлиги талаб этилади. Ушбу фоялар яхлит тарзда қуйидагича акс этади (3-шакл).

3-шакл

Тарбия жараёнининг жамият тараққиётидаги роли ниҳоятда беқиёсдир. Инсонни тарбиялаш, уни билим олишга, меҳнат қилишга ундаш ва бу хатти-ҳаракатни секкин-аста кўникмага айлантириб бориш лозим. Инсонни мушоҳада қилиш қобилиятини тарбиялаш, ақлни пешлаш демакдир. Ақл онгни сақлайди. Онг эса моддий ва маънавий манбага айланади. Шу тариқа инсон секин-аста такомиллашиб, комилликка эришиб боради. Аммо бунинг учун тарбиячи ва тарбияланувчидан узоқ давом этадиган масъулият, шарафли меҳнат ва қунт, иродани талаб этади. Бунинг учун болаларнинг ёш хусусиятларини ҳисобга олиш зарур.

Маънавий, инсоний сифатларнинг шаклланишида оиладаги, атрофдаги, жамиятдаги муҳит ва болаларга бўлган муносабат муҳим роль ўйнайди.

Аниқ бир мақсадга қаратилган тарбиянинг самарадорлиги тарбиячининг қандай методдан фойдаланишига боғлиқ.

Метод – юнунча атама эканлигини ва у айнан нимагадир йўл, усул орқали мақсадга эришиш йўлини билдириши бизга маълум. Метод, яъни усул ахборотни узатиш ва қабул қилиш характерига қараб:

1. Сўз орқали ифодалаш усули.
2. Кўргазмалилик усули.
3. Амалий намуна усули.
4. Рағбатлантириш ва жазо усулига бўлинади.

§ 2. Тарбия жараёнининг мақсад ва вазифалари

Тарбиянинг мақсади ижтимоий жамият тараққиёти, унинг ривожланиши, йўналиши, ижтимоий муносабатлар мазмунидан келиб чиқиб белгиланади. Бугунги кунда Ўзбекистон Республикасида ташкил этилаётган тарбиянинг асосий мақсади комил шахсни тарбиялаб вояга етказишдан иборатдир.

Чунки, кадрлар тайёрлаш миллий моделимизнинг бош муддаси комил инсон ва етук малакали мутахассис тайёрлашдан иборат бўлиб, у Ўзбекистоннинг халқаро андозалардаги замонавий тараққиётини таъминлай оладиган дадил, мустақил фикр юритадиган, тафаккурли, малакали, билимли мутахассис, айти пайтда ички инсоний сифатлари барқ уриб камолотга етган кадрларни тайёрлашни кўзлайди. Мазкур мақсадни амалга оширувчи асосий омиллардан бири тарбия жараёнидир.

Тарбия жараёнининг натижаси баркамол шахсни шакллантиришдир. Бу жараён икки томонлама бўлиб, уюштириш ва раҳбарликни, шунингдек, ўқувчи шахсининг ўзи томонидан фаоллик кўрсатишини тақозо этади. Бу жараёнда педагог етакчи вазифани бажаради. Чунки у ижтимоий тарбиянинг умумий мақсадлари, моҳиятини тушунади, мақсад йўлида амалга ошириладиган вазифалар тизимидан яхши хабардор, тарбия шакллари, методлари ва воситаларини асосли, илмий тарзда танлаб олади ва тарбия жараёнига татбиқ этади.

Тарбия жараёнининг моҳиятини тарбияга ҳар томонлама ёндошиш билан муваффақиятли тарзда илмий таҳлил қилиш мумкин.

Шахснинг кўпдан-кўп хислатлари бир-биридан ажратилган эмас, балки ўзаро мустаҳкам боғланган. Тарбия жараёнида боланинг шахсияти айрим-айрим эмас, балки яхлит равишда ривожланади.

Бола ўсиб ва ривожланиб борган сари тарбия вазифалари мураккаблашиб, чуқурлашиб, табақалашиб боради.

Яхлит ёндошиш объектив равишда ақлий, ғоявий, мафкуравий, ахлоқий, меҳнат, эстетик, жисмоний, экологик, иқтисодий ҳамда ҳуқуқий тарбия бирлигини ўқувчиларнинг онги, хулқ - атвори билан қўшиб олиб борилишини таъминлайдиган педагогик жараёни вужудга келтиришни ва бу жараёнлар талабларига амал қилишни тақозо этади.

Ижтимоий тарбия жараёни шахснинг ижтимоий фазилатларини шакллантиришга, унинг атроф-теваракка, жамиятга, одамларга, ўзига нисбатан муносабатлар доирасини вужудга келтиришга, кенгайтиришга қаратилган. Шахс иштирок этадиган ижтимоий муносабатлар тизими қанчалик кенг, хилма-хил бўлса, унинг маънавий дунёси шунчалик бой бўлади.

Ўз табиатига кўра тарбия жараёни кўп омилли характерга эга. Яъни бола шахсининг қарор топишига оила, мактаб, жамоатчилик ижтимоий муҳит, шунингдек, вазиятлар хилма-хиллиги бевоқиф ва билвосита таъсир этади.

Тарбия жараёнининг натижалари, одатда, бир хил тавсифда бўлмайди. Бу нарса ўқувчиларнинг психологик (индивидуал-типологик), физиологик ва жисмоний хусусиятларига, уларнинг ҳаёти ва маънавий қиёфасига, шахсий позициясига боғлиқ.

Тарбия жараёни, одатда, ўз-ўзини тарбиялаш, ўз-ўзини қайта тарбиялаш, боланинг атроф-муҳитдаги у ёки бу ҳодисалар билан салбий алоқаси натижасида вужудга келадиган муносабатлар ва шахс хусусиятларини шакллантириш билан қўшиб олиб борилади.

Ўзини-ўзи тарбиялаш шахснинг ўзида ижтимоий қадрга эга бўлган фазилатларни ҳосил қилиш ва такомиллаштиришга ҳамда салбий хислатларни бартараф этишга қаратилган ички фаолият сифатида таърифланади.

Ўзини-ўзи қайта тарбиялаш шахснинг ўзидаги салбий одатларни, зарарли сифатларни йўқотишга, бартараф этишга қара-

тилган ички фаолият мазмунидир. Бола хулқидаги оғишишлар оиладаги носоғлом муҳит, ота-онанинг тарбияда йўл қўйган хатолари, ўқитувчи фаолиятидаги камчиликлар асосида вужудга келади. Қайта тарбиялаш жараёнида салбий хулқ ҳосил қилган сабаб-шароит ўзгартирилади, қайта тарбиялашда мактаб, оила, ота-онанинг ҳамкорлиги лозим бўлади. Демак, қайта тарбиялаш ўқувчининг ўзигагина эмас, балки унинг ота-онасига ҳам қаратилиши лозим.

Ижтимоий тарбияни ташкил этиш жараёнида бир қатор вазифалар ижтимоий тарбия мақсадидан келиб чиқиб белгиланади. Мустақил Ўзбекистон Республикасида айни вақтда ёш авлодни тарбиялаб вояга етказишга қаратилган жараёнда қуйидаги вазифаларни ҳал этиш муҳим аҳамият касб этмоқда:

а) ёшларни ижтимоий ҳаётга тайёрлаш, уларда кенг дунёқарашни таркиб топтириш, ўз шахсий турмушига мақсадли ёндошиш, режа ва амал бирлиги ҳиссини уйғотиш;

б) ўқувчиларни миллий ва умуминсоний қадриятлардан огоҳ этиш, чуқур билимга, тафаккурга эга ёшларни тарбиялаш малакаларини тобора бойитиш;

в) умуминсоний ахлоқ меъёрларини англашни (одамийлик, камтарлик, ўзаро ёрдам, меҳр-муҳаббат, мурувват, адолатни ёқлаш, ахлоқсизликка қарши нафрат ва ҳоказолар), муомила одоби, юксак маданиятни ўқувчиларда қарор топтиришга эришиш;

г) ҳуқуқий ва ахлоқий меъёрларга ҳурмат руҳида ёндашиш, ўқувчиларда фуқаролик туйғусини, ижтимоий бурчга масъулликни қарор топтириш;

д) тарбияни муҳофаза қилиш, экологик мувозанатни юзага келтириш борасидаги масъулиятни таркиб топтириш;

е) ватанпарварлик ва байналминаллик туйғусини шакллантириш, ўзга миллат ва халқлар қарашларига ҳурматни, ҳуқуқ ва бурчларни камситмаслик туйғусини қарор топтириш;

з) мустақил давлат–Ўзбекистон Республикасининг ички ва ташқи сиёсатида тўғри ва ҳолисона баҳо беришга ўргатиш;

и) инсонни олий қадрият сифатида қадрлаш, унинг шаъни, орномуси, қадр-қиммати, ҳуқуқ ва бурчларини ҳимоя қилишга ўргатиш ва бошқалар. Ўзбекистон Республикасида олиб борилаётган ижтимоий тарбиянинг умумий вазифалари шулардан иборат.

Шу билан бирга тарбия турлари ахлоқий, ақлий, жисмоний, эстетик, экологик, иқтисодий, ҳуқуқий ва мафкуравий тарбиялар ўзининг хусусий мақсадидан келиб чиққан бир қатор вазифаларни амалга оширади. Чунончи:

1. Ахлоқий тарбияни ташкил этиш жараёнида ўқувчиларни ижтимоий-ахлоқий меъёрлар мазмунидан хабардор этиш, уларга ахлоқий меъёрларнинг ижтимоий ҳаётдаги аҳамиятини тушунтириш, уларда ижтимоий-ахлоқий меъёрлар (талаб ва тақидлар)га нисбатан ҳурмат ҳиссини қарор топтириш асосида ақлий онг маданиятини шакллантириш.

2. Ақлий тарбияни йўлга қўйиш чоғида ўқувчиларни илм-фан, техника ва технология борасида қўлга киритилаётган ютуқлардан, янгилик ва кашфиётлардан бохабар этиш, уларга ижтимоий фанлар асослари хусусидаги билимларни бериш тарзида уларда тафаккур қобилиятини қарор топтириш, дунёқарашини шакллантириш.

3. Жисмоний тарбияни ташкил этиш жараёнида ўқувчиларда ўз соғлиқларини сақлаш ва мустақкамлаш, организмни чиниқтириш, жисмоний жиҳатдан тўғри ривожланишни ҳамда унинг ишлаш қобилиятини ошириш борасида раҳмхўрлик қилиш туйғусини юзага келтириш, уларда янги ҳаракат турлари борасида кўникма ва малакаларни ҳосил қилиш, уларни махсус билимлар билан қуроллантириш, ўқувчиларнинг ёшига ва жинсига мувофиқ келадиган (куч, тезкорлик, чаққонлик, сабот -матонат, чидам, ирода ва тавсифни қарор топтириш) асосий ҳаракат сифатларини ривожлантириш, уларда шахсий гигиенани сақлашга нисбатан онгли муносабатларни тарбиялаш.

4. Эстетик тарбияни олиб бориш жараёнида ўқувчиларда эстетик ҳис-туйғу, эстетик дидни тарбиялаш, уларнинг ижодий қобилиятларини тараққий эттириш, эстетик маданиятини шакллантириш.

5. Экологик тарбияни олиб бориш чоғида ўқувчиларга экологик билимлар бериш асосида шахс, жамият ва табиат бирлиги ҳамда алоқадорлигини ўқувчиларга тушунтириш, уларда экологиянинг инсон, инсоният, жамият тараққиётидаги муҳим ўрни ва аҳамияти борасида тушунчаларни қарор топтириш, шунингдек, экологик маданиятни шакллантириш.

6. Иқтисодий тарбияни ташкил этиш жараёнида ўқувчиларга иқтисодий билимларни бериш асосида мамлакат иқтисодий барқарорлигини таъминлаш, бозор инфраструктураси қондаларига амал қилиш, ички бозорни тўлдириш, кичик ва ўрта бизнесни яратиш борасидаги фаолият жараёнида иштирок этиш, кўникма ва малакаларни ҳосил қилиш, инсон меҳнати билан бунёд этилган моддий бойликларни асраш, уларни кўпайтириш борасида қайғуриш туйғуларини қарор топтириш, иқтисодий маданиятни шакллантириш.

7. Ҳуқуқий тарбияни ташкил этиш жараёнида ўқувчиларга давлат Конституцияси ҳақидаги таълимотни, чунончи, фуқаролик, оила, меҳнат, хўжалик маъмурий, нафақа, суд ишларини юритиш ва бошқариш ҳуқуқларининг маъносини тушунтириш, улар онгига ижтимоий-ҳуқуқий меъёрларнинг шахс ва жамият ҳаётидаги аҳамияти ҳақидаги тасаввурга эга бўлишларини таъминлаш, уларда ҳуқуқий онг, шунингдек, ҳуқуқий фаолиятни ташкил этиш борасидаги кўникма ва малакаларни ҳосил қилиш, ҳуқуқий маданиятни шакллантириш.

8. Ғоявий ва мафкуравий билимларни бериш, Ўзбекистон Республикаси Конституцияси, фуқаролик жамияти асослари, миллий давлат тузилиши, шунингдек, Ўзбекистон Республикаси ички ва ташқи мафкураси мазмунини ўрганишни таъминлаш асосида ўқувчиларда мафкуравий фаолият кўникма ва малакаларини қарор топтириш, мафкуравий маданиятнинг шакллантириш ва бошқалар.

Тарбия мазмунида олдинга қўйилган мақсад ва вазифаларга мувофиқ ўқувчилар томонидан ўзлаштирилиши лозим бўлган билим, кўникма ва малакалар, шахс хулқ-атвори ҳамда сифатларнинг моҳиятини акс эттиради. Тарбия мазмуни ижтимоий-иқтисодий тараққиёт, кишилиқ муносабатлари моҳияти ва даражаси, шунингдек, жамият мафкураси ғояларидан келиб чиққан ҳолда белгиланади. Замонавий тарбия мазмунида қуйидаги ғоялар ётади:

1. Тарбия мақсадининг аниқлиги. Ўзбекистон Республикасининг ижтимоий - сиёсий мустақиллигининг дастлабки йилларидаёқ республикада амалга оширилиши кўзда тутилган бўлиб, тарбия мақсади аниқ белгилаб олинган эди. Ўзбекистон Республикасининг “Таълим тўғрисида” ги қонуни ҳамда “Кадрлар тайёрлаш миллий дастури” ғояларига кўра ижтимоий тарбиянинг асосий

мақсади эркин, ижодкор, мустақил фикр эгаси бўлган комил инсонни тарбиялаб вояга етказишдан иборат. Ушбу мақсадга эришиш йўлидаги асосий восита бу, шахсда умумий маданиятни таркиб топтиришдир, яъни, шахснинг ақлий, ахлоқий, жисмоний, эстетик, иқтисодий, экологик, ҳуқуқий, мафкуравий ҳамда меҳнат маданиятини тарбиялаш каби тарбиянинг бош мақсадини амалга ошириш имкониятини яратиш кўзда тутилади.

2. Болалар ва катталарнинг биргаликдаги фаолияти. Ўқитувчининг болалар билан маънавий маданияти энг яхши намунасини излаши, шу асосда тарбиячи инсоннинг ҳаётий меъёр ва қадриятларини ишлаб чиқиши ўқувчини тарбия жараёнида фаоллигини таъминлашга олиб келади. Дунёқараши ҳали тўла-тўқис шаклланмаган болалар учун катталарнинг ҳаётий тажрибалари ҳамда уларнинг шахсий намуналари катта тарбиявий таъсирга эга.

3. Ўз-ўзини англаш. Тарбия инсонда эътиқод, демократик қарашлар ва ҳаётий позициянинг шаклланишига олиб келади. Тарбия мазмунининг энг муҳим жиҳатларидан бири – бу инсоннинг ҳаётида ўз-ўзини англаши инсон ўз шахсий ҳаёти ва бахтининг субъекти сифатида эътироф этилиши билан тавсифланади. Инсон камолотида фуқаролик, касбий ва ахлоқий ўз-ўзини англаш ғояларга таяниб тарбиялаш муҳим аҳамиятга эгадир.

4. Тарбиянинг йўналтирувчанлиги. Мазкур ғоя мактаб (таълим муассасалари) амалиётининг марказий нуқтасида тарбиявий ишлар дастури, тадбирлари, шакл, метод ва воситалари эмас, балки ўқувчи турганлигини англашига хизмат қилади. Тарбия жараёнида унинг шахсий хусусиятлари, қизиқишлари, ўзига хос тавсифи ўз қадр-қимматини англаш туйғулари ривожлантирилиб борилиши зарур.

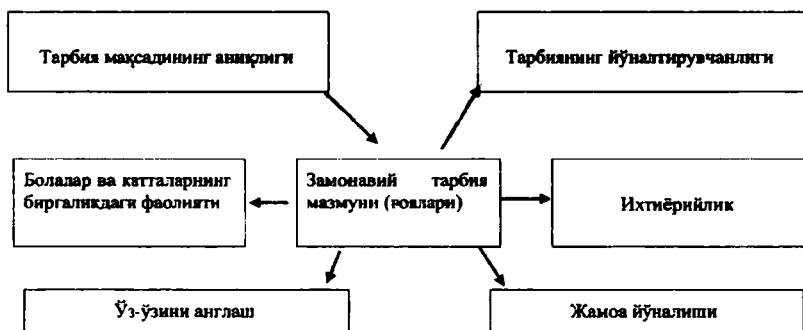
5. Ихтиёрийлик. Тарбияланувчиларнинг ирода эркинлигисиз тарбия ғоялари моҳиятини қарор топтириш мумкин эмас. Тарбия жараёни, агар у оқилона ташкил этилса, бир вақтнинг ўзида ҳам ўқитувчи ва ўқувчи маънавиятининг бойитилишига ҳам хизмат қилади. Агар тарбиячи (ўқитувчи) ўқувчининг қизиқиши, фаолияти, ўртоқлик ва фуқаролик бурчини англаши, мустақилликка интилиш туйғуларини кўра ва англай олсагина унинг шахсига таъсир кўрсатишга йўналтирилган фаолиятда самарага эришади.

6. **Жамоат йўналиши.** Тарбиявий ишлар мазмунида жамоага нисбатан ижобий муносабатни қарор топтириш ётади. Жамоа ёрдамида шахснинг ҳар томонлама тараққиёти унда дунёни англаш ва уни тўлақонли талқин этиш, инсонпарварлик ва ҳамкорлик туйғуларининг юзага келиши ва ривожланиб бориши амалга оширилади.

Замонавий педагогик жараёнда тарбияланувчига ақлий, эстетик, ахлоқий, жисмоний, сиёсий, иқтисодий, экологик ҳамда диний тарбия олиш лозимлигини уқтиришнинг ўзи ҳам самара беради. Ўқувчи учун юқорида номлари қайд этилган тарбияларнинг нима учун кераклиги, уларнинг инсонга нима бера олиши масалалари қизиқарли ривожланган хорижий мамлакатлар тарбия тизимида муаммонинг мана шу жиҳати биринчи ўринга қўйилмоқда. Юқорида қайд этилган роғлар асосида ташкил этилган педагогик жараён етук фуқаро, малакали мутахассис ҳамда баркамол оила соҳиби ёки соҳибасини тарбиялаб вояга етказиш учун хизмат қилиши лозим.

Замонавий тарбия мазмуни, роғлари яхлит тарзда қуйидаги қўринишга эга бўлади (4 - шакл).

4 - шакл

Ижтимоий тарбия мақсади ҳамда вазифаларини амалга ошириш учун тарбия жараёнининг хусусиятларини англаб олиши муҳим аҳамиятга эга.

§ 3. Тарбия жараёнининг таълим жараёни билан муштараклиги

Шарқ мутафаккирлари таълимни ҳеч қачон тарбиядан ажратиб кўришмаган. Шарқ халқ педагогикасининг, жумладан этно-педагогикасининг ўзига хос хусусияти яна шундан иборатки, нафақат тарбия таълимдан ажратилмаган, балки таълимда шахс ривожланишида миллий ўзига хослик ҳам алоҳида кўрилмаган. Миллий ўзига хослик фақат бирон-бир тилни (масалан: русча, арабча, ўзбекча, форсча) ўрганилгандагина эътиборга олинган.

Албатта, ўқув-тарбия жараёнини, ривожланишни айрича кўриб бўлмайди. Аммо, кўпгина нақллар моҳиятида маълумки, бу бугун жараён алоҳида қирралар сифатида ҳам эътироф этилган. Масалан, «Олим, бўлиш осон, одам бўлиш қийин» иборасини олиб кўрайлик. Яъни одам бир қанча билимлар, кўникмалар ва малакалар соҳиби бўлгани билан у ҳаётда ўз ўрнини тополмаслиги, шахс сифатида шакллана билмаслиги мумкин.

Ҳозирги кунда ҳам таълим жараёни кўпинча олдингича, яъни оммавий тусда олиб борилади. Бунда таълим жараёни ўқитувчилар томонидан билим, иқтидор ва кўникмаларни шакллантиришга қаратилади. Тарбия эса одам тарбияланганлигининг мезони сифатида шахсий хислатларни шакллантириш билан боғлиқ бўлиб, бугунги кунда бу хислатларни маънавий қадриятлар асосида шакллантириб бориш мақсадга мувофиқ бўлар эди.

Умумий таълим мактаби юқори синфларида маънавий қадриятларнинг моҳиятини ўрганиш, тарбиявий имкониятлардан кенг фойдаланиш, асосан дарс жараёнини ташкил этиш, унинг асосий қисмларига қўйиладиган талабларга ижодий ёндашишга боғлиқ.

Маънавий қадриятларни бой тарихий маданий мерос сифатида ўрганишнинг самарали андозаси қатор педагогик шартларга таянган ҳолда яратилади. Бу ўринда умумий таълим мактабларида ўрганиладиган фанларнинг умумий характери (табiiий-математик, ижтимоий-гуманитар ва махсус фанлар одобнома, турмуш одоби, дин тарихи ҳамда миллий-маданий мерос каби факультатив машғулот); дарс жараёнида ўрганиладиган мавзунинг маънавий қадриятларни ўрганишдаги имкониятлари; ўқувчининг маънавий талаби, қизиқиши ва маънавий маданият даражаси; ўқувчи

маънавий эҳтиёжи ва ўқитувчи савияси; таълим мазмунида дарсининг таълимий, тарбиявий ва ривожлантирувчилик хусусиятларига яхлит жараён сифатида муносабат; дарс шакллари, усул ва воситаларининг ўқувчи маънавий маданиятини тарбиялаш самарадорлигини таъминлашга хизмат қила олиш даражаси; умуминсоний ва миллий қадриятлар муштарақлиги асосида ўқувчилар маънавий маданиятини шакллантириш; ўқувчиларнинг ёш ва руҳий хусусиятларини ҳисобга олиш; турмуш тарзи (оила муҳити, савияси, ҳудудий яшаш жойи ва ҳоказо); таълим-тарбия мазмунининг ўзаро давр талабига мослик даражаси (дастур, дарслик, ўқув-услубий қўлланмалар, маърифий манбалар) ҳисобга олинди. Юқорида келтирилган барча омиллар тарбия жараёнининг таълим жараёни билан бирлигида олиб борилади. Акс ҳолда самарадорлиги талаб даражасида бўлмаслиги аниқ.

Шундай қилиб, тарбия назариясидаги асосий муаммоларни аниқлаш учун қуйидагиларга эътибор қаратиш зарур:

тарбиявий иш маъносини аниқлаш;

тарбия истакларини таснифлаш;

ўқувчиларнинг маънавий эҳтиёжи, талаби;

ўқувчиларнинг ёши, синфнинг умумий савиясига мослигини инобатга олиш;

ўқувчи билим савияси, мантиқий фикр доирасининг ўсиши, тарбиясига таъсирини аниқлаш;

ўқитувчининг шахсий хислатларини шакллантириш, олиб бориладиган тарбиявий ишларни тадқиқ этиш.

Бу жараёнларни ёритиш давомида таълим ва тарбия бир-бирига уйғунлашиб кетганлигини, бир-бирини боғлайдиган жуда назик, айрим ҳолатларда жуда ҳам ингичка кўприклар мавжудлигини эсда тутиш керак.

Таълим ва тарбия жараёнларининг ажралмас қисмларидан бири таълим мазмуни шахсий хислатларини тарбиялашнинг катта имкониятларига эғалигидадир.

Айниқса, бу мазмун шахс тафаккурини янги ижтимоий-иқтисодий шароитларида уйғунлаштириш ва янада янги юқори босқичларда ривожлантириш, ахлоқий хислатларни шакллантириш имконини беради. Булардан ташқари ўқув-тарбия тизимидаги ўқув, ижтимоий фойдали ва унумли меҳнат, эстетика, таълим во-

ситалари, меҳнат, эстетик ва жисмоний тарбияни амалга ошириш имкониятларини беришини ҳам қайд этиш жоиздир. Ўқитувчиларнинг ўқувчи билан мулоқоти, ўқувчиларнинг дарс жараёнида субъектив сифатидаги актив фаолияти, ўқитувчининг ўқувчилар шахсини шаклланишига ижобий таъсир эта олиши бундай имкониятларнинг яна бир қиррасидир.

Шакл ва мазмун жиҳатидан таълим ва тарбия методлари чамбарчас боғланиб кетган.

Юқорида келтирилган далиллар яна бир маротаба таълим билан тарбиянинг ажралмас жараён эканлигини, ўқувчиларнинг атроф-муҳитга, фан қонуниятларига, ахлоқ, одоб қондаларига муносабати бевосита ўқув жараёнида бошланиб, дарсдан ва мактабдан ташқари фаолиятларда давом этишини кўрсатади.

Тарбия жараёни ўзига хос хусусиятларга эга. Унинг энг муҳим хусусияти аниқ мақсадга йўналтирилганлиги.

Замонавий талқинда тарбия жараёни ўқитувчи ва ўқувчи (тарбиячи ва тарбияланувчи) лар ўртасида муайян мақсадга эришишга қаратилган самарали ҳамкорлик демакдир. Зеро, тарбия жараёнида ўқитувчи ва ўқувчиларнинг биргаликдаги фаолиятлари ташкил этилади, бошқарилади ва назорат қилинади. Ягона мақсад – унга эришиш йўли замонавий тарбия жараёни мақсадини тавсифлайди.

§ 4. Тарбия жараёнининг ўзига хос хусусиятлари

Тарбия жараёни кўп қиррали жараён бўлиб, унда тарбия моҳиятини ёритишга хизмат қилувчи ички ва ташқи (субъектив ва объектив) омиллар кўзга ташланади. Субъектив омиллар шахснинг ички эҳтиёжлари, қизиқишлари, ҳаётий муносабатларини англатишга ёрдам берса, объектив омиллар шахснинг ҳаёт кечирishi, шаклланиши, ҳаётий муаммоларни ижобий ҳал этиши учун шароит яратади. Тарбия фаолиятининг мазмуни, йўналиши ва шакли объектив шароитлар билан қанчалик мутаносиб келса, шахсни шакллантириш борасида шунчалик муваффақиятга эришилади. Тарбия жараёнининг ташкил этилиши ва бошқарилишида нафақат ўқитувчи фаолияти, балки ўқувчининг ёш ва психологик хусусиятлари, ўй-фикрлари, ҳаётий қарашлари ҳам муҳим ўрин тутади.

Тарбия жараёнининг яна бир хусусияти унинг узоқ муддат давом этишидир. Тарбия натижалари тез суръатда яққол кўзга таш-

ланмайди. Ўзида инсоний сифатларни намоён эта олган шахсни тарбиялаб вояга етказишда узоқ муддатли давр талаб этилади. Шахсни муайян вақтнинг ўзида турли-туман қарашлари мавжуд шароитда ҳаракат қилиши тарбия жараёнини мураккаблаштиради. Мактаб тарбияси шахс онгини, дунёқарабини шакллантиришда муҳим ўрин тутати. Чунки ёшлик йилларида инсонда одоб тизми юқори даражада таъсирчан ҳамда беқарор бўлади. Шу боис тарбия муваффақияти айна ўқувчилик йилларида шахсга тўғри тарбия бериш лозимлигини талаб этади. Тарбия жараёнининг яна бир хусусияти унинг узлуксизлиги саналади. Тарбия жараёни – бу ўқитувчи ва ўқувчиларнинг биргаликдаги узлуксиз, тизимли ҳаракатлари жараёнидир. Ўқувчиларда ижобий сифатларини қарор топтиришда ягона мақсад сари йўналтирилган, бир-бирини тўлдирувчи, бройтиб боровчи, такомиллаштирувчи ғоялар алоҳида аҳамият қасб этади. Шу боис оила, таълим муассасалари, жамоатчилик ҳамкорлигида ташкил этилаётган тарбиявий тадбирларнинг узлуксиз ўтказилишига эришиш мақсадга мувофиқдир.

Мактаб ёшидаги болани тарбиялашда мактаб етакчи ўрин эгалласа ҳам болаларга узлуксиз тарбиявий таъсир ўтказа олмайди, чунки болалар маълум муддатгина мактабда, ўқитувчининг тарбиявий таъсири остида бўлиб, қолган вақтининг асосий қисмини оилада, кўчада, жамоат орасида ўтказадилар. Кузги, қишги, баҳорги ва, айниқса, ёзги таътил даврларида ўқувчилар мактаб, ўқитувчи таъсиридан четда қоладилар. Демак, мактабда болаларни тарбиялаш вақт жиҳатдан чегараланган бўлиб, синфдан ва мактабдан ташқарида амалга ошириладиган тарбиявий ишлардан ҳоли вақтда улар ўқитувчи ёки тарбиячининг тарбиявий таъсири ҳамда назоратидан узоқлашадилар.

Ўқувчиларга нисбатан мактаб (таълим муассасаси) нинг таъсирини сусайтирмаслик мақсадида синфдан, мактабдан ташқари ва таътил даврларида тарбиявий ишларга алоҳида эътибор берилади.

Айна вақтда республикада ўқувчиларнинг таълим-тарбия муассасаларидан узоқлаштирмаслик мақсадида қўшимча таълим муассасалари фаолият кўрсатмоқда. Қўшимча таълим муассасаларида ўқувчилар хусусий фанлар ҳамда хорижий тилларни мукаммал ўрганишлари, техник ҳамда бадий йўналишлар бўйича билим олишлари, амалий фаолият кўникма ва малакаларга эга

бўлишлари мумкин. Қўшимча таълим муассасаларида ташкил этилаётган турли йўналиш ва мавзулардаги учрашувлар, кўрғазмалар, кўриклар, суҳбатлар ўқувчиларнинг тафаккур дунёсини бойитишда, уларда мустақкам тавсиф ва иродани таркиб топтиришда муҳим ўрин тутмоқда.

Тарбия жараёнининг яна бир хусусияти – бу унинг яхлит тарзда тизимли ташкил этилишидир. Яхлитлик шундан иборатки, тарбия жараёнининг мақсади, мазмуни, вазибалари ва методларининг бирлиги шахсни шакллантириш ғоясини амалга ошириш учун хизмат қилади. Бизга маълумки, шахс сифатлари навбатма-навбат эмас, балки яхлит тарзда ўзлаштирилади борилади, шу боис педагогик таъсир ҳам яхлитлик, тизимлилик тавсифига эга бўлиши лозим.

Тарбия жараёнининг яхлитлик, тизимлилик хусусияти бир қатор муҳим педагогик талабларга амал қилиши ўқитувчи ва ўқувчилар ўртасидаги ҳамкорликни эҳтиёкорлик билан қарор топтиришни талаб этади.

Икки томонлама алоқа икки йўналишда, яъни ўқитувчининг ўқувчига нисбатан кўрсатадиган таъсири (тўғри алоқа) ҳамда ўқувчининг ўқитувчига нисбатан муносабати (тескари алоқа) тарзида ташкил этилади.

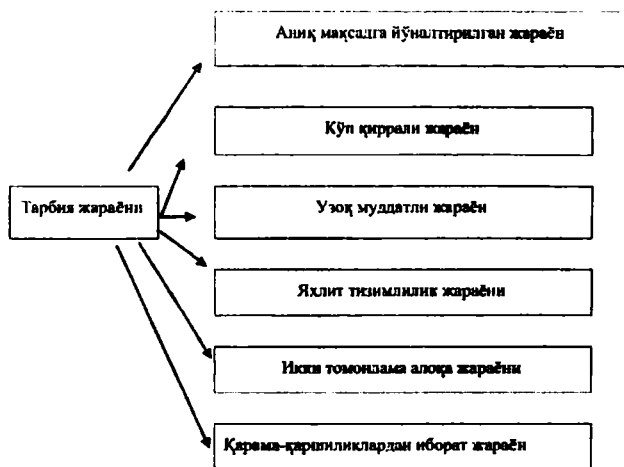
Тарбиянинг педагогик технологияси назарияси ғоясига мувофиқ, эндиликда ўқувчи тарбия жараёнининг объектигина бўлиб қолмасдан субъекти сифатида ҳам фаолият кўрсатади. Шунинг учун ўқитувчи ўқувчининг ички имкониятларини, унга нисбатан бўлаётган ташқи таъсирларини, ахборот манбаларини инobatга олиши зарур. Агарда мазкур талаб унутилса, шахсни тарбиялаш қийинлашади ёки барча урунишлар самарасиз яқун топади. Тарбия жараёнининг яна бир хусусияти – тарбияда қарама-қаршиликларнинг ғоят кўплиги келиб чиқади. Ушбу қарама-қаршиликлар ўқувчиларда ўз тушунчаларига мувофиқ пайдо бўлган дастлабки сифатлар билан ўқитувчи томонидан таркиб топтириладиган сифатлар ўртасида ёки ўқувчиларга қўйиладиган талаблар билан уларни бажариш имкониятлари ўртасида зиддиятларнинг келиб чиқиши учун замин яратади.

Ундан ташқари бу қарама-қаршиликлар кўпинча боланинг онги билан хулқи бир-бирига мувофиқ бўлмаслигидан, ўқитувчи ва тарбиячиларнинг ўқувчилар ёш ва алоҳида хусусиятларини (фёъл-ат-

вори, характери, қизиқишлари, жисмоний, руҳий ҳамда физиологик соғломлигини) яхши билмасликлари оқибатида келиб чиқади.

Демак, тарбия жараёни ўзида қуйидаги ўзига хос хусусиятларни намоён этади (5 - шакл).

5 - шакл:

Демак, юқорида баён этилган фикр-мулоҳазаларга таянган ҳолда қуйидагича хулоса чиқариш мумкин:

1. Тарбия - ёш авлодни муайян мақсад йўлида ҳар томонлама вояга етказиш, унда ижтимоий онг ва хулқ-атворни таркиб топтиришга йўналтирилган фаолият жараёни бўлиб, ҳар қандай ижтимоий тузум ва замонда ижтимоий муносабатлар мазмунини аниқлаш, уларни ташкил этиш асоси бўлиб келган.

2. Ёш авлод тарбияси турли макон ва замонда муайян мақсад асосида ташкил этилади. Ижтимоий тарбияни йўлга қўйиш жараёнида бир қатор вазифалар ҳал этилади. Тарбиянинг мақсад ва вазифалари ижтимоий тузум моҳияти, тараққиёт даражаси, ижтимоий муносабатлар мазмуни, шунингдек, жамият фуқароларининг дунёқараши, интилишлари, орзу-ниятларн асосида белгиланади.

3. Тарбия жараёнининг хусусиятларини чуқур англаш ва уларни инobatга олган ҳолда тарбияни ташкил этиш кўзланган мақсад ва вазифаларнинг асосий омилларидан бири ҳисобланади.

У БОБ. ТАРБИЯ ҚОНУНИЯТЛАРИ, ТАМОЙИЛЛАРИ ВА МЕТОДЛАРИ

§ 1. Тарбия жараёнининг қонуниятлари ва қондалари

Тарбия жараёнини илмий асосланган тарзда олиб бориш унинг қонуниятларини чуқур ўрганишни талаб қилади. Бу қонуниятлар воқеаларнинг муайян ривожланиши учун шароит яратувчи сабаб ва оқибат ўртасидаги муҳим, зарур ички алоқаларнинг ифодаси сифатида намоён бўлади.

Тарбия жараёнининг асосини ижтимоий ҳаётнинг объектив талаблари инсоннинг ижтимоий моҳиятини ва табиатини акс эттирувчи қонуниятлар ташкил этади.

Табиат ёки жамиятдаги ҳар қандай мураккаб ҳодисада объектив равишда мавжуд бўладиган барқарор алоқалар кузатилади. Бундай алоқалар қонуният деб аталади. Бундай қонуниятга тарбия жараёнида ҳам амал қилинади. Тарбия қонуниятлари моҳияти бир томондан ижтимоий ҳодиса сифатида тарбиянинг ўзига хос хусусиятлари, иккинчи томондан шахснинг ривожланиши билан боғлиқдир.

Тарбиянинг биринчи ва энг муҳим қонунияти унинг ижтимоий муҳитнинг объектив ва субъектив омилларига боғлиқлигидир.

Ижтимоий тарбия мазмуни моддий ишлаб чиқариш усули, жамиятнинг ижтимоий тузилиши, сиёсий тузум ҳамда миллий мафкура ғоялари асосида қарор топади. Ижтимоий жамиятнинг ижтимоий-иқтисодий ҳамда сиёсий-ғоявий асосларини ташкил қиладиган ҳамда тарбиянинг мазмуни ва унинг олиб борилишига кучли таъсир кўрсатадиган ижтимоий жараёнлар тарбиянинг субъектив омиллари сирасига (тарбия муассасалари, жамоат ташкилотлари, ўқитувчилар, тарбиячилар, оила муҳити, жамотчилик дунёқараши, мафкура ғоялари, шахсни ҳар томонлама ривожлантиришга оид фаолият кабилар) киради.

Демократик тамойиллар ҳамда қонун устуворлиги таъминланган шароитда тарбиявий жараённинг ижтимоий муҳит билан ўрнатиладиган алоқалари шахс шаклланишига ижобий таъсир кўрсатади.

Тарбиянинг иккинчи муҳим қонунияти унинг шахс ривожланиши билан бирлиги, ўзаро алоқадорлиги ва боғлиқлигидир.

Шахс ривожланиши тарбиянинг ғоявий мазмуни ва сифат даражасига боғлиқдир. Айни чоғда тарбиянинг мазмуни, шакл ва методлари шахснинг ривожланганлик даражасига ҳам боғлиқ. Тарбия жараёни психология фани асосларини шахснинг психологик ва физиологик ривожланиш қонуниятларини билишни ҳам талаб қилади. Тарбиячи (ўқитувчи) тарбияланувчи (ўқувчи) шахсини ҳар томонлама ўрганиши ва шу асосида унга тўғри психологик тавсиф бериши ва таъсир кўрсатиши лозим. Тарбияланувчининг шахсий хусусиятлари ва имкониятлари ҳисобга олинмас экан, уларга ҳар қандай тарбиявий таъсир бир томонлама ёки тасодифий бўлиб қолади. Шунингдек, улар бошқа тарбиявий таъсирларга мос бўлмай қолади.

Тарбиянинг учинчи қонунияти фаолият ва муносабат бирлигини эътироф этиш, шахснинг ижтимоий ижобий фазилатларини шакллантиришнинг асосий манбаи бўлиб хизмат қилади.

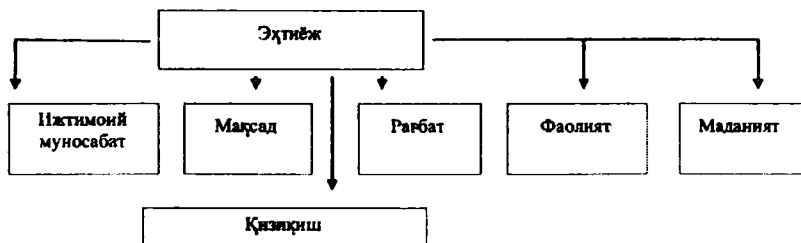
Тарбияланувчиларнинг фаолияти жамият учун қанчалик фойдали, мақсадга мувофиқ ташкил этилса, шахс ва жамият ўртасидаги муносабат оқилона бўлса, тарбия жараёни шунчалик самарали бўлади.

Субъект (шахс)- объект (ижтимоий борлиқ) ижтимоий муносабатлари тўғри ташкил этиладиган алоқа жараёни шахс фаолияти мазмуни ва йўналишини ҳам белгилаши мумкин. Ижтимоий муносабатларни ташкил этиш жараёнида шахсда борлиқни ҳис этиш, ўз-ўзини англаш, алоқа, аралашув ва мулоқотни ташкил этиш эҳтиёжини юзага келтиради. Эҳтиёжни қондириш йўлидаги дастлабки уриниш ижтимоий муносабатлар мазмунини ўрганиш ва ўзлаштириш саналади. Ижтимоий муносабатлар моҳиятини англаш эҳтиёжини қондиришга қаратилган фаолият жараёнида ижтимоий билимларни ўзлаштиришга нисбатан қизиқиш ҳосил бўлади. Қизиқиш ўз навбатида шахсда муайян ҳаётий мақсаднинг қарор топишига олиб келади. Мақсад асосида шахс нафақат ижтимоий билимларни эгаллашга интилиши, балки ўзлаштирилган билимларни мустаҳкамлаш лаёқатини ҳам намоён эта бориши мақсадга мувофиқдир. Мақсад мазмунини ифода этувчи ғоялар амалий ҳаракатларни ташкил этиш борасидаги рағбатларни юзага келиши учун замин ҳозирлайди. Рағбатлар ўзида қуйидаги хусусиятларни акс эттиради: фуқаролик, ватанпарварлик, инсонпарварлик, илмий

англаш, ахлоқийлик, иқтисодий, экологик, жисмоний, эстетик, ҳуқуқий ва бошқалар.

Қайд этилган рағбатлар амалий ҳаракатнинг ташкил этилиши учун туртки беради. Ижтимоий муносабатлар жараёнида шахс фаолияти мазмунини таҳлил этиш, уларда ўз фаолиятларига нисбатан танқидий ёндашувни қарор топтириш, шунингдек, ўз фаолиятини бошқариш талаб этилади. Ўқувчи шахсида шаклланди- ган ижтимоий-инсоний сифатлар қуйидаги тизим асосида кечади (6-шакл).

6-шакл

Юқорида баён этилган фикрлардан англашилдики, шахснинг шаклланишига – унинг асосий муносабатларининг яхлит тизими- да тарбиячи, ўқитувчи, фарзандлар ва шахс билан бўладиган ўзаро таъсири жараёнида келиб чиқадиган тарбияловчи муносабатлар алоҳида аҳамиятга эга. Бу муносабатлар доирасида ижтимоий тарбиянинг мақсадлари амалга оширилади.

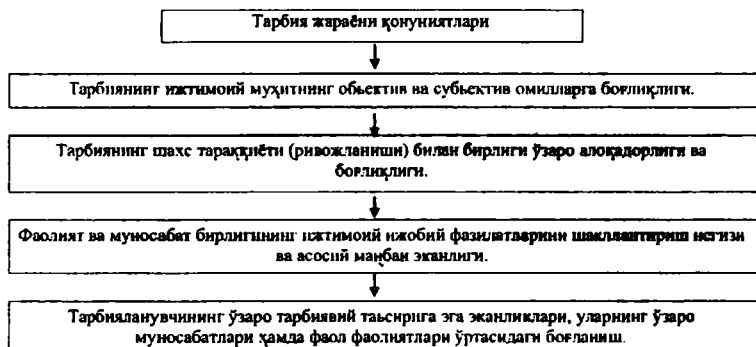
Тарбиянинг тўртинчи қонунияти тарбияланувчиларнинг ўзаро тарбиявий таъсирга эга эканликлари, уларнинг ўзаро муносабат- лари ҳамда фаол фаолиятлари ўртасидаги боғланишнинг мавжуд- лиги саналади.

Тарбиячи (ўқитувчи) ларнинг ва ўқувчилар жамоасининг тар- бияланувчи (ўқувчи) ларга педагогик таъсири улар фаолияти ва муносабатларини тизими ҳамда режали тарзда мақсадга мувофиқ ташкил қилишни назарда тутати. Тарбия жараёнида тарбиячи (ўқитувчи) ва тарбияланувчи (ўқувчи) ларнинг ижтимоий роли бир хил эмас. Тарбиячи учун тарбияланувчи ҳар вақт тарбиявий объект ҳисобланади. Бироқ, тарбияланувчи тарбиячи билан онгли равиш- да ўзаро муносабатда бўлишга эришилса, тарбиявий муносабат- лар фаол характер касб этади.

Ривожланувчи (шахсни ривожлантириш), тарбияловчи (тарбия мақсадларини амалга ошириш) ва ташкилотчилик (фаолият ва муносабатларни мақсадга мувофиқ ташкил этиш) вазифалари тарбия жараёнида (тарбияланувчиларнинг) асосий вазифалари саналади.

Тарбияловчига кўрсатиладиган таъсирлар муайян шахсларга турлича таъсир кўрсатади. Шу боис, тарбиячи ҳар бир тарбияланувчининг ўзига хос шахсий хусусиятларини ҳисобга олиб, таъсир кўрсатишнинг алоҳида йўлларини қидириб топиши лозим. Тарбиядаги муваффақият аксарият ҳолларда педагогнинг ўз ўқувчиларининг тарбияланганлик даражасини, яъни уларнинг онглилиги, ахлоқий сифатларига эгаллиги, одиллиги, қатъиятлилиги ва бошқаларни билишига боғлиқ. Демак, тарбия жараёнининг қонуниятлари қуйидагилардан иборат (7-шакл).

7-шакл

Тарбия жараёнининг қонуниятлари билан бирга бола тарбиясининг ҳам ўзига хос бир қатор муҳим қондалари ҳам бўлиб, улар қуйидагилар:

- тарбиянинг аниқ бир мақсадга қаратилганлиги;
- тарбиянинг ҳаётий фаолият билан боғлиқ ҳодиса, деб билиш;
- шахсни жамоада тарбиялашга оид ўрни;
- тарбияланувчи шахсига нисбатан талабчан бўлиш ва унинг шахсини ҳурмат қилиш;
- тарбияланувчи (ўқувчи) нинг тарбия жараёнида ёши ва ўзига хос хусусиятларини ҳисобга олиш;
- тарбиявий ишларнинг изчиллиги ва мунтазам олиб борилишига эътибор.

Тарбия жараёнининг муваффақияти уни ташкил этишда қандай тамойилларга кўра иш кўриладиганлигига ҳам боғлиқ.

§ 2. Тарбия тамойиллари

Тарбия тамойиллари деб, ёш авлодни тарбиялаш мақсадидан келиб чиқадиган ва комил инсонни тарбиялашнинг мазмуни ва йўналишига қўйиладиган энг муҳим талабларни белгилаб берувчи асосий ғоя ва қоидалар йиғиндисига айтилади.

Тарбия тамойиллари ўқитувчи ва тарбияланувчиларга йўл-йўриқ кўрсатувчи қоидалар бўлиб, ёш авлодни тарбиялаш, баркамол инсонни шакллантириш вазифаларига мувофиқ белгиланади, шунингдек, улар шахс тарбияси борасидаги илғор таълимотлар ғояларига ҳамда педагогика фанида эришилган ютуқларга асосланади.

Тарбия тамойиллари тарбия жараёни қонуниятларини акс эттиради. Тарбиявий жараёнда илғор тамойилларга амал қилиниши тарбия самарасини таъминлайди. Тарбия тамойиллари қуйидагилардан иборат:

- Тарбиянинг мақсадга йўналтирилганлиги ва ғоявийлиги;
- Тарбияда демократик ва инсонпарварлик ғояларининг устунлиги;
- Тарбияда миллий, умумбашарий қадриятларнинг устунлиги;
- Тарбияда изчиллик ва тизимлилик;
- Тарбияни ижтимоий ҳаёт билан қўшиб олиб бориш;
- Тарбияни меҳнат билан боғлаш;
- Тарбияланувчи шахсини ҳурмат қилиш;
- Тарбияда ўқувчининг ёш ва алоҳида хусусиятларини ҳисобга олиш;
- Жамоа ва жамоа ёрдамида тарбиялаш;
- Тарбияда ўқувчи хулқидаги ижобий сифатларга таяниб, салбий томонларни йўқотиш;

Тарбиянинг мақсадга йўналтирилганлиги ва ғоявийлиги ўқитувчи ижтимоий тарбия мақсади ва вазифасини аниқ тасаввур этиши ва пухта англаб олиши зарур.

Ёш авлодни юксак ғоявийлик руҳида тарбиялаш—уларнинг онгига халқ, миллат, юрт, жамият манфаатларидан юқорироқ манфаат бўлиши мумкин эмаслигини сингдириш, уларни ва-

танга, халққа муҳаббат руҳида ва садоқатли қилиб тарбиялаш демакдир.

Бу соҳада мустақил республикамиз халқ таълими ходимларининг асосий вазифаси эркин, ижодкор, мустақил фикрлаш қобилиятига эга, етук мутахассис комил шахсни тарбиялашдан иборатдир.

Мактабда ва мактабдан ташқарида олиб бориладиган тарбиявий ишларнинг барчаси ижтимоий тарбиянинг мақсадини рўёбга чиқаришга йўналтирилиши зарур.

Ўқитувчи (тарбиячи) лар жамоаси ва ҳар бир ўқитувчи-тарбиячи тарбиянинг мақсади ҳар томонлама камол топган мукамал инсон шахсини тарбиялашдан иборат бўлиши лозим. Ана шунда мазкур тамойил ўз вазифасини бажарган бўлади.

Тарбияда демократик ва инсонпарварлик ғояларининг устунлиги – тарбияда инсон шахсини ижтимоий қадрият деб тан олиш, ҳар бир бола, ўсмир ва ўспириннинг бетакрор ва ўзига хослигини ҳурматлаш, унинг ижтимоий хулқи ва эркинлигини ҳисобга олиш лозим. Тарбияни демократиялаш бу - тарбияни маъмурий эҳтиёж ва қизиқишлардан юқори қўйиш, тарбиячи ва тарбияланувчи ўртасидаги ўзаро ишонч, ҳамкорлик асосида педагогик муносабатлар моҳиятини ўзгартириш демакдир. Бу тарбия ишига жамоатчиликни жалб қилиш, унинг ривожланишига жамоат омилини киритиш демакдир. Ўқитувчи ўқувчига аввалгидек, тарбия объекти эмас, балки ўзи каби субъект деб қараши даркор. Яъни ўқувчини тенг ҳуқуқли ҳамкор, ҳамфикр деб қараш лозим.

Умуман, таълим ва тарбияни инсонпарварлаштиришнинг педагогик диққат ҳамда эътибор марказида инсоннинг муҳим масаласи ва муддаоси, яъни болаларда инсон шахсига дунёдаги энг юқори, бебаҳо бойлик сифатидаги муносабатини шакллантиришдек фаолият ётади.

Тарбияда миллий ва умуминсоний қадриятлар устунлиги-халқнинг кўп асрлик қадриятларини, улкан ва бой меросини чуқур билмасдан миллий ўзликни англаш, миллий ғурур туйғусини қарор топтириш мумкин эмас. Шу боис, халқ аъёнлари урф-одатлари, маросимлари, халқ оғзаки ижоди, миллий ўйинлар ва уларда ифодаланган ғояларни ўқувчилар онгига сингдириш, уларда ушбу ғояга нисбатан ҳурматни қарор топтириш лозим.

Умумбашарият учун қадрли, ардоқли бўлган, инсоният ўтмиши, бугуни ҳамда келажаги учун дахлдор қадр-қимматга эга бўлган айнаналар, урф-одатлар ҳақида маълумотлар бериш, уларда меҳр-муҳаббат туйғусини уйғотиш, уларни қўллаб-қувватлаш, эзгу ғоялар учун курашиш ҳиссини қарор топтириш тарбия жараёнида амалга оширилиши лозим.

Тарбияда изчиллик ва тизимлилик - тарбияга яхлит тизимли ёндошиш педагогик ҳаракатнинг пировард натижасига йўналтирилганлик даражасини белгилаб беради.

Бундай педагогик мақсад ва вазифалар, уларнинг мазмуни тарбиявий жараённинг барча қатнашувчилари томонидан тан олинishi шарт.

Тарбияда изчиллик жуда муҳимдир. Ўқувчиларга бирданига кўп талаб ва қоидаларни тақдим қилиш мумкин эмас. Ўқитувчилар ўқувчиларга бўлган муносабат жараёнида ўзаро бир-бирига зид ҳаракатда бўлмасликлари, ягона талаб қўйишлари лозим.

Тарбияни ижтимоий ҳаёт билан қўшиб олиб бориш. Ёш авлоднинг ўсиб улгайиши ва шахснинг шаклланишига ҳаёт, ижтимоий жамият таъсир этади.

Бу бир томондан бўлса, иккинчидан болаларни тарбиялашдан мақсад уни турмуш учун мустақил ҳаёт учун тайёрлашдир. Шундай экан, мактаб ва тарбия муассасаларида олиб бориладиган бўлиши керак.

Тарбияни меҳнат билан боғлаб олиб бориш. Меҳнатнинг тарбиявий таъсири ғоят каттадир. Меҳнатда иштирок этиш ва унумли меҳнат қилиш билан шахс ўз қобилияти ва истеъдодини намоён қилади ва камолга етади. Меҳнат ёш авлоднинг тарбияси учун жуда катта воситадир. Ўқув меҳнати ва ижтимоий фойдали меҳнат ўқувчи шахсига ижобий таъсир этади, бу икки фаолият бирлиги болани фаоллаштиради, хулқ бирлигини таъминлайди, ташаббускор ва изланувчан қилади. Меҳнат болаларга сиёсий-маънавий тарбия бериш учун замин ҳозирлайди. Шунинг учун оила ва мактабларда болаларни илк ёшидан бошлаб меҳнатсеварлик руҳида, меҳнатга муҳаббат ва меҳнат кишиларига ҳурмат руҳида тарбиялашга алоҳида эътибор берилади. Мактабда ўқишнинг ўзи ҳам меҳнатдир. Синфдан ва мактабдан ташқари тарбиявий ишларнинг аксарияти ҳам меҳнат тарбияси билан мустаҳкам боғланган.

Тарбияланувчи шахсини ҳурмат қилиш - ўқувчиларни ижтимоий тарбиялашнинг муҳим тамойилларидан бири уларнинг шахсини ҳурмат қилишдир. Бу тамойил инсонпарварлик муносабатидан келиб чиқади.

Ўқувчи шахсини ҳурмат қилиш, уларга меҳр-муҳаббат кўрсатиш ва уларга ишониш шарт. Тажрибаларнинг кўрсатишига, қаердаки ўқувчиларга ҳурмат, муҳаббат, ишонч бўлсагина шу ерда тарбиянинг таъсири самарали бўлади. Болаларга ҳурмат ва муҳаббат улар кучига куч қўшади ўқитувчига нисбатан ҳурматни уйғотади.

Тарбияда ўқувчининг ёш ва алоҳида хусусиятларини ҳисобга олиш - тарбиянинг мазмуни, шакл ва методлари болаларнинг ёши ва савиясига қараб турли синфларда турлича бўлади. Болалар мактабда ривожланишининг турли даврларини болалик, ўсмирлик ва ўспиринлик босқичларини босиб ўтадилар. Шу даврлар ичида боланинг ахлоқий турғунлиги ривожланади, хулқи ва онги ўртасидаги уйғунлик вужудга келади. Тарбия беришда ҳар бир ўқувчининг шахсий хусусиятларини ҳам ҳисобга олиш катта аҳамиятга эга. Болаларнинг жисмоний ва маънавий ўсишида бир қадар умумийлик бор, бироқ болаларнинг тавсиф-хислатлари, қобилият ва майллари, қизиқишлари, иродавий сифатлари ҳар хил бўлади. Бу фарқлар уларнинг хулқида, ўқиши ва меҳнатида акс этади. Бир ўқувчига нисбатан фойдали методни бошқа ўқувчига нисбатан қўллаганда натижасиз бўлиб, чиқиши мумкин. Шунинг учун ҳар бир ўқувчи хусусиятини ўрганиш мақсадга мувофиқдир.

Жамоада ва жамоа ёрдамида тарбиялаш - тарбия жараёни ўқувчиларнинг жамоа бўлиб бирлашишлари, уларда манфаатдорлик бирлиги, ўзаро ёрдам туйғусини ўстиришга хизмат қилиши лозим. Туйғу ташкил этилган жамоа аъзоларининг қобилият ва истеъдодини ривожлантириш учун кенг йўл очади. Жамоада бола ҳар томонлама ривожланиши учун кенг имкониятга эга бўлади. Ўқувчилар аҳил жамоа бўлиб уюшганларидагина тарбиявий ишларни амалга ошириш анча енгил ва муваффақиятли бўлади. Яхши уюшган жамоада жамоа фикри катта тарбиявий кучга эга бўлади, ҳар бир шахсга таъсир этади. Ўз манфаатини жамият манфаати билан қўшиб олиб бориш, ўзаро ёрдам каби фазилатлар, аввало, жамоада шаклланади. Ўқитувчи ҳамма вақт ўқувчилар жамоаси-

га таянмоғи, уларни жамоа бўлиб турли ишларни бажаришга одатлантириб, жамоада яшаш ва ишлашга ўргатиб бориши лозим.

Тарбияда ўқувчи хулқидаги ижобий сифатларга таяниб, салбий хислатларини йўқотиб боришга эътибор қаратиш лозим. Маҳоратли педагоглар ўз ўқувчиларининг шахсий фазилатларини яхши биладилар. Тарбия мақсадини амалга ошириш учун бола хулқидаги ижобий сифатларга суяниб иш кўрадилар. Боладаги ижобий сифатларга таяниш унинг салбий сифатларини йўқотиш, ёмон одатлардан қайтаришнинг энг яхши воситасидир. Тарбия муваффақияти мазкур масаланинг тўғри ҳал этилишига кўп жиҳатдан боғлиқ.

Тарбия жараёнини ташкил этишда ўқитувчи (тарбиячи) томонидан қўлланиладиган методлар ҳам муҳим аҳамиятга эгадир.

§ 3. Тарбия методлари, воситалари ва уларнинг моҳияти

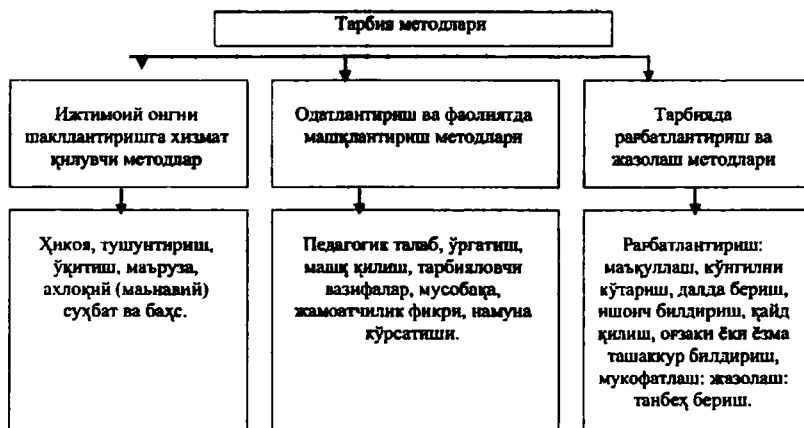
Тарбия методлари бола шахсини ҳар томонлама камол топтириш мақсади билан белгиланади ва тарбия жараёнига тааллуқли кўпгина тарбиявий таъсирларни ўз ичига олади. Тарбия методлари ижтимоий жамият томонидан таълим муассасалари олдида ҳар томонлама баркамол, эркин, ижодкор, мустақил фикр эгаси бўлган шахсни тарбиялаш вазифалари билан белгиланади.

Бу борадаги вазифалар ёш авлодни Ўзбекистон Республикаси мустақиллигини мустаҳкамлаш, ватан равнақи, халқ фаровонлиги йўлида фаолият олиб борувчи шахсни тарбиялаш, уларни бу курашга жалб этириш орқали амалга оширилади. Ушбу ғояга таянган ҳолда, тарбия жараёнида унинг қонуниятларига мувофиқ тарбия методларидан фойдаланиб иш кўриш лозим бўлади.

Тарбия методлари бу ўқитувчи (тарбиячи) ва жамоа томонидан ғоявий ва маънавий эътиқодларини, маънавий ҳис-туйғу ва одатларни таркиб топтириш мақсадида қўлланиладиган шахсга тарбиявий таъсир кўрсатиш йўллари демакдир. Тарбия методлари ўқувчи (тарбияланувчилар) нинг ўз шахсини такомиллаштириш борасидаги ҳаракатни ҳам ташкил этишни назарда тутди. Шу боис ҳозирги замон педагогикасида тарбия методлари ўқитувчи ва ўқувчиларнинг тарбиявий вазифаларини ҳал қилишга қаратилган ўзаро боғланган, биргаликдаги фаолияти сифатида қараб чиқилади.

Ўқувчилар у ёки бу тарбиявий таъсирга турлича муносабатда бўладилар. Бу уларнинг алоҳида хусусиятларига, тарбияланганлик даражасига, тарбия методларининг қай даражада ўринли ва самарали танланганига ҳамда моҳирона қўлланганига боғлиқ. Тарбия методларини тўғри танлаш тарбия вазифаларини ижобий ҳал қилишда ўқувчиларнинг ўз-ўзини тарбиялаш фаоллигини оширишга ёрдам беради. Тарбиявий натижаларга эришишни ис-таган ҳар бир ўқитувчи (тарбиячи) тарбия методлари ва уларнинг моҳиятини пухта ўзлаштириб олиши мақсадга мувофиқдир (8-шакл).

8-шакл

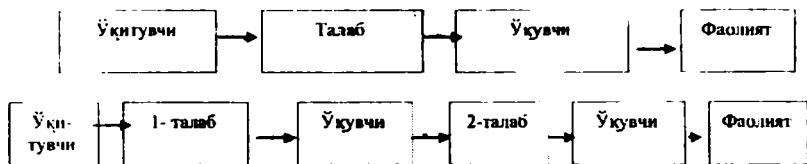
Биринчи гуруҳ методларнинг вазифаси ўқувчининг ижтимоий онгига ҳаёт, аҳоқ, меҳнат қилиш муносабатлари қоида ва меъёрлари ҳақида тушунча ҳосил қилиш ва билим беришдан иборат. Тарбия жараёнида ушбу қоида ва меъёрлар шахснинг эътиқоди, ишончи ва ҳаётий қарашларига айланади. Ушбу гуруҳга маънавий, ахлоқий, эстетик, мафкуравий, ҳуқуқий, жисмоний, экологик, иқтисодий ва ҳ.к. мазмундаги суҳбатлар ҳамда намуна кўрсатиш методларини киритиш мумкин.

Иккинчи гуруҳ методлари ёрдамида ўқувчида маънавий мазмунга оид одатлар ҳосил қилади. Ўқувчи хулқида ижтимоий тарбиянинг мазмунига мувофиқ маънавий одатлар асосида, фаолият заминида таркиб топади.

Фаолият ўқувчиларнинг ижтимоий муносабат ва ижтимоий хулқ-атвор тажрибаси билан бойитувчи муҳим манба бўлиб ҳисобланади. Иккинчи гуруҳ методлари орасида педагогик талаб методи аҳамиятлидир. Педагогик талаб турли вазифаларни бажарилиши, яъни ижтимоий хулқ-атвор меъёрини ифодалаш, у ёки бу фаолиятда қатнашиб бажарилиши зарур бўлган аниқ бир вазифани амалга ошириш, у ёки бу ҳаракатни олиб боришга ундовчи бўлиши мумкин.

Талаблар бевосита ёки билвосита қўйилиши мумкин. Бевосита талаблар қатъий буйруқ ёки кўрсатма, ишчанлик, йўл-йўриқ берувчи тавсифидаги кўринишда бўлади. Билвосита талаблар кечинма, интилиш туйғусини уйғотиши кўзда тутилган ҳолда маслаҳат, илтимос, таъна қилиш, фоолиятига нисбатан қизиқиш уйғотиш тарзида намоён бўлади. Талаблар ўқувчида у ёки бу даражада онг, асос, мақсад ҳамда эътиқод мавжудлигини назарда тутади. Айни вақтда ўқитувчи ўқувчиларга нисбатан қўйилаётган талабларнинг меъёрида бўлишига қатъий аҳамият бериши лозим. Бевосита ва билвосита талаб ўртасидаги асосий фарқ қуйидаги чизмада кўрсатилган (9-шакл).

9-шакл

Ўқитувчи томонидан қўлланилаётган талаблар бора-бора жамоа талабига айланади. Жамоа талаби ижтимоий фикр тарзида намоён бўлади. Жамоа (жамоатчилик) фикри ўзида жамоанинг муайян фаолияти, воқеа-ҳодисага нисбатан бериладиган баҳони ёки муҳокама натижасини ифодалайди ва фаол таъсир кучи бўлиб қолади.

Фойдали фаолият ва махсус ташкил қилинадиган вазифалар жараёнида ижобий хулқ-атвор ва характерларга ўргатиб борилади.

Ўргатиш-бу ижтимоий хулқ-атворни одатий шаклга айлантириш мақсадида ўқувчилар томонидан режали ва тизимли тарзда ташкил этиладиган турли ҳаракатлар, ташкил этиладиган амалий ишларга ундовчи фаолиятдир.

Ўргатиш ўқувчиларни тарбиялаш ва ривожлантиришнинг барча босқичларида самарали восита саналади.

Фаолиятда машқлар меҳнат, ижтимоий фаолият, жамоа фаолияти ҳамда ўзаро муносабат одатларини тарбиялашга қаратилганлигидир. Машқ қилиш ўргатиш билан яқин алоқада бўлади. Агар ўргатиб бориш негизида боланинг фаолият жараёнини эгаллаши ётса, у ҳолда машқ қилиш фаолияти шахс учун алоҳида аҳамият касб этади. Машқлантириш ўргатиб боришга суянган ҳолда кўп бора такрорлашни, мустаҳкамлашни ва такомиллаштириб боришни назарда тутати, булар эса бора-бора ижтимоий хулқ-атворни асоси бўлиб қолади.

Тарбиявий амалиётда кўпинча махсус педагогик вазиятларни юзага келтириш зарурияти туяилади, бунда ахлоқий ҳал қилишнинг мустақил танлаш учун имкон бўлади. Педагогик вазиятларда ўқувчилар ўз фикри ва хулқ-атворини қайта ўзгартириши лозим бўлган шароит яратилади.

Иккинчи гуруҳ методлари орасида мусобақа ўқувчилар амалий фаолиятларини ташкил қилиш методлари самарадорлигини оширишнинг зарур ва муҳим шarti ҳисобланади. Мусобақа фаолиятининг барча соҳаларида ўқувчиларнинг фаоллиги ва ижодкорлигини ривожлантиришга, ўқувчилар жамоаси фаолиятини муайян мақсадга йўналтиришга кўмаклашади. Мусобақа тўғри ташкил қилинганда жамоа ҳисси муваффақиятли шаклланади, интизом ва ўқувчиларнинг уюшқоқлиги мустаҳкамланади.

Мусобақа алоҳида фаолият тури бўйича, шунингдек, тизимли тарзда ҳам уюштирилади: чунончи, энг яхши синф, энг яхши гуруҳ, энг яхши жамоа, энг яхши мактаб ва ҳ.к.

Тарбия жараёнида ўқувчиларнинг ўзлари ташаббус ва ғайрат кўрсатиши асосида мусобақани ташкил этишларига, унинг шarti ва кўрсаткичларини ишлаб чиқишларига эришиш муҳимдир. Шунингдек, жамоанинг умумий муваффақияти, қабул қилинган мажбуриятнинг бажарилиши, мусобақа натижаларини стендларда ақс этишини таъминлаш тўғрисида ғамхўрлик қилиш зарур. Мусобақани расмий ахборотлар учунгина ташкил этиш мақсадга мувофиқ эмас. Жамоатчилик фикри мусобақа фаолиятининг муҳим асоси бўлиб қолади.

Биринчи ва иккинчи гуруҳ методларининг ўзаро боғлиқ ҳолда қўлланиши орқали онг ва хулқ бирлиги юзага келади, аммо бу ўз-

Ўзидан вужудга келмайди, балки ўқитувчининг ташкилотчилик маҳорати ҳамда унинг ўқувчи онги, хулқига таъсир этаётган воситалар хусусиятлари, аҳамиятини кўра олишига боғлиқ.

Бир сўз билан айтганда бугунги ўқувчи тарбия натижасида эртанги комил инсон, яъни жамиятнинг баркамол аъзосига айланади. Бунинг учун унинг онги ва тафаккури ривожланиб, ижобий фазилатларни ўзида шакллантириб бориши лозим. -

Хўш, инсон онги нима ва у борлиқни, атроф-муҳитни англаши учун қандай фаолият даражасига етиши керак?

Инсон онги - унинг идроки, ақл орқали ҳаётий ва дунёвий ҳақиқатни фаҳмлаш асосида маънавий истиқболли фаолият даражасидир.

Ақл кишининг ўз идроки, қалби ва фикри асосида дунёвий, ҳаётий ҳақиқатларни англаш ва уларга ўз фаолиятида маънавий-инсоний нуқтаи назардан амал қилишдир.

Учинчи гуруҳ методларига шундай методлар кирадики, буларда тарбияланувчилардаги ижобий хулқ-атворни рағбатлантириш, салбий хислатларни тузатиш ёки олдини олиш, уларнинг ҳис-туйғулари ва мақсадларига бевосита таъсир кўрсатишда фойдаланилади. Ушбу гуруҳга рағбатлантириш ва жазо бериш каби методлар киради.

Рағбатлантириш методлари ўқувчиларнинг ҳаракатларини ижобий баҳолашни кўзда тутди. Рағбатлантириш қувонч, қониқиш, қаноатланиш кечинмаларини пайдо қилади, тетиклик ва ғайрат бағишлайди, ўз кучига ишончини мустаҳкамлайди, ижобий хатти-ҳаракатларни рағбатлантиради, ўз фаолияти ва хулқига масъулиятини оширади. Рағбатлантириш методлари хилма-хил бўлиб, улар таркибига маъқуллаш, кўнгил кўтариш, далда бериш, ишонч билдириш, қайд қилиш, оғзаки ёки ёзма ташаккур билдириш, мукофотлаш ва бошқалар киради.

Рағбатлантириш педагогик талабларни ҳисобга олган ҳолда қўлланилиши лозим. Ҳар қандай рағбатлантириш ўқувчининг жамоа олдидаги чинакам хизматларига мувофиқ бўлиши лозим. Рағбатлантириш вақтида ўқувчининг алоҳида хусусиятларини, жамоада тутган ўрнини ҳисобга олиш ва у кетма-кет бўлмаслиги керак. Ҳаддан ошириб мақташ, жамоага нисбатан таққослаш талабчанликни бўшаштириб юбориш, булар ўқувчида манманлик,

худбинлик сифатларининг юзага келишига сабаб бўлади. Рағбатни ташкил этишда ўқувчининг муваффақиятлари билан бирга, унинг жамоадаги ўрни, ахлоқий қиёфаси, шунингдек, меҳнатга, жамоа топшириқларига, жамоанинг ўзига муносабати борасидаги жамоа фикрини инobatта олиш ҳам талаб этилади.

Жазо бериш методлари – бу ўқувчиларнинг хатти-ҳаракати ва фаолиятига салбий баҳо беришдир. Жазо бериш ахлоқ меъёрларига қарама-қарши фаолият ва хатти-ҳаракатларни муҳокама этишни ифодалайди. Жазо бериш номаъқул хатти-ҳаракатларнинг олдини олиши, ахлоқни тузатиши, жамоа олдида уялнши, ўзини гуноҳкор деб билиш ҳиссини уйғотиши мумкин. Жамоа томонидан ёки унинг қўллаб-қувватлаши асосида жазо бериш методлари ҳам хилма-хил бўлиб, улар жумласи танбеҳ бериш, койиш, уялтириш, қизартириш, хатти-ҳаракатларни жамоа ўртасида муҳокама қилиш, муайян фаолиятдан четлатиш ва бошқалар киради.

Жазо беришда ҳам педагогик талабларга амал қилиш зарур. Берилаётган жазо мақсадга мувофиқ бўлиб, ўқувчининг айбига, салбий хатти-ҳаракатига қараб берилиши лозим. Жазо бериш чоғида салбий хатти-ҳаракатнинг сабаблари унинг жамоага етказадиган зарари, ўқувчининг шахсий хусусиятлари инobatта олинishi лозим.

Жазо бериш ўқувчининг манфаатларидан келиб чиқмаслиги ёки унинг учун хизмат қилмаслиги лозим. Жазо жамоа томонидан ҳам берилиши мумкин. Барча ҳолларда ҳам жазо ўқувчини жисмоний ва руҳий азобга солмаслиги, уни таҳқирламаслиги, шаънини ерга урмаслиги, ҳуқуқини паймол этмаслиги керак.

□ Тарбия методларини шароитни, вақтни, шунингдек, уларнинг ўзаро бир-бирига таъсирини ҳисобга олган ҳолда қўллаш мақсадга мувофиқдир. Тарбия методлари тарбия воситалари билан жуда яқин алоқада ва, ҳатто, бир-бирига сингиб кетган бўлса-да, улар бир-биридан фарқ қилади.

Тарбия воситаларига тарбиянинг мақсадига мувофиқ ташкил қилинган фаолият турлари киради.

Ўйин, ўқув меҳнати, спорт ва бошқа фаолият турлари шундай воситалар ҳисобланади. Бундан ташқари тарбия жараёнида турли предметлар, моддий ва маънавий маданият намуналари, ахборот ҳамда техник воситалардан ҳам тарбия воситаси сифатида фой-

даланилади. Чунончи, кўргазмали, ўқув қуроллари, бадий-илмий адабиётлар, санъат асарлари, радио, телевидение, компьютер, магнитофон, слайдо, шунингдек, кишилар ҳам тарбия воситаси бўлиб хизмат қилиши мумкии.

Тарбия воситаларидан фойдаланиш доимо унга мувофиқ келувчи тарбия методларидан фойдаланишни тақозо этади, чунки улар ёрдамида онг, ҳис-туйғу, хулқ-атвор таркиб топтирилади. Ўқувчининг турли кўринишидаги фаолияти уюштирилади.

Бугунги кунда тарбия жараёнида ахборот ва техник воситалардан фойдаланишга алоҳида диққат-этибор қаратилмоқда. Улардан мақсадга мувофиқ ва самарали фойдаланиш ўқувчиларнинг маънавий камол топишига олиб келади.

Юқорида билдирилган мулоҳазаларга таянган ҳолда мавзу юзасидан қуйидаги хулосаларга келиш мумкин.

1. Тарбия жараёнининг асосини ижтимоий ҳаётнинг объектив талабларини, шахснинг ижтимоий моҳиятини ҳамда табиатини акс эттирувчи қонуниятлар ташкил этгани боис тарбия жараёнини илмий асосланган тарзда олиб бориш унинг қонуниятларини чуқур ўрганишни талаб этади.

2. Тарбия жараёнининг муваффақияти уни ташкил этишда қандай тамойилларга кўра иш кўрилаётганлигига ҳам боғлиқ. Тарбия тамойиллари ёш авлодни тарбиялаш мақсадидан келиб чиққан ва комил инсонни тарбиялашнинг мазмуни, методлари ва йўналишига қўйиладиган энг муҳим талабларни белгилаб берувчи асосий ғоя ва қондалар йиғиндисиدير.

3. Тарбия жараёнини ташкил этишда ўқитувчи томонидан қўлланиладиган методлар ҳам муҳим аҳамиятга эга бўлиб, улар ижтимоий жамият томонидан таълим муассасалари олдида қўйилган ёш авлодни ҳар томонлама баркамол, эркин, ижодкор, мустақил фикр эгаси этиб тарбиялаш вазифалари билан белгиланади. Тарбия методлари ўзаро ўхшаш жиҳатларига кўра уч гуруҳга бўлинади. Тарбия жараёнида қўлланиладиган тарбия воситалари методлари аҳамиятини кучайтиришга хизмат қилади.]

VI БОБ. ШАХС МАЪНАВИЯТИ ВА МАЪНАВИЙ-АХЛОҚИЙ ТАРБИЯ

§ 1. Ахлоқ ва маънавий сифатлар

«Ахлоқ» ижтимоий тушунчалардан бири бўлиб, унинг моҳияти шахс хатти-ҳаракатлари, юриш-туриши, турмуш тарзи, ҳаёт кечириш тамойиллари, қоидалари, шунингдек, ижтимоий муносабатлар мазмунини ифодалайди. Шу боис, ахлоқ ижтимоий ҳодиса сифатида жамият маънавий-руҳий ҳаётида ўзига хос муҳим аҳамиятга эга. Муайян миллат қиёфаси, унинг кишилиқ тараққиётидаги ўрни белгиланаётган жараёнда мазкур тушунча асосий мезонлардан бири бўлиб хизмат қилади.

«Ахлоқ» тушунчаси оила фикри асосида тартибга солинувчи фаолият тарзида кишилиқ жамиятининг илк босқичида шаклланган. Қадимданоқ ижтимоий-фалсафий, психологик, педагогик, тарихий, бадний, этнографик ва маданиятшуносликка оид асарларда ушбу тушунча турли қўламда ишлатиб келинган.

Ахлоқ (арабча хулқ-атвор демакдир) - ижтимоий онг шакллари билан бири, ижтимоий тартиб-қоида бўлиб, бу тартиб-қоида ижтимоий ҳаётнинг барча соҳаларида кишиларнинг хатти-ҳаракатини тартибга солиш вазифасини бажаради. Ахлоқ омма фаолиятини тартибга солишининг бошқа шакллари (ўқув, ишлаб чиқариш, халқ анъаналари) да ўз талабларининг асосланиши амалга оширилиши ва омма фикри асосида тартибга солиниши билан фарқ қилади. Ахлоқ талаблари барчага тааллуқли, бироқ ҳеч кимнинг кўрсатмаси, ҳеч қандай махсус буйруқ асосида бажарилмайдиган, ихтиёрий амалга ошириладиган бурч шаклига кирилади. Ахлоқ талабларининг бажарилиши фақат маънавий таъсир кўрсатиш шакллари доирасида юз беради.

Ахлоқ шахс тараққиётининг юқори босқичи бўлган маънавий камиллик асосини, пойдеворини ташкил этади.

Бир сўз билан айтганда ахлоқ-жамиятда қабул қилинган, жамоатчилик фикри билан маъқулланган хулқ-одоб нормалари мажмуидир.

Одамнинг инсон сифатида шакллана бориши жараёнида унинг камолоти даражаси одоб, ахлоқ, маданият ва маънавий элемент-

ларининг унда қанчалик мужассамлашганлиги билан белгилади.

Кейинги йилларда яратилган илмий адабиётлар, чоп этилган илмий ва илмий-оммабоп нашрларда, олиб борилаётган илмий тадқиқотларда «ахлоқ» тушунчасини қўллаш ва унга дахлдор мавзуларни таърифлашда «ахлоқ» тушунчаси мустақил тушунча сифатида қўлланилса, айримларида бевосита «маънавий-ахлоқ», «ахлоқий камолот» каби синоним ёки муқобил сўзлар тарзида ҳам қўлланмоқда. Зеро, ахлоқсиз, ахлоқий талаблар ҳамда уларда ифода этилган ғояларсиз шахснинг руҳан ва жисмонан етуклигининг муштараклиги, уйғунлиги бўлган маънавий комиллик шаклланмайди.

Маънавият, - академик Э.Ю.Юсупов нуқтан назарида, –инсон ахлоқ одоби, виждони-иймони, эътиқоди, дунёқараши, мафкуравий ўзгаришларининг бари, бир-бири билан узвий боғланган жамият тараққиётига ижобий таъсир этадиган муштарак тизимдир.

Бизнинг назаримизда, шахс маънавияти - унинг онгида кечадиган ижобий мазмунга эга ўй-фикрлар, ниятлар, ғоялар, назария ва таълимотлар мазмунининг амалий фаолиятдаги татбиқида намоён бўлувчи руҳий жараёндир. Шунини алоҳида таъкидлаш жоизки, шахс маънавияти асосида ижобий мазмунга эга бўлган ўй-фикрлар, ниятлар, ғоялар, назария ва таълимотлар мазмунига етишишни эътиборга олиш лозим. Чунки, шахс онгида ҳаминша ҳам ижобий мазмунга эга фикрлар кечмайди. Салбий фикрларга эга бўлиш эса маънавиятсиз, ахлоқсиз инсон қиёфасини кўрсатувчи муҳим белгидир.

Маънавий-ахлоқий тарбияни ташкил этиш ижтимоий тарбиянинг муваффақиятини таъминловчи энг муҳим омил саналади. Маънавий-ахлоқий таълим ва тарбия ўзаро боғлиқлик, узвийлик, алоқадорлик ҳамда диалектик характерга эга бўлиб, шахс маънавий ахлоқий камолотини шакллантириш асоси ҳисобланади. Маънавий-ахлоқий таълим ўқувчиларга маънавий–ахлоқий, ижтимоий-ахлоқий муносабатлар моҳияти тўғрисида тизимланган билимларни бериш, уларда маънавий-ахлоқий билимларни эгаллашга бўлган эҳтиёжни юзага келтириш маънавий-ахлоқий онгини шакллантириш жараёни бўлиб, у изчил, узлуксиз, тизимли тарзда ташкил этилиши лозим.

Маънавий-ахлоқий тарбия ўқувчилар томонидан ўзлаштирилган назарий маънавий-ахлоқий билимлар негизида ижтимоий фаолиятни ташкил этиш борасида кўникма ва малакаларни ҳосил қилиш, ижобий мазмундаги маънавий-ахлоқий сифатларни қарор топтириш ва маънавий маданиятни шакллантиришга йўналтирилган мураккаб динамик жараён ҳисобланади. Ўқувчилар маънавий маданиятини шакллантириш ҳуқуқий таълим ва тарбия жараёнининг муҳим босқичидир.

Ўқувчи хулқи, хатти-ҳаракатларида маънавий маданиятлиликнинг асосий мезонлари: инсонпарварлик, меҳнатсеварлик, миллий ғурур, ватанпарварлик, меҳр-мурувват, иймон, ижодкорлик, фаоллик, ташаббускорлик, ўз-ўзини назорат қилиш ва ўз-ўзини баҳолашни талаб этади. Бу талаб ўқувчининг ватан, ота-она, дўстлари, жамoa олдидаги бурчига, вазифаларига, таълим-тарбия жараёнида намоён бўладиган фаоллик, ижодкорлик хусусиятларига муносабати орқали амалга оширилади.

Бунинг учун, энг аввало, инсон фазилатларининг ўзаро муносабатларини ва ўрнини аниқлаб оломи лозим. Инсоннинг маънавияти унинг одоби, хулқи, маданиятида ташкил топади.

Маънавият эса ақлий, ахлоқий, ҳуқуқий, иқтисодий ва сиёсий билимлар замирида шаклланади. Мазкур билимлар ўз навбатида инсон ижобий сифатларининг камол топиб, бойиб боришига олиб келади. Фазилатлар инсоннинг ижобий сифатлари мажмуидан иборат.

Сифат алоҳида бир шахснинг муайян бир хислатини ифодаловчи ахлоқий категориядир. Фазилат–алоҳида шахс, эл, элат, халқ, улусга тааллуқли бўлган ижобий-ахлоқий сифатлар мажмуи. Юқорида келтирилган барча ижобий хислатлар ўқувчи шахсини маънавий-ахлоқий даражасини юксалтиришга хизмат қилади.

Ўқувчилар маънавий-ахлоқий тарбиясини ташкил этиш – аниқ мақсадга йўналтирилган яхлит педагогик жараён бўлиб, ушбу жараёнда қуйидаги педагогик вазифалар ҳал қилинади:

1. Ўқувчиларга маънавий-ахлоқий меъёрлар ҳамда ахлоқий муносабатлар моҳияти ва уларнинг ижтимоий жамият ҳаётидаги аҳамияти тўғрисида маълумотлар бериш.
2. Ўқувчиларда маънавий-ахлоқий билимларни эгаллашга бўлган эҳтиёжни юзага келтириш, маънавий-ахлоқий онгини қарор топтириш.

3. Ўқувчиларда ижобий мазмундаги маънавий-ахлоқий сифатлар (билимлилик, меҳнатсеварлик, камтарлик, меҳр-муҳаббат, ватанга, халққа муҳаббат, ота-она ва катталарга ҳурмат, инсонпарварлик, саховат, бурчга садоқат ва ҳоказоларни) қарор топтириш.
  4. Ўқувчиларда маънавий-ахлоқий мазмундаги хулқ-атвор, характер ва иродани шакллантириш.
  5. Ўқувчилар маънавий-ахлоқий маданиятини шакллантириш.
- Ўқувчилар маънавий-ахлоқий сифатларининг қарор топиши тарихий-объектив шароитда шахс томонидан жамият тараққиёти, инсонларнинг ўзаро ҳамкорлик, алоқа доираларининг кенгайиши такомиллашувига кўрсатиладиган таъсирнинг ижобий мўътадил ҳолатда бўлишини таъминлашда кўринади. Маънавий-ахлоқий сифатларнинг қарор топиши қуйидаги умумий мазмун асосида рўй беради:

ўқувчининг маънавий-ахлоқийлик даражаси ижтимоий муносабатлар жараёнида, унинг жамият, атроф-муҳит ва табиатга бўлган ёндошувида намоён бўлади;

ўқувчининг маънавий-ахлоқийлик даражаси у мансуб бўлган жамиятнинг ижтимоий-маънавий тараққиёти даражасига боғлиқ;

ўқувчининг маънавий-ахлоқий камолоти объектив ва субъектив шарт-шароитларнинг ўзаро уйғунлашуви асосида ташкил этиладиган узлуксиз, тизимли таълим-тарбиянинг йўлга қўйилиши натижасида вужудга келади;

ўқувчининг маънавий-ахлоқий камолоти ижтимоий муносабатларнинг йўлга қўйилишида ижобий натижаларга олиб келади.

Ўқувчиларнинг маънавий-ахлоқий тарбиясини амалга ошириш қуйидаги тамойилларга мувофиқ йўлга қўйилади:

1. Маънавий-ахлоқий тарбиянинг ижтимоий-ғоявий асосга эга эканлиги. Ушбу тамойил маънавий-ахлоқий таълим ва тарбиянинг ягона ғоя Ўзбекистон Республикаси мустақиллигини мустаҳкамлаш, миллий мафкура ғояларини ўқувчилар ўртасида тарғиб этишда ифодаланади.
2. Маънавий-ахлоқий таълим ва тарбиянинг изчил, тизимли, узлуксиз ташкил этилиши. Ушбу тамойил ўқувчиларга маънавий-ахлоқий билимлар бериш, уларда ижтимоий-амалий фа-

олият кўникма ва малакаларини ҳосил қилиш, маънавий-ахлоқий таълим ва тарбия ишининг тизимлилигини таъминлаш, бир маромда доимий ташкил этилишига эришишида намоён бўлади.

3. Маънавий-ахлоқий таълим-тарбия ғояларининг аниқ мақсадга йўналтирилганлиги. Ўқувчилар ўртасида ташкил этилаётган маънавий-ахлоқий тарбияни йўлга қўйишдан кўзланган ягона мақсад уларда маънавий-ахлоқий сифатлар, маънавий-ахлоқий маданиятни қарор топтиришдан иборатдир. Мазкур тамойил ана шу ғояни ёритишга хизмат қилади.
4. Ўқувчилар маънавий-ахлоқий маданиятини шакллантиришга ҳар томонлама (комплекс) ёндашув. Ушбу тамойил ўқувчилар маънавий-ахлоқий маданиятини шакллантиришда фанлараро алоқадорлик, дарсда, синфдан ва мактабдан ташқари маънавий-ахлоқий таълим-тарбия ишларини ташкил этиш, маънавий-ахлоқий тарбияни олиб боришда оила, таълим муассасалари, маҳалла, ижтимоий ташкилотлар, давлат ва жамият имкониятларидан бирдек самарали фойдаланишни назарда тутади.
5. Ўқувчилар маънавий-ахлоқий тарбиясини ташкил этишда тарихий ворислик ҳамда умуминсоний ва миллий қадриятлар, уларда илгари сурилган ғояларга таяниб иш кўриш. Ушбу тамойил маънавий-ахлоқий тарбияни ташкил этишда миллий, тарихий тажриба, шунингдек, умуминсоний ва миллий қадриятлар, уларнинг ғоялари таъсир кучига таяниб иш кўришни ўзида ифода этади.
6. Ижтимоий фаолиятнинг инсонпарварлик ва демократик хусусиятларга эга эканлиги. Ушбу тамойил ўқувчилар маънавий-ахлоқий тарбиясини ташкил этишда инсонпарварлик ва демократик тамойилларнинг устуворлиги (ўқувчи шахсини ҳурмат қилиш, унинг қадр-қимматини юқори кўйиш, ҳуқуқ ва бурчларини ҳурмат қилиш) ни ифодалайди.
7. Маънавий-ахлоқий онг ва фаолият бирлиги. Ушбу тамойил маънавий-ахлоқий билимларни ўзлаштириш, бу борадаги фаолиятни ташкил этиш, ўқувчилар томонидан ўзлаштирилган назарий маънавий-ахлоқий билимларнинг амалиётдаги ижросини таъминлаш асосида билимларни мустаҳкамлаш ва чуқурлаштириб боришни англатади.

Маънавий-ахлоқий тарбияни ташкил этиш-бу фаол жараён ҳисобланади. Ушбу жараён нафақат ижобий ҳислатларни шакллантиришни, балки салбий сифатларини бартараф этишни, ҳар қандай ахлоқсиз хатти-ҳаракатларга қарши курашга ўқувчиларни ундашни ҳам кўзда тутади. Маънавий-ахлоқий тарбия жараёнида ўқувчи (тарбияланувчи) нинг ўз-ўзини тарбиялашни кучайтириш катта аҳамиятга эга.

Маънавий-ахлоқий тарбия жараёнида баркамол шахс тарбияланиб вояга етказилади.

§ 2. Шахс маънавий-ахлоқий маданиятини шакллантиришнинг педагогик хусусиятлари

Шахснинг маънавий-ахлоқий маданиятини шакллантиришга қўйиладиган ҳозирги замон талабларини амалга ошириш муаммолари динамик характерга эга бўлиб, ижтимоий тузум тараққиёти билан боғлиқдир. Бу муаммони фалсафа, этнография, этика, эстетика фанлари тадқиқ этади.

Маданият–арабча сўз бўлиб, у жамиятнинг ишлаб чиқариш, ижтимоий ва маънавий ҳаётида қўлга киритган ютуқлари мажмуидир. Демак, маданият–инсоният фаолияти маҳсули натижаси сифатида, инсонларнинг моддий ва маънавий фаолиятлари жараёнида вужудга келади.

Маданият жамият тараққиёти даражасини характерловчи, ижтимоий-тарихий амалиёт жараёнида мужассам бўладиган тизим бўлиб, шахснинг ижтимоий ва маънавий-ахлоқий мазмунини ташкил этади. Бундан маданият шахс ва унинг фаолияти ўртасидаги ўзаро таъсирга доир қонуниятлар, шу жумладан, шахс ва жамиятнинг борлиққа бўлган маънавий муносабатларининг пайдо бўлиши, ривожланиши шахснинг талаби, қизиқиш – хоҳишига мос равишда унинг маданий фаолиятини ташкил қилиш йўллари, маънавий маданиятнинг ўзига хос хусусиятлари тизими, шахснинг маънавий-ахлоқий ривожланиши ва маънавий маданиятни шакллантириш қонуниятлари мажмуидан иборат, деган хулоса келиб чиқади.

Маданият шахс камолотига моддий (техника, ишлаб чиқариш тажрибаси, моддий бойликлар) ва маънавий (фан, адабиёт, санъат, маориф, дин, умуминсоний ва миллий маънавий-руҳий қадри-

ятлар) жиҳатдан таъсир этадн. Моддий ва маънавий маданиятни унинг маънавий маданияти таъсирисиз, инсон онги ва фаолиятидан ташқари яратилмайди.

Моддий ва маънавий маданиятнинг ўзаро алоқаси ва ўзаро таъсири натижасида ақлан етук, ахлоқан яхлит шаклланган шахс таркиб топади.

Инсон бирор моддий бойлик яратар экан, аввало, унинг қурилиши, ишлаб чиқариш жараёни ва таълим-тарбиявий натижасини ўз онгида тасаввур этади, амалий аҳамиятини олдиндан кўра билади.

Шахс ташқи олам, воқеа ва ҳодисаларни ақл, идрок руҳий ҳолат, ички кайфиятлар орқали қабул қилиб олиши жараёнида маънавий маданият ташкил топади. Юксак маънавий маданиятли инсонда ватанга муҳаббат, самимий дўстлик, инсонпарварлик, меҳнатсеварлик, мустаҳкам эътиқод, иймон, нафосат, ахлоқий маданият сингари фазилатлар мужассамлашади. Унинг сифат даражаси кишиларнинг умуминсоний ва миллий қадриятларга халқнинг маънавий меросига бўлган муносабатларида намоён бўлади. Маънавий-ахлоқий маданиятнинг негизи ҳисобланган умуминсоний ва миллий қадриятлар шахснинг ижтимоий тузуми устқурмаларига муносабати, турли маърифий-маданий ғоялар, тушунчалар, қарашлар, тасаввурлар тизимининг маҳсулидир. Маънавий-ахлоқий маданиятнинг моҳиятини намоён этувчи объект шахс ҳисобланади.

Шахс сифатида шаклланадиган ўқувчининг маънавий камолотида ахлоқий маданиятнинг аҳамияти бениҳоя катта. Ахлоқий маданиятга ахлоқий билимлар, малака ва кўникмалар, ахлоқ қоидалари ёрдамида ўқувчининг хулқ-атвори, хатти-ҳаракатларини бошқариш тизимидир. Ахлоқий маданият ўқувчининг кўп қирралли фаолияти давомида шаклланиб ва такомиллашиб боради.

Ахлоқий маданиятнинг кўринишлари, унинг қирралари ва намоён бўлиш шакллари хилма-хилдир. Инсонпарварлик, ҳалоллик, ташаббускорлик, ватанпарварлик, меҳнатсеварлик, эрксеварлик, фаоллик, ижодкорлик, ҳақиқатгўйлик, масъулиятлик, сахийлик, камтарлик, поклик ва шу каби қатор муҳим тушунчалар ахлоқий маданият тушунчаларидир. Бу хислатлар фаолият жараёнида маънавий маданиятнинг бошқа маданият қирралари билан биргаликда ўқувчи онги ва хулқига таъсир этади.

Ахлоқий онг ахлоқий маданиятнинг негизда ташкил этади. Ахлоқий онг ижобий фаолиятида ўз ифодасини топади. Унинг мезони ахлоқий билим, ахлоқ нормалари, ахлоқий тафаккур ҳисобланади. Ўқувчининг ахлоқий онги унинг хулқ-атворида меҳнат-севарлик, ватанпарварлик ва бошқа юксак маънавий-ахлоқий сифатларни намоён этади. Шунинг учун ахлоқий маданиятнинг муҳим вазифаларидан бири ахлоқий онгни юқори поғонага кўтаришидир. Шу боисдан ахлоқий онгнинг етуклигига эришиш узоқ давом этадиган ва мураккаб жараён бўлиб, у инсоният қўлга киритган барча ахлоқий-маънавий ютуқларни ўзлаштириш ва шу билан бир қаторда, муайян шароит тақозо этган муаммоларни бар-тараф этиш жараёнида амалга ошади.

Бундан ташқари шахс маънавий-ахлоқий маданиятини шакллантириш, жамият талаби ва шу жамиятда яшаётган одамларнинг мазкур ахлоқ нормаларига эҳтиёжи қизиқиши асосида маънавий тарбиянинг мақсад ва вазифалари белгиланади.

Маънавий-ахлоқий мазмундаги таълим тарбия ишини ташкил этиш таълим муассасаси педагогик жамоасининг умумий ишининг таркибий қисми бўлиб, уларнинг ўтказилишида мактаб раҳбарияти, касаба уюшмаси аъзолари, тажрибали мутахассис ўқитувчилар, маҳалла кенгашлари, ота-оналар кўмитаси, ўқувчиларнинг ўз-ўзини бошқариш органлари, шунингдек, жамоат ташкилотлари, ходимлари ҳам иштирок этадилар.

Таълим муассасаларида маънавий-ахлоқий тарбияни йўлга қўйишнинг қуйидаги турлари алоҳида аҳамиятга эгадир: суҳбатлар, учрашувлар, эргаликлар, ҳафталиклар, ойликлар, кўриклар, конференция, баҳс-мунозара ва бошқалар.

Маънавий-ахлоқий тарбияни ташкил этишда тарбиявий тадбирлар умумий тарбиянинг ажралмас қисми сифатида таълим муассасалари фаолиятини ташкил этишда ўз ўрни ва аҳамиятига эга. Маънавий-ахлоқий тарбиянинг қамрови кенг, шу боис, уларни қандай шакл ва услубда ўтказилиши мутахассис-ўқитувчининг тажрибаси, маҳорати ҳамда ўқув муассасаси раҳбарияти, жамоасининг, фан ўқитувчиларининг ташаббусларини қўллаб-қувватлаши, уларга ташкилий жиҳатдан ёрдам кўрсатиш, шу билан бирга ўқувчиларнинг истак-хоҳишлари, қизиқишлари, эҳтиёлари ва ижтимоий фаолликларига боғлиқ. Маънавий-ахлоқий мазмунда-

ги тадбирларни ўтказиш ушбу тарбияни ташкил этишдаги кўзланган асосий мақсадга хизмат қилмоғи керак.

§ 3. Ўқувчиларнинг маънавий тарбияси ва камолотида эътиқод тарбиясининг ўрни

Ўзида юксак фазилат, маънавий-ахлоқий поклик ва инсоний камолот каби хислатларни бир-бири билан уйғунлаштирадиган шахс тарбияси таълим-тарбия тизимининг бош масаласи ҳисобланади.

Инсон табиатда дунёга келиб, жамиятда камол топар экан, шубҳасиз, тарбиянинг турли воситаларидан фойдаланади. Маънавий тарбиясидаги эътиқод тушунчасини ана шундай тарбия воситаларидан деб кўрсатиш мумкин. Бунинг сабаби ўқувчи-ёшлар кимларгадир тақлид қилгиси келади. Ўз кўнглига ўтирадиган довюрак, ўктам, меҳнатда илғор кишиларга, тарихий шахсларга, бадий асар қаҳрамонларига эътиқод қўядилар. Шунга кўра тарбия воситаси бўлган намуна кишиларнинг ижобий (баъзан ўта салбий) хатти-ҳаракатлари ва ижтимоий фойдали фаолиятнинг тарбияланувчилар онги ва хатти-ҳаракатига кўрсатадиган таъсири деб тушунган ҳолда ўқитувчилар ўз тарбиявий режаларини бойитиб боришлари керак.

Чунки ҳар бир фан ўқитувчиси доимо учта вазифани: ўқувчиларга таълим ва тарбия бериш, уларни камол топтириш вазифаларини ҳал этиши лозим бўлади, шу билан бирга ўқувчиларнинг тарбияси ва камолоти таълим жараёнида ҳам амалга оширилиши режалаштирилади. Мазкур режалаштирилишларда, албатта, эътиқод тарбиясига алоҳида эътибор қаратиш лозим.

Бугунги ёшларда замонамизнинг энг машҳур (ижобий маънода) кишиларига ўхшашлик хоҳишини туғдирадиган ижобий намунанинг тарбиявий кучи ўқувчиларнинг (болаларининг) тақлид қилишга мойиллигига асослангандир. Ёшлар, кўпинча, ота-оналарига, маълум бир ижобий ютуқларга эришган қариндошларига, ўқитувчиларига ва машҳур қаҳрамонларга тақлид қиладилар.

Турли ёшдаги болаларга тақлид қилишга мойиллик турлича бўлади. Масалан, кичик ёшдаги болалар ижобий намунага ҳам, салбий намунага ҳам баббаравар тақлид қилаверади. Бунинг сабаби уларнинг турмуш тажрибасининг ҳали жуда камлиги, ирода

кучининг ниҳоятда заифлиги, ҳиссиётларининг ақл-идрокидан устун туришидир. Уларда таҳлил қилиш ва ҳаракатларга танқидий кўз билан қараб баҳо бериш хислатлари ҳали шаклланмаган бўлади.

Болалар улғайиб борган сари ўз теварак-атрофидаги катта ёшдаги кишиларнинг хатти-ҳаракатларига тобора танқидий назар билан қарайдиган бўладилар. Шу ёшдаги болалар ўз нуқтаи назарларидан тақлид қилишга арзигулик деб билган кишиларнигина ўзлари учун намуна деб биладилар ва уларга эътиқод қўядилар.

Маълумки, тарбия воситаси бўлган намуна моҳият эътибори билан эътиқодга яқин туради.

Эътиқод тушунчаси ёшларга тарбиявий таъсир кўрсатишда муҳим ўрин тутди. Бунда тарбиячи ўқувчиларнинг шахсий тажрибасига таяниб, уларнинг онгига, ҳиссиётларига таъсир қилади. Шу йўл билан ёшларда ижобий ахлоқий сифатлар таркиб топа боради ҳамда мустақамланади, улардаги салбий хулқ одатлари йўқотилади.

Ўқувчиларда эътиқод ҳосил қилиш жараёнида уларда этикага оид тушунчалар ҳам таркиб топа боради. Ўсиб келаётган ёш авлодни ҳаётга тайёрлаш уларда фақат ҳаётий кўникма ва малакалар ҳосил қилишдангина иборат бўлиб қолмай, айна чоғда ёшларда келажак жамият кишиси учун зарур бўлган ахлоқий сифатларни тарбиялаш ҳамдир. Бу эса эътиқод ҳар бир ўқувчининг жамиятга бўлган муносабатида намоён бўлади демакдир. Шунинг учун жамият манфаатлари, бутун халқ тақдири, ватанимиз тақдири ҳар бир кишини ҳаяжонлантириши, маънавий камолот билан боғлиқ ижтимоий ғоялар ҳар бир кишининг фикрида, ҳис-туйғуларида, ишларида акс этиши ниҳоятда муҳимдир.

Кузатишлар эътиқод тарбияси шахс маънавий камолотига хизмат қилади, деган хулосага келишимизга асос бўлади.

Эътиқод тарбиясини амалга оширишда ҳар бир ўқувчининг қизиқиш доирасини, майлини фикр-ўйини диққат билан ўрганиш талаб этилади.

Ўқувчиларда таркиб топтириладиган маънавий-ахлоқий сифатлар ахлоқий онг билан хатти-ҳаракат ўртасида бирлик бўлишини тақозо қилади. Бунинг маъноси шуки, ҳаққонийлиги ўқувчиларга кунма-кун уқтириб борилган ахлоқий-маънавий тушунчалар улар-

нинг хатти-ҳаракатларида ҳам, улар қатнашган жамоадаги ўзаро муносабатларда ҳам қарор топмоғи лозим.

Ўқувчиларнинг маънавий-ахлоқий тушунчалари фақат дарс жараёнидагина эмас, балки кундалик турмушда ҳам синовлардан ўтиб, шакллана боради. Шунинг учун таълим-тарбия жараёнида шундай шароит яратмоқ керакки, ўқувчилар сабот-матонат, қунт, ташаббускорлик, чидам кўрсата оладиган, қиладиган ишларининг жамият ва ватан учун зарурлигини қалбдан тушунадиган бўлсинлар. Ўқувчиларга бериладиган билимлар мажмуи, шубҳасиз, жуда катта тарбиявий кучга эгадир. Ўқувчиларда чинакам илмий дунёқараш асосларини яратишда, тўғри ҳукм юритиш қобилиятини тарбиялашда маънавий-ахлоқий сифатларга таяниб иш кўрилади.

Бир сўз билан айтганда, эътиқод тарбияси баркамол шахсни тарбиялашдаги асосий омиллардан бири бўлиб, шахсни ҳар томонлама гармоник тарбиялашга замин яратади. Бироқ, инсонни камолга етказишда ҳар бир шахсга ўзига хос муносабатда бўлиш таълим-тарбиянинг асосий тамойиллари эканлигини унутмаслигимиз лозим.

VII БОБ. МАЪНАВИЙ-АХЛОҚИЙ ТАРБИЯ МЕТОДЛАРИ ВА ШАКЛЛАРИ

§ 1. Маънавий-ахлоқий тарбия методлари, уларнинг тарбиявий жараёндаги роли

Ўқувчилар маънавий-ахлоқий тарбияси доирасида ўтказилувчи тадбирлар қуйидаги шакл ва методлар ёрдамида амалга оширилади.

Маънавий-ахлоқий тарбия методлари:

1. Ўқувчилар онгига таъсир этувчи методлар: ҳикоя, тушунтириш, маъруза ва семинар ташкил этиш, маънавий-ахлоқий мавзудаги суҳбат, ишонтириш, намуна кўрсатиш, баҳс, мунозара, учрашув, матбуот конференцияси, танловлар ўтказиш, матбуот материаллари, ўқув ва ёрдамчи адабиётлар билан ишлаш.
2. Маънавий-ахлоқий хулқ, бу борадаги ҳаётий тажрибаларни ҳосил қилишга кўмаклашувчи методлар – расмий ва ишчанлик ўйинлари, мусобақа ва деворий газета, маънавий-ахлоқий мавзулардаги журнал, альбом тайёрлаш, ахлоқий муаммоли вазиятларни ҳал этиш ва бошқалар.

Маънавий-ахлоқий тарбияни ташкил этишда қуйидаги воситаларга таяниб иш кўриш самарали натижалар беради: ўқувчиларнинг шахсий ёндошуви, жамоатчилик фикри, оммавий ахборот воситалари, бадиий адабиётлар, намуна кўрсатиш, кўргазмали қуроллар, маънавий-ахлоқий муносабатлар жараёни.

Маънавий-ахлоқий тарбия тизимида маънавий-ахлоқий мавзудаги суҳбатлар алоҳида аҳамиятга эга. Бундай суҳбатлар мазмун жиҳатидан ранг-баранг бўлиши мумкин. Маънавий-ахлоқий мазмундаги суҳбатларни ўтказишнинг бош вазифаси ижтимоий-ахлоқий муносабатлар, турли ҳодисаларга нисбатан ўқувчиларда муайян муносабатни қарор топтириш, уларнинг мазмунига тўғри баҳо беришга ўргатишдан иборатдир.

Маънавий-ахлоқий суҳбатлар ўқувчиларда ахлоқий тасаввур, тушунча, билимларни чуқурлаштирувчи, аниқлаштирувчи, янги маълумотларга оид ахборот берувчи ҳамда уларни мустаҳкамловчи восита бўлиб хизмат қилади.

Маънавий-ахлоқий мазмундаги суҳбатлар мавзуси шахс маънавияти-ахлоқининг умумий ғоясидан, ўқувчиларнинг тарбияланганлик даражаси, шунингдек, уларнинг қизиқиш ва эҳтиёжларидан келиб чиқиб белгиланади. Айрим ҳолларда муайян воқеа-ҳодисалар суҳбат учун мавзу бўлиши мумкин. Суҳбатни олиб борувчининг режаси ёки асосий масалаларини ишлаб чиқади, бу ҳақида суҳбат иштирокчиларига олдиндан айтади, айрим масалалар бўйича сўзга чиқувчиларни белгилаб, сўзга чиқишни тайёрлайди. Суҳбат учун тегишли адабиётлар тавсия этилади. Суҳбат учун ўқувчилар ҳаёти ва бадий адабиётларда баён этилган мисоллар асосида далиллар тўпланади.

Суҳбат олиб борувчининг кириш сўзи билан бошланади, суҳбат иштирокчиларининг мулоҳазалари тингланади. Билдирилган фикр-мулоҳазалар асосида суҳбат материали тўлдирилади, умумлаштирилади ҳамда яқун ясалади.

Маънавий-ахлоқий мазмундаги суҳбатлар «Шахс маънавияти нима ва у қандай шаклланади?», «Ўқувчи жамоа ўртасида ўзини қандай тутиши керак?», «Жамоа транспортдан фойдаланиш қондалари», «Она табиатни омон сақлаш бизнинг бурчимиз», «Ватан—муқаддас гўша», «Фарзанд камоли—Ватан жамоли», «Она—мўғтабар зот», «Нон—табиатнинг бебаҳо неъматини», «Мардлар қўриқлайди, Ватанни» ва шу каби мавзуларда ташкил этилиши мумкин. Маънавий-ахлоқий суҳбатлар жараёмида ибратли ҳикоят, ривоятларни жамоа иштирокида амалга ошириш ёки маълум мавзуга доир театрлаштирилган кўринишларни намойиш этиш, унинг таъсир кучини янада оширади.

Суҳбат хайрихоҳлик ва ижобий эмоционал вазиятда ўтказилиши керак. Суҳбатни олиб борувчи ўқувчиларнинг жавобларини диққат билан тинглаши, маъқул бўлган жавобларни рағбатлантириб бориши, номақбул жавобларни эса одоб доирасида тузатиши лозим.

Ўқувчилар маънавий-ахлоқий камолотини таъминлашда мунозаралар ҳам муҳим аҳамият касб этади. Маънавий-ахлоқий мавзулардаги мунозаралар ўқувчиларда муайян ҳолат, ҳодисаларга нисбатан тўғри баҳо беришга, бу борада фикр юритишга ўргатиш ҳамда эътиқодни шакллантиришга хизмат қилади.

Мунозара ўй-фикрларни тартибга солади, ўқувчиларни мустақил фикрлашга, баҳс юритишни ташкил этишга, ўртоғини тинг-

лашга, ўз фикрини илгари суриш ва уни образли тарзда ҳимоя қилишга, айни чоғида ўз хатоларини тан олишга ўргатади.

Мунозара учун гуруҳда синф фаоллари билан ҳамкорликда 5-6 та масала ишлаб чиқилади. Иштирокчиларга олдиндан маълум қилинади. Мунозара жараёнида сўзнинг ёрқин, жонли бўлиши талаб этилади. Гайёр матнни ўқиб беришга йўл қўйилмайди. Мунозара якунида фикрлар умумлаштирилади, тузатишлар киритилади. яқунланади. Аудиторияни билиш, гуруҳ, синф фаоллари билан иш олиб бориш, мунозарага мутахассисларни таклиф этиш—мунозаранинг муваффақияти ва тарбиявий таъсирини таъминлайди. Мунозара аниқ ва сўнгги ечимни талаб қилмайди.

Ишонтириш тарбия методи—ўқувчилар маънавий-ахлоқий дунёқарашини шакллантиришдаги асосий методларидан бири ҳисобланади. Ишонтириш методида тарбиячи ўқувчилар онгига, руҳига, ориятига, иродасига таъсир этиш йўли билан уларнинг характеридаги ахлоқий интеллектуал ва бошқа ижобий хислатларини шакллантиради, иллатларни камайтиради. Салбий хислатлардан сақлайди. Ишонтириш шаклланаётган шахсга умуминсоний қадриятларга, миллий удум ва анъаналарга, фалсафий дунёқарашга асосланиб, миллий истиқлол мафкурамизини асл моҳиятини чуқур тушунтиришга таянадиган метод ҳисобланади.

Ижобий шахсий намуна—ўқувчилар шахсини шакллантиришда алоҳида ўрин эгаллаши мумкин бўлган метод бўлиб, у шахсга шахс орқали таъсир этишнинг энг объектив йўли ҳисобланади.

Ёшлар то балоғат ёшига етиб, мустақил ҳаётни бошлагунларига қадар кўпчилик шароитларда билиш, ўрганиш жараёнида асосан ўқитувчи-тарбиячига, ота-онага, қўни-қўшига, дoston, драма ёки адабий асарлар қаҳрамонларига тақлид қилишади.

Ўқувчилар ўзлари ёқтирадиган одамга тақлид қилиш натижасида ўзларини мағрур тутадилар, хатти-ҳаракатлари худди катталарникидай туюлади. Я.Н.Коменскийнинг фикрича «Бола ўқишни ўрганишдан олдин тақлид қилишни ўрганади».

Тақлид қилиш орқали ёшларнинг ўз тажрибаси қўшилиб кетиб, уларда янги шахсий хислатлар пайдо бўла бошлайди. Иккинчи томондан ёшлар етуклаша бориши билан тақлид қилиш жараёни ҳам ўзгара боради. Энди тақлид қилинаётган хислатлар танланади.

Умуман, таълим-тарбия жараёнида ўқитувчи одоби, аъло ўқийдиган ўқувчиларни бошқаларга намуна қилиб кўрсатиши орқали ҳам синф ўқувчиларнинг тарбиясига ижобий таъсир кўрсатиш мумкин. Бироқ, намуна қилиб кўрсатувчи ўқувчини шахсини ҳаддан зиёд мақтамаслик ва ўзгаларнинг шахсиятига тегмасликка алоҳида эътибор бериши лозим.

Интизомлиликни шакллантиришнинг классик методларидан бири рағбатлантириш ва жазолаш методи ҳисобланади.

Рағбатлантириш ва жазолаш методида ўқувчи шахси эмас, балки айни вақтдаги хатти-ҳаракати, қилиқлари, ўқувчининг индивидуал хусусияти, ҳодиса юз бераётган вазият, сабаб-оқибатлар назарда тутилади. Рағбатлантириш ва жазолаш ёлғиз ўқувчига ёки синфга ёхуд мактаб жамоасига қўлланиши мумкин. Бироқ, рағбатлантиришни ҳам жазолашни ҳам, хоҳ алоҳида шахсга бўлсин, хоҳ жамоага тез-тез ва такрорий берилса ўз тарбия кучини йўқотади.

Рағбатлантиришнинг ёзма, оғзаки ва имо-ишоравий шакллари қўлланилади. Мақташ, ташаккур билдириш, мукофотларнинг хилма-хил тури рағбатлантиришнинг ёзма ва оғзаки турига киради. Имо-ишоралар билан бошни қимирлатиб, табассум ва юз-қўл ҳаракатлари билан маъқуллаш («баракалла», «кўп яша», «раҳмат») рағбатлантиришнинг иккинчи турига киради.

Мукофотнинг моддий шакллари: китоб, ўқув қуроллари, театр ёки кинога билет, дам олиш уйларига, сайёҳатларга йўлланмалар, пул мукофоти, мақтов қорози ва бошқалар.

Жазо ўқувчиларни ёмон салбий қилиқлар салбий ҳаракатлар, одобсизликлардан сақлайдиган усуллардан ҳисобланади. Аммо, болани йўл қўйган хатоси учун жеркиш ҳаддан зиёд қоралаш, бе-маҳал унга қараб бақриш салбий оқибатларга олиб келади.

Мактабларда жазо чоралари ўқувчилар ва мактаб маъмуриятининг оғзаки танбеҳи, синф ўқувчиларни ўртасида огоҳлантириш, уй вазифасини бажартириш учун дарсдан кейин олиб қолиш, мактаб бўйича буйруқ билан хайфсан эълон қилиш, бир синфдан иккинчисига, бир мактабдан бошқасига ўтказиш чоралари кўрилиши мумкин.

Ўқувчиларнинг салбий ҳаракатлари, тартиб бузганликлари учун уларни койиб туриш зарур. Танбеҳ бераман деб ўқувчиларнинг ҳақ-

ҳуқуқини поймол қилиб, қарғаб, сўкиш ўрнига панд-насиҳат қилган маъқул бўлади.

Иложи борича уялтириш, танбеҳ беришни алоҳида, юзма-юз, якка тартибда ўтказилгани маъқул. Юқори синф болалари ва қизларини ўртоқлари олдида камроқ уялтириш мақсадга мувофиқдир.

Умуман, уялтириш ва танбеҳ бериш тадбир сифатида ишлатилганда, иложи борича ўқувчилар характерини ва ёш хусусиятларини ҳисобга олиш керак.

§ 2. Онгли интизом—ақлий тарбиянинг таркибий қисми

Ижтимоий жамият ҳаётини тартибли кечишини таъминлаш мақсадида ахлоқий ҳамда ҳуқуқий меъёрлар қабул қилинган. Ижтимоий-ахлоқий меъёрлар омма томонидан яратилган бўлиб, унда муайян миллат (элат, қабилалар ёки этник гуруҳлар) кишиларининг турмуш тарзи, ҳаётий ёндашувлари, ўй-фикрлари, дунё қарашларини намоён этувчи талаблар акс этади. Ижтимоий-ахлоқий меъёрлар омма фикри асосида тартибга солинади.

Жамият ижтимоий ҳаётида муҳим ўрин тутувчи ижтимоий-ҳуқуқий меъёрлар эса давлат томонидан қабул қилиниб, тегишли қонун актлари асосида тартибга солинади. Ижтимоий-ахлоқий меъёрларга амал қилишда ихтиёрийлик тамойилининг устунлиги кўзга ташланса, ижтимоий-ҳуқуқий меъёрларга амал қилиш мажбурийлик хусусиятига эгадир.

Интизом—ижтимоий-ахлоқий ва ҳуқуқий меъёрларга нисбатан онгли ёндашув, уларга тўла амал қилиш демакдир. Бошқача талқин этиладиган бўлса, интизом—шахс фаолиятининг ижтимоий-ахлоқий ҳамда ижтимоий-ҳуқуқий меъёрлари талаблари асосида ташкил этилиш кўрсаткичи саналади. Онгли интизом тушунчаси эса шахс фаолиятининг ижтимоий-ахлоқий ҳамда ижтимоий-ҳуқуқий меъёрлар талаблари асосида ақлий қувватга таянган ҳолда ташкил этилиш кўрсаткичидир. Онгли интизом тарбияси ўқувчилар томонидан интизомнинг моҳияти, унинг ижтимоий жамият ҳамда шахс ҳаётида тутган ўрнини тўғри баҳолаш, шунингдек, ижтимоий-ахлоқий ва ижтимоий-ҳуқуқий меъёрлар талабларига онгли муносабатим шакллантиришга йўналтирилган педагогик жараёндир. Ўқувчилар ўртасида онгли ин-

тизом тарбиясини ташкил этиш жараёнида қуйидаги вазифалар амалга оширилади:

1. Ижтимоий-ахлоқий ва ижтимоий-ҳуқуқий меъёрлар моҳиятини ўқувчилар онгига сингдириш, онгли интизом тушунчасини қарор топтириш.
2. Ўқувчилар томонидан ижтимоий бурч моҳиятининг ўзлаштирилишига эришиш.
3. Ўқувчиларда ижтимоий бурчни адо этиш жараёнида онгли ва ихтиёрий фаолиятини ташкил этиш борасидаги кўникма ва малакаларни шакллантириш.
4. Ўқувчиларда кундалик ҳаётий режим асосида фаолиятни ташкил этиш кўникмасини ҳосил қилиш.
5. Ўқувчиларда меҳнатни илмий асосда ташкил этиш (меҳнат ва дам олиш фаолияти, ақлий ва жисмоний меҳнат фаолияти ўртасида ўзаро мутаносибликнинг қарор топишига эришиш) кўникма ва малакаларини ҳосил қилишга эришиш.
6. Ўқувчиларда таълим муассасаси ички тартиб-қоидаларига бўйсунуш ҳиссини шакллантириш.
7. Интизомсизликнинг олдини олган ҳолда интизомсизликка қарши курашишга йўналтирилган фаолиятини йўлга қўйиш ва бошқалар.

Таълим муассасаларининг муҳим вазифаларидан бири—ёш авлодни онгли интизом руҳида тарбиялашдир.

Таълим муассасаларида ўрнатилган интизом таълим муассасалари жамоасини жипслаштириш, таълим муассасаси ички ҳаёти ва фаолиятининг мўътадил кечишини таъминлайди. Интизом ўқувчилардан ҳамжиҳатлик асосида фаолият олиб бориш, ўқув юрти манфаати учун биргаликда курашиш, раҳбарият ҳамда ваколатли ўқувчилар органлари, унинг аъзолари талабларини тўғри талқин этиш ва уларнинг бажарилишини талаб этади.

Ўқув юртида қарор топган онгли интизом ўқувчилар фаоллиги ва ташаббускорлигининг ўсишига ёрдам беради. Шунингдек, онгли интизом ўқувчиларнинг ўқиш ва меҳнат фаолиятига онгли муносабатда бўлиш, ўқув юрти ички тартиб-интизомига бўйсунуш, жамоа томонидан топширилган топшириқни бажаришга виждонан ёндашган ҳолда хулқ-атвор меъёрларига қатъий риоя этиш зарурлигини тушуниб олишлари ва уларга ўз их-

тиёрлари билан итоат этиш кўникмаларининг ҳосил бўлишига шароит яратади.

Таълим муассасалари ўқувчиларида интизомлилик хислатининг ҳосил бўлиши учун таълим-тарбия ишларининг сифатини яхшилаш, уларнинг самарадорлигини оширишга имкон беради.

Онгли интизом жамоа ёрдамида олиб борилган тарбиявий ишларнинг натижасигина бўлиб қолмай, айна вақтда, тарбия воситаси сифатида хизмат қилади. Интизом кўрсаткичи қанчалик юксак даражага кўтарилса, унинг тарбия воситаси сифатидаги таъсири шунча ортиб боради. Интизомли жамоа ўз аъзоларини ички тартибга риоя қилишга, муайян хулқ меъёрларига амал қилишга, ўқитувчилар топшириқларини бажаришга, ўз тенгдошларига намуна кўрсатишга, ижтимоий бурчни англашга ўргатади. Бундай жамоада ўқувчи нотўғри ҳаракат қилса, унинг хатоси кўрсатилади, натижада ўқувчи томонидан ўз хатосини англаши, тўғрилашга бўлган уриниш юзага келади. Ўқувчи ва жамоа ўртасида онгли интизомни қарор топтириш икки томонлама таъсир кучига эгадир. Ўқувчи жамоа доирасида жамоанинг салбий хусусиятларини йўқотиш учун курашади, жамоа эса ўқувчидаги мавжуд нуқсонларни бартараф этишга ўз улушини қўшади.

Интизом ўқув ишларига роят катта таъсир кўрсатади. Ўқитувчиларнинг топшириқларни, жамоа қарорларини бажариш, машғулотларга кечикмасдан етиб келиш ҳамда сабабсиз биронта ҳам дарсни қолдирмаслик, дарсда тартиб сақлаш, уй вазифаларини ўз вақтида бажариш каби ҳолатлар таълим жараёнининг муваффақиятини, шунингдек, ўқувчиларнинг чуқур билим олишлари учун имкон яратади. Шундай экаи, қайсики ўқув юртида ўқитувчи ва ўқувчилар жамоаси интизом қоидаларига қаттиқ риоя қилса, ўша ўқув юртида ўзлаштириш юқори даражада бўлади, тарбиявий ишларни ташкил этишда юксак натижалар қўлга киритилади.

Ўқувчиларнинг онгли интизомини қарор топтиришда кундалик ҳаётий режим ҳамда унга қатъий амал қилиш муҳим аҳамият касб этади. Қатъий дарс жадвали, синфдан ва мактабдан ташқари тарбиявий тадбирларни уюштириш ва уларни ўтказиш, кундалик фаолиятни аниқ режалаштириш ўқувчининг шахсий ҳаётини муайян тартибга солишга хизмат қилади.

Ўқувчиларнинг кундалик ҳаётий режимини ишлаб чиқишда мактаб ва мактабдан ташқари таълим муассасалари муайян ўрин эгаллаши лозим. Улар орасида номувофиқлик бўлмаслиги керак. Умумий ўрта таълим мактаблари тарбиявий тадбирларни режалаштираётганда мактабдан ташқари таълим муассасалари тадбирлар режасини, мактабдан ташқари таълим муассасалари эса умумий ўрта таълим мактабларининг тадбирлар режаси мазмунини инобатга олиши лозим. Шунингдек, улар ўқув-тарбиявий тадбирларни биргаликда ўтказишлари янада мақсадга мувофиқ бўлади.

Ўқувчиларни кундалик режимини ўз ташаббуслари билан тузиш ва бажаришга ўргатиш муҳимдир. У ўзининг кундалик режимини мактаб ва мактабдан ташқари муассасалар иш режаси билан мувофиқлаштиришга эришиши мақсадга мувофиқдир. Кундалик режимни тузиш, унга риоя қилиш, фаолият турларини, иш ҳажминини, дам олиш, овқатланиш, ухлаш ва гигиена талабларига амал қилиш кабиларга ажратиладиган вақтни белгилашда ота-оналар ва ўқитувчилар уларга ёрдамлашишлари дхши натижалар беради.

Кундалик режимга амал қилиш фақат организмнинг физиологик қувватига ижобий таъсир кўрсатиб қолмай, балки иш учун зарур тартибни юзага келтиради, унинг бажарилишини енгилаштиради, режимга, интизом талабларига ижобий муносабатни шакллантиради.

Онгли интизом туйғусини ўқувчиларда шакллантириш қуйидаги мазмундаги фаолиятни ташкил этиш асосида кечади:

- а) мақсадга мувофиқ талабларнинг қўйилиши ҳамда уларнинг ўқувчилар томонидан бажарилишини узлуксиз, доимий назорат қилиб бориш;
- б) ижтимоий-ахлоқий ва ижтимоий-ҳуқуқий меъёрлар моҳиятини тушунтириш;
- в) онгли интизом мезонларида бири бўлган интизомли хулқ, характер ва ирода сифатларини ҳосил қилиш мақсадида машқ қилдириш ва ўргатиш;
- г) рағбатлантириш ва жазолаш. Рағбатлантириш – ўқувчининг намунали хулқи учун бошқаларга ибрат қилиб кўрсатиш, фахрий ёрлиқлар билан тақдирлаш, деворий газетада ушбу ўқувчи тўғрисида кичик маълумотнома бериш, унинг суратини мах-

сус доскага қўйиш, ота-онасининг номига ташаккурнома юбориш ва бошқалар. Жазолаш – ўқувчи (талаба)нинг хатти-ҳаракати ва фаолиятини жамоа муҳокамасига қўйиш каби ҳолат асосида ташкил этилади.

Юқорида билдирилган фикрларга таяниб, қуйидаги хулосаларга келишимиз мумкин:

1. Маънавий-ахлоқий тарбияни ташкил этиш ижтимоий тарбиянинг муваффақиятини таъминловчи энг муҳим омил саналади. Маънавий-ахлоқий тарбия баркамол шахсни шакллантириш негизи, асосидир. Шу боис, ушбу тарбияни ташкил этиш таълим муассасалари фаолиятининг муҳим ва ажралмас таркибий қисмидир.
2. Таълим муассасаларида маънавий-ахлоқий тарбияни йўлга қўйилишининг қуйидаги турлари алоҳида аҳамиятга эгадир: суҳбат, учрашув, эрталик, ҳафталик, ойлик, кўрик, конференция, баҳс, мунозара ва бошқалар.
3. Онгли интизом – шахс фаолиятининг ижтимоий-ахлоқий ҳамда ижтимоий-ҳуқуқий меъёрлар талаблари асосида ақлий қувватга таянган ҳолда ташкил этиш кўрсаткичидир.

Онгли интизом тарбияси яхлит педагогик жараён бўлиб, унда ўқувчиларнинг ижтимоий-ахлоқий ҳамда ижтимоий-ҳуқуқий меъёрларга онгли муносабати шакллантирилади.

§ 3. Ахлоқий тарбиянинг йўллари ва воситалари

Инсоннинг ахлоқий тарбияланганлиги унинг теварак-атрофдаги нарсаларга бўлган турли-туман муносабатларидан намоён бўлади. У инсоннинг ҳисларида, кечинмаларида ифодаланади ҳамда хулқ-атворида, хатти-ҳаракатида кўринади. Ахлоқий тарбиянинг мақсади шахсни ахлоқий шакллантиришдир.

Шахснинг муҳим маънавий сифатлари бўлган ахлоқий онг, ҳиссиёт ва хулқни шакллантириш; ватанпарварлик, ватанга муҳаббат, Ўзбекистон герби, байроғи, мадҳиясига ҳурмат, инсонпарварлик, меҳнатга муносабат, жамоа билан биргаликда қилинадиган изланишларга муносабат, онгли интизом ва бошқа туйғуларни камол топтириш ахлоқий тарбиянинг асосий вазифаларидир.

Ахлоқий тарбиянинг мазмуни, аввало, ўқувчиларнинг амалий фаолиятларида, ўқиш, меҳнат, жамоатчилик ишларида, уларнинг

муносабатлари характерида, ўзаро таъсир кўрсатиш усуллари, хулқ-атвор меъёрларини ўзлаштиришларида намоён бўлади.

Ахлоқий тарбия ёши ва ўқувчининг тўғри йўналиш олиши учун ҳал қилувчи таъсир кўрсатадиган муҳитни (оила, ўртоқлар ва дўстлар муҳити) ҳам ҳисобга олганда шахснинг бутун ҳаётий фаолияти жараёнида амалга оширилади. Ахлоқий тарбиянинг йўл ва усуллари ўқувчиларга ахлоқий сабоқ бериш каби махсус ишни ташкил қилишда алоҳида хусусиятга эга. Ушбу йўллари кўриб чиқайлик. Ахлоқий билим бериш бир қанча тарбиявий вазифаларни бажаради: инсон ҳаёти ва маданиятининг ахлоқий қадриятлари тўғрисида кенг тасаввур беради.

Ахлоқий тасаввурлар, қараш, мулоҳаза, баҳо бериш каби тушунчаларни шакллантиришга ва шу асосида ахлоқий эътиқодни юксалтиришга таъсир кўрсатади, яъни:

ўқувчиларни ўзларининг ахлоқий тажрибаларини мушоҳада қилишлари ва бойитишларига ёрдам беради;

турли манбалардан ахлоқ тўғрисида олинган билимларни тўғрилайди;

шахснинг ўзини ахлоқий тарбиялашга замин яратади.

Ахлоқий билим беришни ташкил қилишда ўқувчиларнинг ёш хусусиятларини, уларнинг шахсий ахлоқий тажрибаларини, ахлоқий меъёрлар тўғрисидаги хабардорлик даражасини, ахлоқ соҳасидаги ўзлаштирган билимларнинг ахлоқий талаблари билан муносабатини ҳисобга олиш зарур.

Ахлоқий билим, асосан ахлоқ тўғрисидаги суҳбатлар, маърузалар, мавзуи, кечалар, турли касб намояндалари билан учрашувлар, ўқувчилар конференциялари ва бошқа воситалар билан амалга оширилади.

Ахлоқий меъёрларни тушунтириш ахлоқий билимларнинг пойдевори бўлиб хизмат қилувчи дунёқарашга таянганда самарали амалга оширилади.

Шахснинг ахлоқий ривожланиши ахлоқий эҳтиёжларни шакллантиришни ўз ичига олади: меҳнатга, мулоқотга, маданий қадриятларни ўзлаштиришга, билиш қобилиятини ривожлантириш ва бошқаларга эҳтиёж излайди. Бу эҳтиёжлар ўқувчилар фаолияти ва муносабатларининг реал тажрибасида ривожланади. Кўп қиррали фаолият жараёнида хатти-ҳаракатнинг ижтимоий фойдали

кўникмалари, ахлоқий одатлар, барқарор муносабатлар шаклланади.

Ахлоқий тажриба тўплаш учун фақат баҳолаш ва хулқнинг одатдаги формаларини талаб қилувчи фактларгина катта аҳамиятга эга бўлмайди.

Ҳодисаларнинг хилма-хиллиги, ҳар бирининг кўп қиррали, ёши, лавозими, ижтимоий ҳолати, миждози, ҳаётий биографияси турлича бўлган кишиларнинг ишидаги, фикр-мулоҳазаларидаги, хатти-ҳаракатидаги чалкашликлар ва баъзан зиддиятлар ҳам ўқувчиларга турлича мураккаб бўлган кўплаб янги вазифалар юклайди. Уларни таҳлил қилиш, ҳар бирининг ечимини излаш, топилган йўлнинг тўғрилигини текшириб кўриш ахлоқий тажриба тўплашнинг муҳим йўлидир.

Ахлоқий меъёрларни ўзлаштириш инсоннинг бу меъёрларига эмоционал муносабати билан бойийди. Ахлоқий меъёрни маълум маънода у ёки бу хатти-ҳаракатни келтириб чиқаришга ундовчи сабаблар ҳам белгилайди.

Ахлоқий туйғу, ахлоқий изтироб ва ахлоқий муносабатлар қатъий шахсий маънавий қиёфага эга. Улар инсонни олижаноб ҳаракат ва ниятлардан қониқтиради, ахлоқий меъёрларни бузганликлариди виждон азобига солади.

Психологларнинг аниқлашича, кичик мактаб ёши ахлоқий талаб ва меъёрларини ўзлаштиришга мойиллигининг юқорилиги билан характерланади. Бу шахс ривожланишига ўз вақтида ахлоқий пойдевор қўйиш имконини беради.

Ўсмирлик ёшида яқин атроф-муҳитини ўзлаштиришда муайян тажриба пайдо бўлади, тенгдошлар билан барқарор алоқалар ўрнатилади, ўз-ўзини англаш, хусусий шахсини тасдиқлашга эҳтиёж кучаяди, ўсмир атрофидаги кишилар намунасига эргашади, идеал ахтариш, ўз мавқеини белгилаш воситасини танлашга интилади. Ахлоқий тарбияни тўғри амалга ошириш шахсининг гармоник ривожланиши, унинг ахлоқий соғломлиги учун катта аҳамиятга эга.

VIII БОБ. ЎҚУВЧИЛАРДА МИЛЛИЙ ИСТИҚЛОЛ ҲОЯСИ ВА МАҒКУРАСИНИ ТАРБИЯЛАШ

§ 1. Ҳоя ва мағкура тушунчалари

Инсоният тарихи – ҳоялар тарихидир. Ҳоя – инсон тафаккури маҳсулидир. Миллий ҳоя эса миллат тафаккурининг маҳсулидир. Миллий ҳоя – инсон ва жамият ҳаётига маъно-мазмун бахш этадиган, уни эзгу мақсад сари етаклайдиган фикрлар мажмуидир.

Мағкура эса муайян ижтимоий гуруҳ, ижтимоий қатлам, давлат, халқ ва жамиятнинг эҳтиёжлари, мақсад муддаолари, манфаатлари, орзу-интилишлари ҳамда уларни амалга ошириш тамойилларини ўзида мужассам этадиган ҳоялар тизимидир.

Ҳар қандай тушунча, фикр ва қараш ҳам миллий ҳоя бўла олмайди. Чунки шахсий фикр ўзига хос бир қарашдир, ижтимоий фикр эса воқеликка нисбатан ўзгариш ёки ҳаракатни тақозо этадиган фаол муносабатни ифодалайди. Ҳоя ана шу муносабатни ҳаракатга, жараёнга, зарурат тузилганда эса бутун бир даврни тарихга айлантиради.

Тарих тажрибаси шундан далолат берадики, дунёда 2 куч: бунёдкорлик ва бузғунчилик ҳоялари ҳамиша ўзаро курашади.

Тафаккурнинг маҳсули сифатида ҳоя теварак оламни ўрганиш, билиш жараёнида вужудга келади. Мазмун ва намоён бўлиш шаклига қараб, ҳояларни бир қанча турларга ажратиш мумкин. Масалан, диний ҳоялар; илмий ҳоялар; фалсафий ҳоялар; ижтимоий-сиёсий ҳоялар; миллий ҳоялар; умуминсоний ҳоялар ва бошқалар.

Юқорида қайд қилинган ҳояларнинг ҳар бирини педагогик нуқтаи назардан асослаш мумкин. Яъни, мазкур ҳояларнинг ҳар бири инсон, табиат ва жамиятнинг ўзаро уйғунлигини муносабатлар, ҳамкорликлар ва тарбиявий ишларнинг ўзаро боғлиқлигида амалга оширади ва намоён бўлади.

Мисол тариқасида илмий ҳоялар – фан тараққиётининг самараси, илмий кашфиётларнинг натижаси сифатида пайдо бўладиган, турли фан соҳаларининг асосий тамойиллари, устувор қоидаларини ташкил қиладиган илмий фикрлар деб таърифланади.

Таърифнинг моҳиятига чуқурроқ эътибор берсангиз педагогик қоида-қонунларнинг барча талаблари шу ерда мужассам эканлигини англайсиз. Бу эса фан тараққиёти узлуксиз ва чексиз эканлигини, таълимий, тарбиявий ишлар эса бу тараққиётни ҳаракатга келтирувчи бош омил эканлигини далиллайди.

§ 2. Миллий истиқлол мафкурасининг мазмун моҳияти

Ўзбекистон миллий истиқлол мафкураси ўз моҳиятига кўра, халқимизнинг асосий мақсад-муддаоларини ифодаладиган, унинг ўтмиши ва келажагини бир-бирин билан таққосладиган, асрий орзу-истакларини амалга оширишга хизмат қиладиган ғоялар тизимидир.

Миллий мафкуранинг асосий моҳияти халқимизнинг азалий анъаналарига, удумларига, тилига, динига мос ғоялар асосида одамлар онгига, келажакка ишонч, меҳр-оқибат, инсоф, сабр-тоқат, адолат, маърифат туйғуларини сингдиришдан иборатдир. Миллий мафкура авваламбор, ўзлигимизни, муқаддас анъаналаримизни англаш туйғуларини, халқимизнинг кўп асрлар давомида шаклланган эзгу орзуларини, жамиятимиз олдига бугун қўйилган олий мақсад ва вазифаларни қамраб олиши шарт.

Одамларни буюк мақсадлар йўлида сафарбар этиш, уюштириш, жиқлаштириш, якдил-яктан қилиш, бир ёқадан бош чиқариб ҳаракат қилишни таъминлаш сингари улғувор вазифаларни ҳал этишда Ўзбекистон миллий мафкураси ҳозирги пайтда ҳам, келажакда ҳам кишиларни ўзаро ҳамкорлик ва ҳамжиҳатликка, тенглик ва тенгҳуқуқликка, умуминсоний қадриятларга чорловчи ғоядир.

Миллий истиқлол мафкураси ўз мазмун ва моҳиятига кўра мустақилликнинг ижтимоий-иқтисодий, сиёсий-ҳуқуқий, маданий-маънавий асосларини мустаҳкамлаш, Ўзбекистонни келажакда буюк давлатга айланишини таъминлашда муҳим аҳамият касб этадиган улкан вазифаларни ижро этишда мамлакатимиз халқлари ва миллатларини сафарбор этади, бошини бошига қовуштиради. Бир сўз билан айтганда миллий истиқлол мафкураси:

Ўзбекистон Республикаси Конституцияси, миллий ва умуминсоний қадриятлар, демократия талабларига асосланади;

Халқимизнинг асрлар давомида шаклланган юксак маънавия-

ти, анъана ва удумлари, улуғ бобокалонларнинг ўлмас меросидан ознқланади;

Адолат ва ҳақиқат, эркинлик ва мустақиллик ғоялари ҳамда халқимизнинг ишонч ва эътиқодини акс эттиради;

Юрт тинчлиги, Ватан равнақи ва халқ фаровонлигини таъминлашга хизмат қилади;

Жамият аъзоларини, аҳолининг барча қатламларини Ўзбекистоннинг буюк келажagini яратишга сафарбар этади;

Миллати, тили ва динидан қатъи назар, мамлакатимизнинг ҳар бир фуқароси қалбида она-Ватанга муҳаббат, мустақиллик ғояларига садоқат ва ўзаро ҳурмат туйғусини қарор топтиради.

Миллий мафкура фақат бугун эмас, балки ҳамма замонларда ҳам энг долзарб сиёсий-ижтимоий масала, жамиятнинг соғлом, эзгу мақсадлар сари бирлаштириб, унинг ўз муддаоларига эришиш учун маънавий-руҳий куч-қувват берадиган пойдевор бўлиб келган.

§ 3. Миллий мафкурамизнинг бош ғояси ва асосий ғоялари

Ўзбекистон халқининг миллий тараққиёт йўлидаги бош ғояси озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт барпо этишдир. Бу ғоя халқимизнинг азалий эзгу интилишлари, бунёдкорлик фаолиятининг маъно мазмунини белгилайди. Ҳар бир инсон учун муқаддас бўлган юксак инсонпарвар қадриятларни ўзида мужассам этади.

Миллий истиқлол мафкурасининг бош ғоясида озодлик тушунчасининг устувор ва етакчи ўринда туриши Ватан мустақиллиги барча орзу-интилишларимиз, амалий фаолиятимиз ва ёруғ келажакимизнинг асоси эканидан далолат беради.

Миллий истиқлол мафкурасининг асосий ғоялари халқимизнинг мустақил тараққиёт йўлидаги бош ғоясидан келиб чиқади ва ўзининг маъно-моҳияти, фалсафаси, жозибаси билан уни халқимизнинг қалби ва онгига янади чуқурроқ сингдиришга хизмат қилади.

Миллий истиқлол мафкураси ўзининг туб моҳиятига кўра Ватанамиз озодлиги ва мустақиллигини мустаҳкамлашни, Ватан равнақи, эл-юрт тинчлиги, халқ фаровонлигини таъминлашни кўзда тутди. Бундай улуғвор вазифани бажариш ҳар бир фуқародан эркин фикрлаш, Ватан тақдири, истиқболи учун масъуллик-

ни ҳис қилишни талаб этади. Эркинлик бўлмаган жойда масъулиятсизлик, лоқайдлик вужудга келади.

Ватан равнақи. Ватан инсоннинг киндик қони тўкилган тупроқ, уни камол топтирадиган, ҳаётига маъно-мазмун бахш этадиган табаррук маскандир. Ватаннинг равнақи, аввало, унинг фарзандларига ва уларнинг аҳволига боғлиқ. Бу эса ҳар бир юртдошимизни ўзининг маънавий камолоти учун юксак масъулиятини ҳис этишга, ўз манфаатларини шу юрт, шу халқ манфаатлари билан уйғунлаштириб яшашга даъват этади.

Миллий ғоя ҳеч қачон ватандан ташқарида илдиз отмайди ва ривожланмайди. Ватаннинг равнақига хизмат қилмайдиган ғоя ҳеч қачон миллий ғоя бўлолмайди. Бугунги кунда жамиятимизда тадбиркорлик, эркин иқтисодий фаолият кенг ривожланаётгани, давлатимизнинг иқтисодий қудрати ортаётгани, халқимизнинг маънавияти бойиб, илм-зиё салоҳияти юксалаётгани ватан равнақининг асоси бўлади.

Юрт тинчлиги—бебаҳо неъмат, улуғ саодатдир. Юрт тинчлиги—барқарор тараққиёт гаровидир. Ўзбек халқи тинчликни юксак қадрлайди, уни ўз орзу-интилишлари, мақсад-муддаолари рўёбга чиқишининг кафолати деб билади.

Юрт тинчлиги—Ватан озодлиги ва мустақиллиги билан чамбарчас боғлиқдир. Бировга қарам бўлган халқ ҳеч қачон эркин ва фаровон яшай олмайди. Шунинг учун мустақиллик ва тинчликни асраш, мамлакатимизни тажовузкор кучлардан ҳимоя қилишга доимо тайёр туришимиз лозим. Юксак маънавият, сиёсий маданият, миллатнинг ғоявий ва мафкуравий етуклиги—юрт тинчлигини сақлашнинг муҳим омилдир.

Халқ фаровонлиги - мамлакатимизда амалга оширилаётган ислохотларнинг олий мақсади—халқимизга муносиб турмуш шароити яратишдан иборат. Яъни ислохот инсон учун, унинг фаровон ҳаёти учун хизмат қилиши керак. Жамиятимиздаги ҳар қандай янгиланиш, ҳар қандай ўзгариш моҳиятида ана шу эзгу мақсад мужассамдир. Миллий истиқлол мафкураси моҳият-эътибори билан фуқароларимизда ҳар қайси инсон ва оила бадавлат бўлса, жамият ва давлат ҳам кучли ва қудратли бўлади, деган тушунчани тарбиялашга хизмат қилмоғи лозим.

Миллий истиқлол ўзининг ғояси, энг олий мақсади, вазифалари ва хусусиятларига эга. Унинг олий мақсад–юртимизда обод ва озод Ватан эркин ва фаровон ҳаёт, ҳуқуқий демократик давлат ва фуқаролик жамиятини барпо этиш йўлида халқимизни жипслаштириш, кишилар онгида мустақил дунёқараш ва огоҳлик ҳиссини камол топтириш, комил инсонни вояга етказиш, фуқароларимизда мафкуравий иммунитетни тарбиялаш билан узвий боғлиқ бўлиб қолаверади.

Комил инсон. Эркин фуқаролик жамиятини маънавий баркамол, эзгу ғоялари, ҳаётий эътиқоди бўлган инсонларгина бунёд эта олади. Шунинг учун янгиланаётган жамиятимизда соғлом авлодни тарбиялаш, эркин фуқаро маънавиятининг шакллантириш, маънавий-маърифий ишларни юксак даражага кўтариш орқали баркамол инсонларни вояга етказишга эътибор қаратилмоқда.

Миллатлараро тотувлик. Бугунги кунда мамлакатимизда 130 дан зиёд миллат ва элат вакиллари истиқомат қилади. Миллатлараро тотувлик ғояси умумбашарий қадрият бўлиб, турли хил халқлар биргаликда истиқомат қиладиган минтақа ва давлатлар миллий тараққиётини белгилайди, шу жойдаги тинчлик ва барқарорликнинг кафолоти бўлиб хизмат қилади. Бир жамиятда яшаб, ягона мақсад йўлида меҳнат қиладиган турли миллат ва элатларга мансуб кишиларни ўзаро ҳурмат ва ҳамжиҳатлик руҳида тарбиялаш – истиқлол мафкурасининг асосий мақсадларидан биридир.

Хулоса қилиб айтганда миллий истиқлол мафкураси халқнинг, жамиятнинг ўз олдига қўйган эзу мақсад-муддаолари амалга оша боргани, тараққиёт тажрибалари ортгани сари бойиб, такомиллашаверади. Бу мафкура эркин фуқаролик жамияти, фаровон ҳаёт барпо этишга азму қарор қилган, бу йўлда собитқадамлик билан олға бораётган халқ мафкурасидир. Мафкура эса инсон руҳияти, тафаккури ва дунёқарашини ўзгартирадиган кучли воситадир.

§ 4. Ғоя ва мафкуранинг инсон ва жамият ҳаётидаги ўрни

Ғоянинг инсон ҳаётидаги ўрни ва аҳамияти жуда муҳим фалсафий-педагогик масаладир. Инсон ўз ғояларини яратади, улардан куч-қувват олади. Ўзи яратган ғоялар инсоннинг онги ва шуурини, тафаккури ва эътиқодини эгаллаб, унинг соҳибига айлана-

ди. Юксак ғоялар одамларни олижаноб мақсадлар сари етаклай-ди. Ғояси етук, эътиқоди бутун, қадриятлари юксак инсонгина мардлик намуналарини кўрсата олади.

Ҳар бир халқнинг тарихи шу халқдан етишиб чиққан буюк сиймолар, мард қаҳрамонлар ва фидойий инсонлар тарихи асосида битилади. Халқимизнинг Широқ ва Тўмарис, Спитамен ва Муқанна, Темур Малик ва Жалолиддин Мангуберди, Амир Темур ва Бобур Мирзо каби мард фарзандлари—буюк ғоя соҳибларидир.

Минг йиллар ўтса ҳам, буюк аждодларимизнинг матонати ва қаҳрамонлиги халқнинг хотирасидан ўчмайди. Чунки улар юксак ғоялар—Ватан озодлиги, эл-юрт бахт-саодати, илму урфон ривожини йўлида жон фидо қилганлар.

Аҳмад Яссавий 60 йилдан зиёд умрини ер остида ўтказганда ҳам, Нажмиддин Кубро мўғул босқинчиларига қарши жанг қилганда ҳам улуғвор ғоялар уларга сабр-бардош ва матонат ато этган. Жордано Бруно жисму жонини эгаллаган буюк ғоя туфайли гулхан алангасида ҳам ўз эътиқодидан қайтмаган. Насимийни товонидан сўйсалар ҳам ишқи илоҳий деб жон берган.

Жаҳон тарихидан, жумладан, халқимизнинг ўтмишидан ҳам, қайси соҳада бўлмасин, мардлик ва жасорат кўрсатиш учун инсонга албатта, улуғвор ғоя керак эканига кўплаб мисоллар топилади.

Муайян бир ғоя дастлаб бирон бир шахснинг онгида пайдо бўлади. Айни пайтда у юксак ижтимоий мазмунга эга бўлган, жамиятнинг тараққиёт йўлидаги эзгу интилишларини акс эттиргани боис умуминсоний ҳақиқатга айланади.

Жаҳон тажрибасига назар ташласак, бутун дунё тараққиётига улкан таъсир кўрсатган назарий таълимот ва мафкураларни яратиш учун инсоният тарихининг турли даврларида улкан ақл-заковат, истеъдод ва теран тафаккур соҳиблари мислсиз заҳмат чекканини кўрамыз. Сукрот ва Платон, Конфуций ва Зардушт, Алишер Навоий ва Махатма Ганди каби буюк мутафаккирлар фаолияти бунинг яққол тасдиғидир.

Уларнинг ҳар бири ўз даврида ўзи мансуб халқни бирлаштирадиган улкан ғояларни яратиш асносида тарбияга инсон фаолиятини шакллантиришга доир қатор педагогик фикрларни ҳам ўртага ташлаганлар. Мазкур ғояларга таяниб бунёдкорлик йўлида, эзгу

мақсадга эришиш учун ҳормай-толмай меҳнат қилганлар ва ўзгаларни ҳам шу йўлга ҳидоят қилганлар.

Хуллас, инсоният тарихи хилма-хил ғоя ва мафкураларнинг вужудга келиши, амалиёти, бир-бири билан муносабатидан иборат узлуксиз жараён дир. Бу жараён турли ғоялар у ёки бу кучларга хизмат қилиши, ўзига ишонган кишиларни қандай мақсадлар томон етаклашига қараб бир-биридан фарқланади. Эзгу мақсадларга хизмат қиладиган мафкураларга бунёдкор ғоялар асос бўлса, вайронкор ғояларга таянган мафкуралар халқлар ва давлатларни таназзулга етаклайди, одамлар учун сон-саноксиз кулфатлар келтиради. Бу эса ўз навбатида, ғоявий жараёнлар тарихини ўрганиш, улар замиридаги мазмун моҳиятни билиб олишни заруриятга айлантиради.

IX БОБ. ЎҚУВЧИЛАРДА ФУҚАРОЛИК ТАРБИЯСИНИ ШАКЛЛАНТИРИШ

§ 1. Фуқаролик тарбиясининг мазмуни, мақсад ва вазифалари

Мустақил Ўзбекистон Республикасида шаклланаётган миллий истиқлол ғоялари фуқароларни Республика Конституциясида эътироф этилган инсонпарварлик, демократик, ҳуқуқий давлат ва ҳуқуқий жамиятни барпо этишдек эзгу мақсад атрофида бирлаштиришга хизмат қилади. Ҳар бир фуқаронинг ижтимоий-сиёсий, ҳуқуқий фаоллигини юзага келтириш, фуқаролик (ҳуқуқий) маданиятини қарор топтириш—фуқаролик (ҳуқуқий) жамиятнинг асосий талаби саналади.

Даврнинг ушбу ўта долзарб талаби мустақиллик йилларида Ўзбекистон Республикаси ҳукумати томонидан қабул қилинган қатор қонун ва қарорлар, шунингдек, Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов асарлари мазмунида ўзининг ёрқин ифодасини топди. Ижтимоий тарбиянинг самарали, изчил/тизимини яратиш, жамиятда фуқаролик (ҳуқуқий) маданиятини шакллантириш муаммоларининг ижобий ҳал этилиши жамият ижтимоий ҳаёти учун муҳим аҳамиятга эгадир.

Ижтимоий ҳаётда фуқаролик маданиятининг шаклланиши учун зарур шарт-шароитларни вужудга келтириш: бир томондан, жамият манфаатлари учун; иккинчи томондан, шахс (фуқаро) манфаатлари, шунингдек, жамият ҳамда фуқаронинг биргаликдаги манфаатларига тўла мос келади. Шу сабабли республика мустақиллиги шароитида ижтимоий таълим-тарбияни ташкил этиш мазмунини тубдан янгилаш зарурияти юзага келади. Ижтимоий тарбияни кенг кўламда (комплекс) ташкил этиш бугунги куннинг даъвати ва талаби бўлиб қолмоқда. Мазкур талабни ижобий ҳал этиш таълим муассасалари—жамоатчилик-давлат-жамият бирлигини яратиш асосида амалга оширилади.

Ўз фуқароларига эга бўлиш ҳар бир давлатнинг зарур ва муҳим белгиси саналади. Фуқароларнинг мавжудлиги сабабли давлат мавҳум тушунча бўлмай, муайян механизмга, жонли сифатда майдонга чиқади. Ҳуқуқий ўрни қонун йўли билан кафолатлан-

ган шахсининг давлат ичкарасида ёки ташқарисида бўлишидан қатъи назар, маълум бир давлатга қарашлилиги ҳолатига фуқаролик дейилади. Шундай ҳуқуққа эга шахс фуқаро деб аталади. Ўзбекистон фуқароси Ўзбекистон Республикаси Конституцияси, республика Олий мажлиси қабул қилган тегишли қондаларда белгиланган ҳуқуқлардан фойдалана олади, қонунларда кўрсатиб ўтилган бурчларни бажаради.

Фуқароликнинг асосий таркибий қисмлари қуйидагилар: муайян давлат аъзоси эканлигини ҳис этиш, шахс тақдири давлат ва жамият ҳаёти билан узвий чамбарчас боғлиқ эканлигини тушуниб етиш;

халқ, давлат олдидаги фуқаролик ҳуқуқ ва бурчларини қонунчилик асосида билиш, уларга сўзсиз, қатъий амал қилиш;

ўз халқи, давлати ўтмишига ҳурмат туйғусини қарор топтириш, шахсий манфаатлардан республика манфаатларини устун қўя билиш, халқ, Ватан равнақи истиқболи учун курашишга, юртинчилигини ҳимоя қилишга ва асраб-авайлашга тайёр туриш;

давлат рамзларига чексиз муҳаббатни қарор топтириш, улар муҳофазаси учун тайёргарлик, давлат рамзларининг миллат, халқ ор-номуси, шаъни, қадр-қиммати эканлигини англаш;

ижтимоий-сиёсий онглилик ижтимоий фаоллик, давлатнинг ички ва халқаро сиёсати қондаларини тушуниш ва идрок қилиш;

миллий ва умуминсоний ахлоқ ҳамда ҳуқуқ меъёрларининг бузилишига нисбатан муросасиз курашиш кабилар киради.

Жамият томонидан қонунчилик йўли билан белгиланган талаб фуқаро хулқини баҳолаш, хатти-ҳаракатлар моҳиятини таҳлил қилиш учун мезон бўлиб хизмат қилади. Ана шу талабларга мувофиқ фуқаронинг хулқ-атворидаги айрим кўринишлар, ҳаракатлар ёки одатлар маъқулланади ёки қораланади.

Ўзбекистон Республикаси фуқароларининг мақсади эркин, демократик, инсонпарвар, ҳуқуқий давлат ва жамият қуришдир. Бу жамиятни бунёд этиш жараёни янги ижтимоий фуқаролик тарбияси вазибаларини мураккаблаштиради. Чунки демократик-ҳуқуқий жамият барпо этилишининг муваффақияти фуқаронинг ижтимоий-сиёсий онглилик даражасига, фуқаролик фазилатларининг қарор топганлигига, ижтимоий фаоллик кўрсаткичларига боғлиқ.

Фуқароликнинг ижтимоий асоси янги иқтисодий муносабатлар бўлиб, унда фуқароларнинг шахсий манфаати жамият манфаати билан қўшилиб уйғунлашиб кетади.

Миллий ва умуминсоний қадриятлар гоёлари, демократик талаблар ҳамда ахлоқий-ҳуқуқий меъёрларга мувофиқ фаолият юритиш ижтимоий фуқаролик муносабатларининг муҳим қондасига айланади.

Фуқаролик тарбиясининг мақсади фуқаролик тушунчасининг моҳиятини англаш орқали ўқувчиларда юксак даражадаги фуқаролик маданиятини шакллантириш, уларни халқ, ватан, жамият учун фидоий инсонлар этиб тарбиялашдан иборатдир.

Фуқаролик тарбиясининг вазибалари, асосан қуйидагилардан иборат:

1. Ёш авлодни доимий равишда жамиятда устувор мавқега эга бўлган ахлоқий ва ҳуқуқий меъёрларга риоя этишга ўргатиб бориш;
2. Ўқувчиларга фуқаролик ҳуқуқ ва бурчлари тўғрисида маълумотлар бериб бориш, уларда фуқаролик фаолиятини ташкил этиш борасида кўникма ва малакалар ҳосил қилиш;
3. Ўқувчиларда давлат рамзларига ҳурмат ва муҳаббатни қарор топтириш, Республика Президенти шаъни, ор-номусини ҳимоя қилишга тайёргарлик ҳиссини шакллантириш;
4. Ўқувчиларда халқ ўтмиши, миллий қадриятларига нисбатан муҳаббат туйғусини уйғотиш, уларда ғурурланиш, фахрланиш ва ифтихор ҳисларини ошириш;
5. Ватан, халқ ва миллат ишига содиқлик, ўз манфаатларини юрт манфаатлари билан уйғунлаштира олишига эришиш, фидоий фуқарони тарбиялаб вояга етказиш;
6. Ватан, юрт озодлиги ва мустақиллигини эъзозловчи, ардоқловчи, уни ҳимоя қилишга тайёр фуқарони тарбиялаш ишига кенг жамоатчилик эътиборини жалб этиш;
7. Ўқувчиларда фуқаролик тарбиясини ташкил этишда шахсининг Давлат Конституциясида кўрсатилган ҳуқуқларидан фойдаланиш ҳамда бурчларини бажарилиши хусусида маълумотлар бериш, уларда ижтимоий фаолиятни ташкил этишда ҳуқуқлардан фойдаланиш ва бурчларини бажариш бўйича кўникма ва малакаларни ҳосил қилиш мақсадга мувофиқдир.

Республика бош қонунида шахснинг қуйидаги ҳуқуқлари кафолатланади: яшаш ҳуқуқи, эркинлик ва шахсий дахлсизлик, айбланаётган шахс ишининг судда қонуний тартибда, ошкора кўриб чиқилиши, ҳар ким ўз шаъни ва обрўсига қилинадиган тажаввузлардан, шахсий ҳаётга аралашишдан ҳимояланиш ва турар жой дахлсизлиги, республика ҳудудида бир жойдан иккинчи жойга кўчиш, Ўзбекистон Республикасига келиши ва ундан чиқиб кетиш, фикрлаш, сўз ва эътиқод эркинлиги, виждон эркинлиги, давлат ишларини бошқаришда бевосита ёки ўз вакиллари орқали иштирок этиш, қонуний митинглар, йиғилишлар ва намойишларда иштирок этиш, касаба уюшмаларида, сиёсий партияларга ва бошқа жамоат бирлашмаларига уюшиш, оммавий ҳаракатларда иштирок этиш, сайлаш ва сайланиш, мулкдор бўлиш, меҳнат қилиш, эркин касб танлаш, дам олиш, қариганда ёки меҳнат лаёқатини йўқотганда, шунингдек, боқувчисидан маҳрум бўлганда ижтимоий таъминот олиш, тиббий хизматдан фойдаланиш, билим олиш, илмий ва техникавий ижод эркинлиги. Ўқувчиларга ҳуқуқлари борасидаги билимларни бернш билан бирга фуқароларнинг бурчлари нималардан иборат эканлиги ҳақида маълумот бериш, бу борада ўқувчиларда назарий ва амалий кўникмаларни ҳосил қилиш кўзланган мақсадга эришишда муваффақият омили бўлади. Фуқароларнинг бурчлари қуйидагилардан иборат:

Фуқаролар Конституция ва қонунларга риоя этишга, шунингдек, бошқа кишиларнинг ҳуқуқлари, эркинликлари, шаъни, кадр-қимматини ҳурмат қилишга мажбурдир;

Фуқаролар Ўзбекистон халқининг тарихий, маънавий ва маданий меросини авайлаб асрашга мажбурдирлар;

Фуқаролар атроф, табиий муҳитга эҳтиёткорона муносабатда бўлишга мажбурдирлар;

Фуқаролар қонун билан белгиланган солиқлар ва маҳаллий йиғинларни тўлашга мажбурдирлар;

Ўзбекистон Республикасини ҳимоя қилиш-Ўзбекистон Республикаси ҳар бир фуқаросининг бурчидир.

§ 2. Давлат рамзлари ва уларга нисбатан ҳурмат ҳиссини шакллантириш

Давлатимиз рамзлари – байроқ, тамга, мадҳия Ўзбекистон халқларининг шон-шарафи, ғурури, тарихий хотираси ва интилишларини ўзида мужассамлаштиради. Мана шу рамзларни эъзозлаш-ўзининг қадр-қимматини, ўз мамлакатига ва шахсан ўзига бўлган ишончини мустақамлаш демакдир. Ўз мамлакати билан фахрланидиган инсон жуда кўп нарсаларга қодирдир. Бу эса оиланинг ҳам, ўз Ватанининг ҳам шон-шухратини оширади (И.А.Каримов).

Давлат рамзлари муайян миллат, элат этнопсихологик хусусиятлари, қарашлари, орзу-умидлари, интилишлари ҳамда мақсадини, ҳудудий, сиёсий ижтимоий бирлик моҳиятини ажратишга хизмат қилувчи тасвирий белгилар мажмуидир. Муайян давлатнинг байроғи, герб (тамғаси) ҳамда мадҳияси давлат рамзлари мажмуини ифодалайди.

Давлат рамзлари ўзларида чуқур сиёсий ва ижтимоий мазмун ифода этади. Давлат рамзларида (байроқ, гербда) тасвирланган ранглар, тасвирлар шу халқ, миллат ўтмиши, қадим анъаналари, халқнинг турмуш тарзи, орзу-умидлари, мақсади, ғояларини ифодалашга хизмат этади. Давлат мадҳиясида эса халқ, миллат, давлат ва жамиятнинг ягона мақсади, бирлиги, ғоялари тараннум этилади.

Давлат рамзлари давлат мавжудлигини кўрсатувчи белгилардан саналади. Рамзлар—бу шартли белгилар бўлиб, улар қадим даврлардаёқ турли халқларда у ёки бу ҳодиса, олам, мавжудот, одамлар тасвирини, уларнинг қарашларини ифодалаган.

Республикамизда давлат мустақиллигининг эълон қилиниши мустақилликни акс эттирувчи рамзларни ишлаб чиқишни тақозо этади. Шу муносабат билан 1990 йил 30 мартда «Ўзбекистон Республикасининг Давлат мадҳияси тўғрисида» ги қарор қабул қилинди ва бу борада ишлар бошлаб юборилди.

Мадҳия—ҳар бир давлатнинг бош ва асосий кўшиғи ҳисобланади. Унда муайян давлат, унда яшайдиган халқнинг руҳияти ўзига хос табиати, орзу- умидлари тараннум этилади.

«Ўзбекистон Республикаси Давлат мадҳияси» да жонажон мамлакатимиз Ўзбекистоннинг асосий жиҳатлари, бетақроп табиати халқимизнинг ажойиб хислатлари, аждодларимизнинг мардона

руҳи, бағри кенглиги, мустақкам иймон жўшқин мисрларда куйланади. Юртимизнинг келажагига умид ва ишонч уйғотади.

Мустақиллик берган озод, эркин турмуш давлатимизнинг барча жабҳаларига миллий ва кўтаринки руҳ, ўзбекона колорит билан ишлаш, яшаш ва куйлаш бахтини ато этади. Шу жумладан, давлатимиз мадҳияси ҳам янгитдан вужудга келди.

«Ўзбекистон Республикаси давлат мадҳияси», шубҳасиз, Ўзбекистон халқ шоири, Ўзбекистон қаҳрамони Абдулла Орипов ижодининг гултожи, энг сара бадиият намунаси бўлиб, Ўзбекистон Олий Мажлисининг 1992 йил 8 декабрда бўлиб ўтган XI сессиясида Ўзбекистон Республикаси давлат мадҳияси сифатида қабул қилинди. Ушбу мадҳияга таниқли бастакор Мутал Бурҳонов муסיқа басталаган.

Таълим муассасаларида фуқаролик тарбиясини ташкил этиш жараёнида ўқувчиларга давлат рамзлари, уларнинг моҳияти борасидаги маълумотларни бериш, уларнинг онгига давлат рамзларининг халқ, миллат ор-номуси, шаъни қадр-қиммати тимсоли эканлиги тўғрисидаги гоьларни сингдириш орқали ўқувчиларда уларга нисбатан ҳурмат туйғусини қарор топтириш каби вазафаларни ижобий ҳал этиш мақсадга мувофиқ саналади. Хусусан, Ўзбекистон Республикаси давлат мадҳиясининг қуйидаги матни ўқувчилар томонидан нафақат ёд олинishi, балки мадҳияда ифода этилган фикрлар мазмунини чуқур таҳлил этилиши борасида шарт-шароитларни яратиб бериш таълим муассасалари жамоаси, уларнинг раҳбарияти олдидаги асосий вазифалардан биридир:

Серқуёш, ҳур ўлкам, элга бахт, нажот,
Сен ўзинг дўстларга йўлдош меҳрибон,
Яшнагай то абад илму фан, ижод,
Шуҳратинг порласин токи бор жаҳон!

Нақорат:

Олтин бу водийлар-жон Ўзбекистон,
Аждодлар мардона руҳи сенга ёр!
Улуғ халқ қудрати жўш урган замон.
Оламни маҳлиё айлаган диёр!

Бағри кенг ўзбекнинг ўчмас иймони,
Эркин, ёш авлодлар сенга зўр қанот!

Истиқлол машъали, тинчлик посбони,
Ҳақсевар она юрт, мангу бўл обод!

Нақорат:

Олтин бу водийлар-жон Ўзбекистон,
Аждодлар мардона руҳи сенга ёр!
Улуғ халқ қудрати жўш урган замон.
Оламни маҳлиё айлаган диёр!

Давлат мадҳияси каби унинг байроғи, герби (тамғаси) ҳам жаҳон миқёсида мавжуд бўлган муайян давлатнинг ўз халқи, миллати номидан фаолият юритиш имкониятига эга эканлигини англади. Шу боис, 1991 йил 15 февралда Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг «Ўзбекистон Давлат рамзлари тўғрисида»ги қарори қабул қилиниб, унга мувофиқ 1991 йил 15 октябрда республика байроғи, 1992 йил 21 июлда эса республика герби қабул қилинди.

Мустақил Ўзбекистон Республикасининг байроғи уч хил рангда бўлиб, кўк, оқ, яшил ранглاردир. Оқ ранг қизил ранг билан ҳошияланган. Республика байроғида юрт тарихи, ўзбек халқининг миллий руҳи ва юрт табиати жамоли акс эттирилган. Байроғнинг чап томони юқори қисмида ярим ой ва 12 юлдуз тасвири туширилган. Кўк ранг ва юлдузлар тасвири тиниқ, мовий осмон белгисидир. Ўртада оқ ранг эса ёруғ кун ва покиза, оққўнгилли халқимизнинг тилаги, қизил ҳошиялар эса томирларда ураётган қон каби тириклик ва ҳаёт рамзидир. Яшил ранг эса қадим-қадимдан табиат белгиси ой (янги ой) тасвирининг берилиши мустақиллик шароитида ҳаёт кечириш халқимиз учун ўзига хос янги давр эканлиги ифодасидир, юлдузлар сонининг 12 талиги йил ойларига, мучал ҳисобига нисбатидир. Умуман, юлдузлар қадимданоқ абадий тимсоли сифатида қадрланиб келинган, XVIII асрдан бошлаб эса буюк интилиш ҳамда улуғ ғояларнинг ифодаси сифатида талқин этила бошлаган.

Миллий байроғимизнинг ҳуқуқий мақоми— «Ўзбекистон Республикасининг Давлат байроғи тўғрисида»ги маълумотларни ўқувчиларга етказиш синф соатларида, шунингдек, тарбиявий тадбирларни ўтказиш чоғида амалга оширилади.

Байроқ давлат мустақиллигининг белгисигина бўлмай, у республикамиз номини халқаро майдонда рамзий ифода этиш учун

хизмат қилади. Давлат байроғи Президентлик аппарати, Республика Олий мажлиси ва ҳукумати, Қорақалпоғистон Республикаси Юқори Кенгаши ва ҳукумати, халқ депутатлари маҳаллий Кенгашлари, Ўзбекистоннинг доимий ваколатхоналари биноларида доим кўтарилади.

Ўзбекистон Республикаси фуқаролари, чет эллик меҳмонлар Республика байроғини ҳурмат қилиши шарт. Давлат байроғига нисбатан ҳурматсизлик қонун йўли билан жазоланади.

Давлат рамзларининг яна бири—бу давлат гербидир. Ўзбекистон Республикаси давлат гербининг қабул қилиниши «Ўзбекистон Республикаси Давлат герби тўғрисида»ги қонун ғоялари ҳамда халқимизнинг минг йиллик бой тажрибасига асосида амалга оширилди.

Ўзбекистон Республикаси давлат гербида тоғлар, дарёлар, буғдой бошоқлари (чап томонда), очилган фўза шохларининг (ўнг томонда) гулчамбар ҳолидаги тасвири акс эттирилган. Герб ўртасида серқуёш юрт рамзи бўлган қуёш ўзининг заррин нурларини сочиб турибди. Гербнинг юқори қисмида республика мустақиллигининг рамзи сифатида саккиз бурчак тасвирланган бўлиб, унинг ичида ярим ой (янги ой-янги тузум) ва юлдузлар (абодият тимсоли) жойлаштирилган. Гербнинг марказида бахт ва эркесварлик рамзи бўлган кумуш рангли Хумо қуши қанотларини ёзиб турган ҳолда тасвирланган. Хумо қуши инсонга бахт келтирувчи, уни турли офатлардан ҳимоя қилувчи, меҳрибон жонзод сифатида ўзбек халқ оғзаки ижодида кенг талқин этилиб келинган. Гербнинг пастки марказий қисмида давлат байроғи ранглиридаги чамбар лента ўзагида «Ўзбекистон» сўзи ёзилган. Гербда ифода этилган саккиз қиррали бурчак ижтимоий ҳаётнинг барча жиҳатларини маълум бир ғоя, куч бирлаштиради деган маънони англатишга хизмат қилади. Пахта ва буғдой бошоқларининг тасвири ризқу рўзимиз нишонасидир.

Давлат гербининг ҳуқуқий мақоми ҳам махсус қонун билан қўриқланади. Давлат гербидан фойдаланиш ҳуқуқи махсус давлат ҳокимияти ва бошқаруви идораларига берилган бўлиб, уларга Ўзбекистон Президенти Девони Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси, давлат ҳокимияти ва бошқарувнинг маҳаллий идоралари, вазирликлар, давлат қўмиталари, барча тоифадаги судлар, прокуратура, дипломатик ва консуллик ваколатхоналари киради.

Давлат герби тасвири туширилган муҳрлар, ҳужжатларнинг бланкаларн, улардан фойдаланиш ва сақлаш, йўқотиш тартиби Республика Вазирлар Маҳкамасининг махсус ҳужжати асосида тартибга солинади.

Давлат герби, шунингдек, фуқаролик паспортида, корхона, ташкилот, муассасаларнинг иш қоғозлари, муҳрларида республика пул бирлигида, қимматли қоғозларда ўз ифодасини топган. Инсон шахс сифатида ўз шаъни, ор-номусини қанчалик муқаддас билса, фуқаро сифатида давлат рамзларини шу қадар муқаддас билиши, муқофаза қилиш учун ўзида масъуллик туйғусини қарор топтириши лозим. Фуқаролик тарбиясини йўлга қўйиш жараёнида давлат рамзларидан ноқонуний ҳамда ахлоқсиз равишда фойдаланаётган кимсаларга нисбатан муросасиз бўлиш лозимлигини уқтириб бориш мақсадга мувофиқдир.

§ 3. Ўқувчиларни миллий қадриятлар руҳида тарбиялаш ва фуқаролик тарбиясини шакллантириш

Мамлакатимизда фуқаролик жамиятини барпо этиш ва мустақамлаш, демократик ислохотларни чуқурлаштириш, унинг қонуний заминлари, ҳуқуқий асосларини такомиллаштириш фуқароларнинг сиёсий-ҳуқуқий фаоллигига, онглилик, билимдонлик даражасига узвий алоқадорликдадир.

Бунинг учун Ўзбекистоннинг ҳар бир фуқароси, энг аввало, ҳаётимизнинг Асосий Қонуни – Ўзбекистон Республикаси Конституцияси, унинг ҳар бир моддасини пухта ўрганиши лозим.

Конституцияда инсон ҳуқуқларининг давлат ҳуқуқидан устуворлиги тамойили қонун йўли билан белгилаб қўйилган бўлиб, Президентимиз томонидан таъкидланганидек, фуқаролар манфаатининг устунлиги қонуний равишда мустақамланган ва кафолатланган. Унда инсон, унинг ҳаёти, эрки, шаъни, қадр-қиммати ва бошқа ҳуқуқ ҳамда эркинликлари муқаддас бўлиб, давлат ҳимоясида, дейилган.

Юқорида келтирилган талаб ва вазифаларни амалда жорий қилиш, асосан таълим-тарбия муассасаларидан бошлаиади. Ушбу маънода ўқувчиларда фуқаролик тарбиясини шакллантириш учун уларни ўтмиш меросимиз ва халқимизнинг минг йиллик қадриятлари асосида маълумотлар бериш мақсадга мувофиқдир.

Фуқаролик тарбиясининг асосларидан бири миллат, халқ уларнинг ҳаёт мазмунини ўрганиш орқали миллий ўзликни англашни қарор топтириш иши саналади.

Шахс жамият ўтмишини ўрганиш орқали унинг ҳар босқичини таҳлил қилиш асосида келгуси ҳаёт режасини ишлаб чиқади. «Ўтмишсиз келажак бўлмайди» - мазкур шиор эркин, мустақил равишда тараққиёт йўлидан бораётган республика ҳаётининг бош шиорига айланиши керак.

Ўтмиш мутафаккирларнинг қарашлари, бой маънавий мерослари, ғояларн бугунги авлод учун дастуруламал бўлиши лозим.

Алломалар, халқ қаҳрамонлари ҳаётини ўрганиш миллат ва шахсга инсон сифатида ким эканлигини англаб етишга ёрдам беради.

Миллий қадриятлар ғояларини ўрганиш асрлар давомида ардоқланиб келган анъана, урф-одат, маросимлар нима учун миллатни бу қадар жипслаштириб қўйганлигидан воқиф этади. Фуқаролик тарбияси негизида халқ ўтмиши, тарихини ўрганиш, миллий қадриятлар моҳиятини англашга йўналтирилган фаолиятга ўқувчиларни жалб этиш педагогика фани, тарбияда кўзланган мақсадга элитувчи йўл саналади.

Ўқувчиларни ҳақиқий фуқаро этиб тарбиялаш, уларда фуқаролик туйғусини қарор топтириш, фидойи фуқаро сифатида шакллантириш билан яқунланади. Ўқувчиларда фуқаролик ҳисси ва эътиқодини тарбияламай туриб, уларда ахлоқий, хулқий одатларни, малакаларни ҳосил қилиб бўлмайди.

Фуқаролик туйғусини қарор топтириш мураккаб жараён. Бунда дастлаб болаларга фуқаролик моҳияти ва қоидалари мазмунига оид билимлар берилади. Аввало, ўқувчига фуқаролик одоби ва маданияти ҳақида тушунча берилади, бу хилдаги хулқ, хатти-ҳаракатларга оид намуналар келтирилади, сўнгра фаолият уюштирилади. Ана шу асосида фуқаролик тушунчалари бадий ва илмий адабиётлар, матбуот янгиликлари, кинофильм, спектакль ғоялари, турли ҳолатлар мазмунини тушунтириш, тарғиб этиб бориш орқали сингдирилади. Фуқаролик туйғусини болаларда мактабгача тарбия ёшидан бошлаш, шакллантириб бориш мақсадга мувофиқдир. Бунинг учун «Республика байроғида нималар акс эттирилган?», «Республика гербидаги Хумо қуши ниманинг рамзи?», «Мен давлат мад-

ҳиясини биламанми?» каби мавзуларда суҳбатлашиш ғоят муҳимдир.

Ўқувчига фуқаро сифатида ўз хулқ-атвори мазмунини таҳлил этиш имконини бериш лозим. Яъни, «Бугун халқ фаровонлиги ватан тараққиёти учун нима қила олдим?», «Зиммамдаги бурчни қандай адо этдим» тарзидаги саволларга жавоб топишга ўргатиш керак.

Ўқувчиларга ўқиш, аъло баҳоларга ўзлаштириш, ўз тафаккури ва дунёқарашини шакллантириш, болада фуқаролик бурчини адо этиш заруриятини тушунтириб бориш зарур. Фидойлик, интилувчанлик, ташаббускорлик, қатъият, матонат, уюшқоқлик каби хислатлар фуқаролик тарбиясини олиб бориш жараёнида юзага келади.

Фуқаролик тарбиясини ташкил этиш учун маълум шарт-шароитлар тақозо этилади. Булар:

1. Мактабдаги таълим-тарбия жараёни юксак даражада уюштирилиши керак;
2. Фуқаролик тарбияси жараёнининг муваффақияти ўқувчилар ва ўқитувчилар жамоасининг савиясига боғлиқ;
3. Тарбиявий ишнинг режали, узлуксиз, тизимли бўлишига эришиш катта аҳамият касб этади;
4. Оила, мактаб ва маҳаллаларда ўзаро ҳамкорлик ва ҳамжиҳатликнинг юзага келиши фуқаролик тарбияси муваффақиятини таъминлайди;
5. Ўқувчиларнинг ахлоқий ва ҳуқуқий меъёрларга ҳамда умумий тартибга риоя қилишга ўргатиш ва бошқалардир.

Фуқаролик тарбиясини ташкил этишда суҳбат, мунозара, маъруза, баҳслардан фойдаланиш, машқ, тест, анкета саволларига жавоб олиш кабилар юксак даражага олиб келади.

Фуқаролик тарбиясида унинг натижасини ҳисобга олиш муҳим аҳамиятга эга. Бунда боланинг тарбияланганлик даражаси асос қилиб олинади. Ушбу мақсадга диагностика (ташхис қўйиш), статистик, қиёсий таҳлилни ўтказиш лозим.

Фуқаролик тарбиясининг ташкил этилиши натижасида камол топган фуқаро ўзида қуйидаги сифатларни намоён эта олиши лозим:

фуқаролик бурчини бажара олиши (ўз ватани, халқи, ота-она-

си олдидаги қарзни ҳис эта олиши) қобилиятига эғалик;
миллий ғурур ва маърифатпарварлик туйғусига эга бўлиш;
давлат Конституцияси, давлат ҳокимияти органлари, мамла-
кат Президенти ҳамда давлат рамзлари (герб, байроқ ва мадҳия)
га нисбатан ҳурматда бўлиш;
мамлакат тақдири ва истиқболи учун жавобгарлик, масъуллик;
ижтимоий-ҳуқуқий ҳамда ахлоқий меъёрларга нисбатан ҳур-
мат ва итоатда бўлиш;
мамлакат миллий бойликларига ҳурмат билан қараш ва асраш;
миллий давлат тили, маданияти ва анъаналарига нисбатан эҳти-
ёткорона муносабатда бўлиш, уларни асраш;
ижтимоий фаоллик;
демократик тамойилларга амал қилиш;
табнатга нисбатан эҳтиёткорона ва масъулиятли муносабатда
бўлиш;
фуқароларнинг ҳуқуқ ва бурчларини ҳурмат қилиш;
ҳуқуқий онг ва фуқаролик маданиятига эга бўлиш;
тўғрисиўз, адолатли, мурувватли, меҳрибон бўлиш;
ўз фаолияти ва хатти-ҳаракатига нисбатан масъулиятли бўлиш;
байналминаллик, ўзга мамлакатлар халқларга нисбатан ҳурмат-
да бўлиш ва бошқалар.

§ 4. Ҳуқуқий онг ва фуқаролик маданиятининг миллий мафкура билан муштараклиги

Миллий истиқлол мафкураси мазмуни ва моҳиятида демокра-
тик ҳуқуқий давлат қуриш ва адолатли фуқаролик жамиятини шакл-
лантириш йўлидан дадил бораётган мустақил Ўзбекистонда фу-
қаролар ҳуқуқий билими, ҳуқуқий маданияти ва маънавиятини
юксалтириш роят муҳим ва долзарб муаммо эканлиги устувор
аҳамият касб этади.

Миллий истиқлол мафкурасида ватанимизнинг ривожланиши
ва истиқболи, мамлакатимизда кенг кўламда ўтказилаётган иқти-
содиёт, сиёсат, давлат қурилиши, ҳуқуқий тизим ва жамиятни
маънавий ўзгартириш соҳасидаги ислоҳотларни муваффақияти
кўп жиҳатдан халқнинг ҳуқуқий онги ва билми ҳамда ҳуқуқий
маданияти даражасига боғлиқлиги алоҳида таъкидланади.

Дарҳақиқат, фуқароларнинг ҳуқуқий билими, маданияти ва

маънавияти қанча юксак бўлса, ҳуқуқий давлат шунча кучли бўлади, мустақиллигимиз мустаҳкамланиб барқарорлашиб бораверади. Қонунийлик ва ҳуқуқий тартибот тантана қилмаса, халқ оммаси қонун-қоидалар ва ҳуқуқий меъёрларга, қонуний актларга, энг муҳими Ўзбекистон Республикаси Конституциясига ишонч-ихтиёр, ихлос, иймон-этиқодли муносабатда бўлиш ва рноя қилишга одатланмаса ҳуқуқий давлатни тасаввур этиб бўлмайди.

Ҳуқуқий давлат омманинг сиёсий онглилиги, уюшқоқлиги, сиёсий ҳушёр ва зийраклиги, ҳаётимизда рўй бериб турадиган ҳар бир нарса ва ҳодисага кўр-кўрона эмас, балки ақл-идрок, билим ва тафаккур, фаҳм-фаросатли ёндашганлиги билан кучли. Ҳуқуқий билим ва маданият миллат ўзлиги ва инсон баркамоллигининг энг муҳим омилларидан биридир.

Фуқароларнинг барча қатламлари ҳуқуқий саводхоиликка эришишлари, юксак даражадаги ҳуқуқий онгга эга бўлишлари ҳамда ҳуқуқий билимларини кундалик ҳаётда қўллай олишлари учун асосий эътиборни нималарга қаратиш лозимлиги ҳақидаги вазифалар Олий Мажлиснинг 1997 йил 29 августда тасдиқланган «Жамиятда ҳуқуқий маданиятни юксалтириш миллий дастурида» ҳам белгилаб берилган.

Ҳуқуқий маданият умуминсоний маданиятнинг таркибий қисмидир. У умумий маданиятнинг шунчаки бир қисми эмас, балки унинг ўзаги, негизи, асосидир.

Ҳуқуқий маданият ҳуқуқий билим ҳамда моддий, маънавий, ахлоқий ва бошқа мафкуравий омиллар асосида шаклланиб ва ривожланиб боради. Ҳуқуқий маданият фуқароларнинг етуклиги ва онглилигини кўрсатувчи меъёрдир. Ҳуқуқий билимларга эга бўлган ва уларни амалиётда татбиқ эта оладиган кишигина ҳуқуқий билимли ва маданиятли ҳисобланиши мумкин.

Ҳуқуқий билимлар ва маданиятнинг юзага келиши, ривожланиши чексиз жараёндир. Ҳар қандай билим ва маърифат сингари ҳуқуқий билим ва маданият ҳам жамият ривожланиши натижасида пайдо бўлган талаб ва эҳтиёжлар, мавжуд шарт-шароит ва имкониятлар асосида юзага келади ва ривожланади.

Болаларнинг қалби ва вужудига гўдаклик пайтидан бошлаб одоб-ахлоқ, ҳуқуқий қонун-қоидалар ҳақида илк тасаввур ва тушунчаларни сингдиришда жамиятнинг асоси, негизи бўлган оила-

нинг роли ва аҳамияти катта.

Боланинг табиати, феъл-атвори, дунёқараши гўдаклигидан оилада шаклланади, унинг вужудига она сути билан киради. «Бола туғилган кунидан бошлаб оила муҳотида яшайди. Болага хос анъаналар, қадриятлар, урф-одатлар бола зуваласини шакллантиради. Энг муҳими, фарзандлар оилавий ҳаёт мактаби орқали жамият талабларини англайди, ҳис этади» (Баркамол авлод орзуси. Тошкент: Шарқ, 1999. 8-бет).

Шунинг учун Шарқда қадим-қадимдан оила муқаддас саналган. «Халқимиз тарихига назар ташлайдиган бўлсак, энг қимматли анъаналар: ҳалоллик, ростгўйлик, ор-номус, шарму ҳаё, меҳру оқибат, меҳнатсеварлик каби барча инсоний фазилатлар, энг аввало оилада шаклланади», - дейди Ислом Каримов Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг беш йиллигига бағишланган табрик сўзида.

Болалар тақдирида уларда ҳуқуқий тасаввур ва тушунчалар асосини илк бор илдиз ота бошлашида, фарзандлар қалбини меҳр-муҳаббат, нафосат, эзгулик нури билан мунаввар этишда одамлилик, ҳалоллик, олижаноблик, меҳр-оқибат сингари асл инсоний фазилатлар камолотида оналарнинг, оталарнинг, оиланинг ўрни беқиёс.

Истиқлол мафкурасининг таълимоти бўйича қонунга ҳурмат ҳар бир инсоннинг қалбидаги чуқур эътиқоди бўлмоғи лозим. У инсоннинг ёшлигидан бошлаб онгига сингиб, мустаҳкамланиб бориши керак.

Бунинг учун миллий истиқлол мафкурасининг ана шу олижаноб ғояларини амалга ошириш мактабгача тарбия муассасалари, мактаблар, коллеж ва лицейлар, олий ва ўрта махсус ўқув юртлари, барча жамоат уюшмалари ва давлат ташкилотлари ишларини замонавий талаблар асосида қайта қуришни тақозо этади.

Ҳуқуқий билимга эга бўлиш, ҳуқуқий жиҳатдан тарбияланганлик, ҳуқуқий маданият, маърифат ва маънавият соҳиби бўлиш, қонунларни муқаддас ҳисоблаб, уларга шак келтирмасдан фаолият кўрсатишга одатлантириш-Ўзбекистон ҳар бир фуқаросининг қалбига чуқур сингиб кетган, моҳиятга айланган инсоний фазилатга айланмоғи лозим.

Бунинг учун ҳуқуқий таълим-тарбияни барқарор шаклини яра-

тиш лозим, чунки ҳуқуқий таълим-тарбия ҳуқуқий давлат ва фуқаролик жамияти барпо этиш ва мустақкамлаш учун муҳим асосдир. Таълим-тарбияни ислоҳ қилмасдан, ҳуқуқий маданият, ҳуқуқий маънавият ва маърифат ютуқларини кишилар онгига етказмасдан туриб комил инсонни шакллантириб бўлмайди.

Ҳуқуқий тарбия жараёнида ёшларнинг ҳуқуқий онги шаклланади. Ёшларни жамият талабларига давлатнинг қонун-қоидаларига, миллий урф-одатларимиз ва қадриятларимизга чуқур ҳурмат-эҳтиромли бўлишга ўргатиш ҳуқуқий таълим-тарбиянинг асосий мақсадларидан биридир. Дарҳақиқат, ҳуқуқ асосларини, Конституция ва қонунларимиз мазмун-моҳиятини, янги қонуний ҳужжатлар, ҳуқуқий меъёрларни кишиларнинг, биринчи навбатда, ёшларнинг онги, қалбига сингдиришда ҳеч бир нарса ўз аҳамиятига кўра ҳуқуқий таълим-тарбияга тенглаша олмайди.

Х БОБ. ЖАМОА ВА УНИНГ ШАХСНИ ШАКЛЛАНТИРИШДАГИ ЎРНИ

§ 1. Жамоа ва унинг хусусиятлари

Жамоа сўзи лотинча «коллективус» сўзининг таржимаси бўлиб, йиғилма, омма, биргаликдаги мажлис, бирлашма, гуруҳ маъноларини англатади. Аниқроқ айтиладиган бўлса, жамоа бу – кишилардан иборат гуруҳ демакдир. Замоновий талқинда «Жамоа» тушунчаси икки хил маънода ишлатилади. Биринчидан, жамоа деганда кишиларнинг исталган ташкилий гуруҳи тушунилади (масалан, ишлаб чиқариш жамоаси, завод жамоаси, хўжалик жамоаси ва ҳоказо). Иккинчидан, жамоа деганда юқори даражада уюштирилган гуруҳ тушунилади. Чунончи, ўқувчи (тарбияланувчи) ларнинг бирлашмаси ўзига хос муҳим белгиларга эгадир. Қуйида жамоа ва унинг хусусиятлари (белгилари) борасида сўз юритамиз.

Жамоа ва жамоа орқали тарбиялаш тарбия тизимида муҳим аҳамиятга эга бўлган тамойиллардан биридир. Шахсни шакллантиришда жамоанинг етакчи аҳамияти тўғрисидаги фикрлар педагогика фанининг илк ривожланиш даврларидаёқ билдирилган. Жамоада унинг аъзолари ўртасидаги муносабатнинг алоҳида шакли юзага келади, бу эса шахснинг жамоа билан биргаликда ривожланишини таъминлайди. Лекин ҳар қандай гуруҳни ҳам жамоа деб ҳисоблаб бўлмайди. Жамоа бир қатор белгиларга эгадирки, мазкур белгилар жамоани кишиларнинг етарли даражада уюшган ҳар қандай гуруҳидан ажратиб туради.

Жамоа ижтимоий жамиятнинг бир қисми ҳисобланади, унда ижтимоий ҳаёт ва кишилик муносабатларининг барча меъёрлари ўз ифодасини топади. Зеро, жамоа жамиятдаги мавжуд муносабатлар тизимида намоён бўлар экан, жамоа ва ижтимоий жамият мақсади, интилишини ўзаро бирлик, узвийлик мақсадга мувофиқлик ташкил этади.

Шу боис, жамоа ҳаётнинг бир (ягона) мақсадга қаратилганлиги ва ижтимоий-ғоявий йўналганлиги унинг етакчи белгиси саналади.

Ҳар бир жамоа бошқа бир жамоалар билан узвий боғлиқ бўлади. Унинг ҳар бир аъзоси жамият ижтимоий фаолиятини ташкил этиш жараёнида ўз жамоаси билан биргаликда иштирок этади.

Жамоани тушуниш, уни ҳис этиш ҳамда шахсни шаллантиришдаги ўрни ва ролини тўғри баҳолай олиш умумий ва хусусий (шахсий) мақсаднинг қизиқиши, эҳтиёж ва фаолиятнинг бирлигини намояндалари ҳамда бўлинишига йўл қўймайди.

Ҳар бир жамоа ўз-ўзини бошқариш органига эга ва у умуммиллий жамоанинг узвий қисми саналади. Шунингдек, у мақсаднинг бирлиги ва ташкил қилиш хусусиятлари орқали умуммиллий жамоа билан боғланади. Ижтимоий жамиятнинг эҳтиёжини қондиришга йўналтирилган биргаликдаги фаолият жамоанинг навбатдаги муҳим хусусиятидир. Жамоа фаолиятининг ижтимоий-ғоявий йўналиши ҳам жамоанинг фаолияти мазмунида ўз аксини топиши муҳим аҳамиятга эгадир.

Жамоа хусусиятини аниқлаш кишилар гуруҳининг ягона ижтимоий тизимини ўрната олишдаги усули, яъни жамоани ташкил қилиш усули ҳам муҳим ҳисобланади. Педагогик жиҳатдан мақсадга мувофиқ ташкил этилган жамоа фаолияти натижасида жамоа аъзолари ўртасида ишчанлик, бир-бири учун ғамхўрлик, ўзаро ёрдам, жамоа манфаати учун жавобгарлик ҳисси қарор топади. Биргаликдаги фаолият умумжамият иши учун масъулият ҳиссини уйғота бориб, жамоа аъзоларини бир-бирига яқинлаштиради, жамоага ҳурмат ҳиссини пайдо бўлишига кўмаклашади, жамоа билан муносабатда бўлиш эҳтиёжини оширади, жамоа аъзолари ўртасида ўзаро руҳий яқинлик, ҳиссий бирлик (бир-бирини ёқтириш) юзага келади. Ушбу муносабат кўпинча ўз-ўзидан пайдо бўлади ҳамда улар педагогик таъсир кўрсатиш учун қўл келади. Руҳий ва ҳиссий бирлик жамоа аъзоларининг биргаликдаги фаолиятини мазмунига улар орасидаги ҳосил бўлган ишчанлик фаолиятининг характериға бевосита боғлиқдир.

Жамоанинг расмий (ишчанлик) ва норасмий (ҳиссий) тузилишини бир-биридан фарқлаш лозим. Жамоанинг расмий тузилиши деганда жамоа фаолиятининг турли кўринишларини амалга ошириш учун зарур бўладиган ташкилий жиҳатлари кўзда тутилади. Мазкур тузилма, бир томондан, жамоа аъзолари қўйилган ишчанлик муносабатларини ифода этса, иккинчи томондан, раҳбарлик вазифасини бажарувчи тарбиячилар ҳамда жамоа аъзолари ўртасидаги мавжуд бошқариш муносабатлари мазмунини ифода этади.

Норасмий тузилма жамоанинг барча аъзолари ўртасидаги шахслараро маънавий, психологик муносабатларнинг умумий тизими ва микрогуруҳни ташкил этувчи айрим аъзолар ўртасидаги танлаш муносабатлари мазмунини ифодалайди. Жамоанинг ҳар бир аъзоси мавжуд муносабатлар тизимида у ёки бу ўринни эгаллайди. Тарбияланувчи шахснинг жамоадаги ўрни унинг шаклланиш жараёнига таъсир кўрсатади. Мактаб ёки синфдаги расмий ва норасмий тузилмалар бир-бирига мувофиқ бўлганда, жамоанинг расмий етакчилари норасмий муносабатлар тизимида кўзга ташланган ўринни эгаллаган ҳолдагина у чинакам жамоа бўла олади. Шунингдек, норасмий гуруҳлар (микрогуруҳлар) умумжамоа ижтимоий манфаатлари учун курашувчи гуруҳлар бўлгандагина жамоа ўзини чинакам жамоа тарзида намоён этиши мумкин.

Яшаш жойларида ўзаро бириккан болалар гуруҳлари қанчалик аҳил ва иноқ муносабат заминида ташкил топган бўлмасин, ҳақиқий жамоа бўла олмайди. Чинакам жамоа ижтимоий аҳамиятга мойиллик фаолиятини ташкил эта олиши, жамоа аъзолари ўртасида ижтимоий аҳамиятли фаолият, мақсад, ишчанлик характеридаги алоқа ва муносабатларни ўрната олиши лозим. Жамоанинг мажбурийлик белгиси унга педагогик раҳбарликнинг бўлишидир.

Шундай қилиб, жамоа—кишиларнинг шундай муайян гуруҳи бўлиб, у ижтимоий аҳамиятга эга бўлган умумий мақсад ҳамда мазкур мақсадни амалга ошириш учун йўналтирилган фаолиятни ташкил этади. Ушбу гуруҳ аъзолари ўзаро бирлик, аъзоларнинг муносабатлар жараёнидаги тенглиги асосида унга раҳбарлик қилиш ва бир-бирига бўйсуниб, шунингдек, жамоа олдидаги жавобгарлиги асосида муайян фаолиятни олиб борадилар.

Жамоа ва уни шакллантириш педагогик фаолиятнинг мақсади ҳисобланади. Намуна кўрсатиш уни шакллантириш воситаси бўлиб, унинг ёрдамида жамоанинг барча ёки ҳар бир аъзосини тарбиялаш яхши самара беради.

Жамоанинг етакчи тарбиявий вазифаси шахсни ҳар томонлама тарбиялаш, унда ижобий сифатларни ҳосил қилиш, мустаҳкам ҳаётий позицияни қарор топтиришдан иборатдир.

Умумий ўрта таълим ҳамда янги турдаги таълим муассасаларида жамоани шакллантириш масъулиятли вазифа саналади.

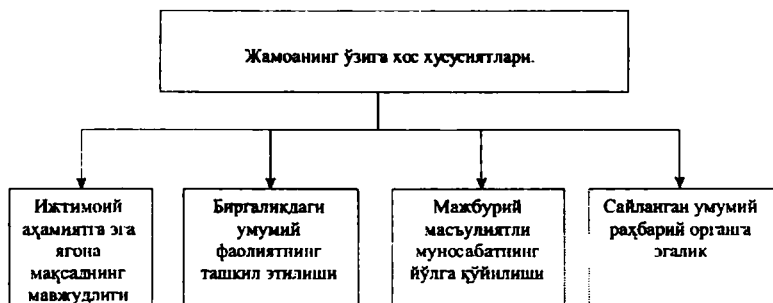

Мақтаб жамоаси таркибида энг барқарор бўғин—синфлар жамоалари саналади. Синф жамоаси доирасида ўқувчилар ўртасида мустақкам шахсларо алоқа ва муносабатлар таркиб топади. Бу билан синф жамоаси ўз негизида мактаб жамоасининг шаклланиши учун ўзига хос пойдевор вазифасини бажаради. Мақтаб жамоаси таркибида ўқувчилар жамоаси бу—ижтимоий аҳамиятли фаолиятни ташкил этиш, шунингдек, умумий сайлов органлари ва умумий жавобгарлик, барча аъзоларнинг ҳуқуқ ва бурчлари тенглиги асосидаги ўзаро бирликка эга ўқувчилар гуруҳидир.

Ўқувчилар жамоаси педагог-тарбиячилар ҳамда болалардан иборат жамоанинг мураккаб бирлашмаси, ўз-ўзини назорат қилнш ва бошқариш жараёнини ташкил этувчи мустақил тизим, шунингдек, ўзининг психологик муҳитига, анъаналарига эга гуруҳ ҳисобланади.

Демак, юксак даражада ўстирилган жамоа ўзида бир неча хусусият белгиларни намоён этади. Улар қуйидагилардир (11-шакл).

11-шакл

§ 2. Жамоани шакллантириш босқичлари

Бир сўз билан айтганда, жамоа болаларнинг бир гуруҳи эмас, балки махсус ташкил этилган муносабатлар тизимидир.

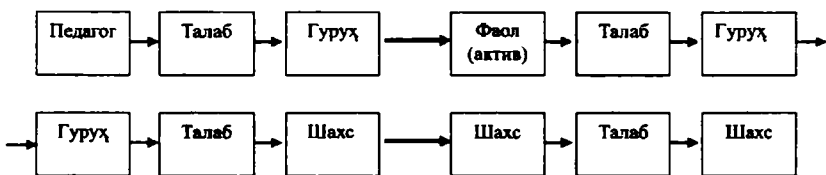
Жамоа ўз-ўзини бошқариш ва тартибга солиш органларига эга бўлиб, улар барча болаларнинг ва жамиятнинг манфаатларини ифодаловчи вакиллардир. Жамоа мактаб ўқувчиларини умумий мақсад, умумий меҳнат билан ҳамда меҳнатни умумий тарзда ташкил этиш билан бирлаштиради.

Педагог болалар ҳаётини ташкил этишнинг шундай шаклини топиши керакки, унинг ёрдамида барча болаларга алоҳида олин-

ган ҳар бир шахсга бир вақтнинг ўзида ва бир хилда кучли тарбиявий таъсир кўрсата оладиган бўлсин, ташкил этилган ва муайян анъаналарга эга бўлган жамоа педагогнинг ташкил этилган жамоа фикри ёрдамида барча болаларга ва алоҳида олинган ҳар бир болага таъсир ўтказишга имкон берибгина қолмасдан, шу билан бирга, тарбиячи йўқ бўлган вақтда ҳам катта ўқувчиларнинг кичик ўқувчиларни тўғри тарбиялашига имкон беради. Болалар жамоаси методик жиҳатдан тўғри ташкил этилса, у катта тарбиявий куч бўлиб қолади.

Жамоани шакллантириш муайян қонуниятларга бўйсунадиган узоқ муддатли, мураккаб жараёндир. Жамоанинг вужудга келиши учун тўрт босқич зарур. Жамоанинг шаклланиш босқичларида дастлаб педагог бутун бир гуруҳга талаб қўяди, сўнгра жамоа фаоллари (активи) жамоа аъзоларига талаб қўяди, сўнгра бутун жамоа алоҳида шахсдан муайян тарзда фаолият олиб боришни талаб қилади ва, ниҳоят, шахс ўз-ўзига талаб қўяди. Ушбу жараённи схема тарзида қуйидагича баён этиш мумкин (12-шакл).

12-шакл

Қўйилаётган талаблар мазмунидаги фарқ ва жамоа ривожланиши босқичини аниқловчи ёрқин ташқи кўрсаткич саналади. Жамоанинг амалий фаолият мазмуни, жамоа аъзоларининг жамоа олдидаги жавобгарлиги, ижодий ҳамкорлиги аъзоларнинг хулқ-атвори, ахлоқий камолот даражасини кўрсатувчи муҳим белгилар сифатида намоён бўлади. Жамоани шакллантиришда унинг ҳаётини белгиловчи ички жараённинг моҳиятини инobatга олиш зарур.

Жамоанинг шаклланиш босқичларини белгилаш шартли ҳисобланади, чунки жамоанинг босқичлари чегара ёки оралиққа эга эмас. Шунга қарамай, педагогик нуқтаи назардан жамоанинг шаклланишини босқичларга ажратиш жуда муҳимдир. Болалар жамоаси ривожланишнинг биринчи босқичи. Мазкур босқичда талаб фақат

педагоглар томонидан қўйилади. Бу жамоа ривожланишининг бошланғич нуқтасидир. Ушбу даврдаги жамоа ҳали тарбияловчи жамоа бўлмай, балки ташкил этувчи бирлик (синф, гуруҳ) дир. Тарбияланувчилар талабларнинг қўйилишига эътиборсиз қарайдилар. Жамоа аъзоларининг узлуксиз ижодий фаолиятини ташкил қилиш ва уларни муайян (ягона) мақсад атрофида бирлаштиришга эришиш орқалигина жамоа қарор топади. Тарбияланувчиларнинг жамоа фаолиятида иштирок этиши туфайли аста-секин бойиб борадиган тажриба, фаолият натижасини биргаликда муҳокама қилиш, қилинажак ишларни режалаштириш жамоа аъзоларида масъулият, жавобгарлик, фаолият бирлиги, шунингдек, ишчанлик муносабатининг пайдо бўлишига тарбияланувчиларда жамоа фаолиятига нисбатан қизиқишни пайдо бўлишига олиб келади. Болаларнинг жамоа фаолиятини ташкил этиш борасидаги тажрибаларига эга эмасликлари бонс, мазкур босқичда педагогнинг асосий мақсади жамоа аъзоларини оддий тарзда уюштиришдан иборат бўлади.

Ушбу босқичда педагогнинг талабчанлиги, қатъийлиги, изчиллиги, мурасасизлиги ва жамоанинг барча аъзоларига талабни бирдай қўя олиши ҳал қилувчи омил ҳисобланади. Бу вазиятда ўқитувчининг «ҳукмдорлик» даври узоқ давом этиши мумкин эмаслигини, акс ҳолда бир қарашда интизомнинг вужудга келганлиги маълум бўлса-да, гуруҳ аъзоларининг фаолликларини ривожлантириш учун шароитнинг мавжуд эмаслигини ҳисобга олиш зарур.

Жамоа ҳаётининг биринчи босқичида жамоа фаолларининг пайдо бўлиши ушбу давр учун характерли ҳодисадир. Жамоа фаоли (активи) муайян гуруҳнинг шундай аъзоларидандирки, улар жамоа манфаатига мувофиқ тарзда ҳаракат қиладилар ва педагог фаолияти ва талабларига нисбатан хайрихоҳлик билан муносабатда бўладилар. Фаоллар педагогнинг яқин ёрдамчилари сифатида иш олиб борадилар.

Жамоа ривожланишининг иккинчи босқичи. Ушбу босқич жамоа фаолларининг педагог талабларини қўллаб-қувватлаши ҳамда ўз навбатида унинг ўзи бу талабларни жамоа аъзолари зиммасига қўйиши билан тавсифланади. Эндиликда педагогик жамоада пайдо бўлган ва у билан боғлиқ бўлган муаммо, масалаларни ёлғиз ўзлари ҳал қилмайдилар. Жамоа фаоллари билан махсус тарбиявий иш олиб бориш орқали бу ишга уларни жалб этадилар. Жа-

моа ҳаётини ташкил қилиш усули мураккаблашиб боради, яъни жамоа ўз-ўзини бошқаришга ўтади.

Тарбияланувчилар амалий фаолиятининг доимий равишда мураккаблашиб бориши мазкур даврнинг муҳим хусусияти саналади. Иккинчи босқичда жамоанинг муҳим ишларини ўқувчилар томонидан муттасил режालаштириши, тадбирларни ўтказишга тайёргарлик, уни ўтказиш ҳамда фаолият натижаларини муҳокама қилиш жамоа фаолиятининг ижодий хусусиятини кўрсатувчи омиллар саналади.

Жамоанинг ижобий ривожланиши унинг аъзоларида фаолият мотивлари (рағбатлари) нинг пайдо бўлиши, ижодий ҳамкорлик ва ўзаро ёрдам муносабатларининг тез суръатлар билан ривожланишига олиб келади.

Жамоада мустақил фаолиятнинг юзага келишида жамоа фаолларининг роли беқиёсдир. Аммо жамоа фаолининг жамоа аъзолари орасида ҳурмат қозона олиши, намуна бўлиши, ўз бурчини аниқ ва пухта бажариши ҳамда ўз мавқеларини суистеъмом қилмасликлари жуда муҳимдир. Бу ўринда А.С.Макаренконинг жамоа фаолига нисбатан «жамоа виждони» дея берган таърифини эслаб ўтиш жоиздир. Жамоа фаоллари бирмунча имтиёзлар (ҳуқуқлар)га эга бўлса-да, айти пайтда унинг ўзига ҳам оширилган талабларнинг қўйилиши мақсадга мувофиқдир.

Жамоанинг ривожланиши бу босқичда тўхтаб қолиши мумкин эмас, чунки фаолият кўрсатаётган куч жамоанинг бир қисмигина холос. Бордию жамоанинг ривожланиши ушбу босқичда тўхтаиб қолинса, жамоа фаолларининг гуруҳнинг бошқа аъзолари билан қарама-қарши қўйиш хавфи туғилиши мумкин.

Мазкур босқичда жамоа моддий ва маънавий имкониятларни тўплаб, мустаҳкамланиб ва бойиб борар экан, шахснинг ҳар томонлама улфайиши учун зарур бўлган шарт-шароитларни секин-аста яратиб беради.

Бу эса иккинчи босқични—жамоа шахсни ҳар томонлама камолга етказишни объектив шарти асосида бошлашнинг тақозо этади. Бунда бошланғич давр бекор кетмайди, у фақат салбий жўшқинликка эмас, балки ижобий жўшқинликка ҳам эга бўлади. Бир томондан, у қийинчиликларга тайёрланиш имконини беради, болада ўз-ўзини англаш ва ўзини идора қилишга интилишни тарбия-

лайди. Иккинчи томондан, бу босқични амалга ошириш кишининг ҳар томонлама улғайиши учун зарур бўлган амалий ва маънавий муносабатлар тизими вужудга келади.

Жамоа ривожланишининг учинчи босқичи жамоа фаолиятида анчагина сермаҳсул ҳисобланади. А.С.Макаренконинг аниқлашича, бу даврда бутун жамоа «айрим ўзини четга олиб қолувчи, инжиқ шахс» ларга талаб қўя бошлайди.

Жамоага эндиликда фақат фаолларгина эмас, балки унинг бутун аъзолари қизиқади. Жамоа ҳаётидаги учинчи босқич, ижтимоий фнкр мавжудлиги билан ифодаланади. Педагог мазкур йўналишдаги ишни мақсадга мувофиқ ва изчил олиб борган шароитдагина ижтимоий фикрни шакллантиришга эришиши мумкин. Шу мақсадда у ёки бу тадбир режасини жамоанинг биргаликдаги фаолияти яқуни, унинг аъзолари томонидан жамоа бўлиб муҳокама қилинади: турли мавзуларда суҳбатлар ва маърузалар уюштирилади, ўқувчилар ўртасида самарали ахборот воситалари ёрдамида ижтимоий, роявий, ахлоқий, эстетик, экологик, ҳуқуқий, иқтисодий ва ҳоказо билимлар тарғиботи ташкил этилади. Педагог жамоа аъзоларининг биргаликдаги фаолиятини ташкил этар экан, жамоа аъзоларини ижобий тажрибага қўшиш имконини берадиган, ўзаро муносабатларини шакллантиришга таъсир кўрсатадиган шакл ва методлардан фойдаланади.

Жамоа ўзининг ҳар бир аъзосида ижтимоий аҳамиятли фаолиятни мақсадга мувофиқ равишда шакллантириб бориш жамоа аъзолари орасида барқарор инсоний муносабатларни таркиб топтиришга ёрдам беради.

Жамоада барқарор инсоний муносабатларни юзага келишининг сабаби унинг аъзоларини юксак ахлоқий мазмунга эга бўлган ишларни ташкил этишда фаол иштирок этишларининг самарасидир.

Жамоа ривожланишининг учинчи босқичида кўрсатиб ўтилган хусусиятлар шундан далолат берадики, ушбу босқичда фақат жамоа фаолиятини эмас, балки жамоанинг ҳар бир аъзоси бир-бирларига ахлоқий мазмундаги талабларни қўя бошлайдилар.

Жамоа ривожланишининг тўртинчи босқичи. Бу босқич учинчи босқичнинг бевосита давоми бўлиб, энди унинг барча аъзолари жамоа олдида турган талаблар асосида ўз-ўзларига талаблар қўя

олишлари билан тавсифланади. Шунини айтиш мумкинки, ҳар бир босқич жамоа аъзоларининг ўзига муайян талаблар қўйиши билан тавсифланади, аммо қўйилган ҳар бир талаб ўзига хос йўналиши (масалан, ўйинда умуминсоният бахти учун курашишга интилиш ўртасидаги фарқ) билан ажралиб туради.

Худди шу жиҳатдан тўртинчи босқич жамоа аъзоларининг ўзига нисбатан юксак ахлоқий талаблар қўя олишлари билан аҳамиятлидир. Жамоанинг ҳаёти ва фаолияти мазмуни жамоа аъзоларининг ҳар бири учун шахсий эҳтиёжга айланади. Жамоодаги тарбия жараёни ўз-ўзини тарбиялаш жараёнига ўсиб ўтади. Бироқ, бу айрим шахснинг янада ривожланишида жамоанинг тутган ўрнини пасайтирмайди. Тўртинчи босқичда амалга ошириладиган вазифалар анча мураккаб ва масъулиятлидир. Мазкур босқичда жамоа олдидаги истиқболли, юксак ва мураккаб талаблар қўйиш учун мутлақо қулай шароит яратилади.

Бугунги кунда педагог олимлар (Л.И.Новикова ва бошқалар) болалар жамоаси ривожланиши жараёнини таҳлил қилар эканлар, уни қуйидаги икки босқичга бўладилар:

а) жамоани дастлабки жипслаштириш;

б) жамоани шакллантириш унинг ҳар бир аъзосини индивидуал ривожлантиришнинг қуролидир.

Жамоа ҳаётидаги ҳар бир босқичларни ажратиб кўрсатиш юқорида баён этилган фикрларга зид эмас, балки шахснинг ривожланишида жамоанинг етакчи аҳамиятини таъкидлайди.

Рус педагоги А.С.Макаренко жамоа муносабатларининг ички жиҳатларига катта аҳамият берган эди. У жамоода шаклланган энг муҳим қуйидаги белгиларни ажратиб кўрсатган эди:

1. Доимий тетиклик, тарбияланувчиларнинг фаолиятга тайёрлиги;
2. Ўз жамоаси қадриятларининг моҳиятини тушуниш, унинг учун гурурланиш асосида ўз қадр-қийматини англаш;
3. Унинг аъзолари ўртасидаги дўстона бирлик;
4. Жамоанинг ҳар бир аъзосидаги дўстона бирлик;
5. Тартибли, ишчан ҳаракатга йўлловчи фаоллик;
6. Ўз ҳиссиёт ва сўзларини бошқара олиш кўникмаси.

§ 3. Жамоани ташкил этиш ва тарбиялаш йўллари ҳамда воситалари

Жамоанинг ривожланиши – жамоа ҳаётининг қонунидир. Хўш, болалар жамоасининг олға ҳаракат қилиб боришига нима ёрдам беради? Унинг ривожланишига нима имкон беради. Бундай куч истиқболдир. Ҳаёт шуни кўрсатадики, кишининг келажакка умид ва ишонч билан интилиши, ҳаётий истиқболини юртимизнинг тақдири билан боғлаб, мустақил диёримизнинг бугунги жамият шароитида маънавий ва маърифий қиёфасини яратишда ҳисса қўшган киши ва жамоа тобора шаклланиб ривожланиб боради.

Бу интилиш ва ҳаётий истиқболда кишининг маънавий ва маданий эҳтиёжларининг жами, унинг ривожланганлик даражаси, бутун маънавий қиёфаси акс этади. Истиқболнинг энг муҳим педагогик хусусиятларидан бири шуки, деганди А.С.Макаренко, у олдинга қўйилган мақсад сифатида болани исталган натижага эришиш имконияти билан қизиқтиради, унда келажакни барпо этишда қатнашиш истагини уйғотади. Қувноқ кайфият ва олға интилувчиликни вужудга келтиради.

Педагогик нуқтаи назардан истиқбол деганда, шахсни болалар гуруҳини, умуман жамоани ривожлантиришнинг ички эҳтиёжларига жавоб берувчи, унинг аъзоларини ривожланиш даражасига, уларнинг ёш ва индивидуал хусусиятларига ҳамда жамиятимиз вазифаларига мос келадиган вазифалар, мақсадлар, ишлар тушунилади.

Жамоани вужудга келтириш ва ўқувчиларни тарбиялаш мақсади билан ташкил этиладиган истиқболлар уларнинг ҳаммаси учун характерли бўлган айрим умумий хусусиятларга эга бўлади:

1. Бевосита болаларнинг қизиқишига ҳамда вазифани бажариш учун биргаликда, жамоа бўлиб кураш олиб боришнинг қувончли манзарасига асосланган ишларнинг мароқли бўлиши;
2. Ишларнинг ижтимоий фойдали қиймати ва уларнинг бутун халқимиз олиб бораётган кураш билан боғлиқлиги;
3. Истиқбол учун курашнинг боришини аниқ ташкил этиш;
4. Ўқувчиларда конкрет ахлоқий сифатларни тарбиялашда педагогик мақсадга мувофиқлик.

Ҳар хил истиқболларни ташкил этишдаги асосий методик усул болаларни бирорта истиқболга эришиш учун курашга тайёрлаш-

дан иборатдир. Бу тайёргарликка иш режалари, лойиҳалар ва ҳоказоларни муҳокама қилиш киради. Сўнгра истиқбол сари ҳаракат қилишга ёрдам берадиган амалий иш бажарилиши лозим. Бу иш жамоани ташкил этиш ва жипслаштириш жараёнидаги энг муҳим босқичлардан биридир. Шунга эришиш керакки, барча ўқувчилар умумий фаолиятда иштирок этсинлар ва бу иштирок этиш фаол, ижобий характерга эга бўлсин.

Топшириқларни жамоанинг барча аъзолари ўртасида тўғри тақсимлаш болаларни қизиқарли ишларни бажаришга жалб қилишнинг асосий йўлидир.

Болаларнинг ақл-идрокигагина эмас, балки уларнинг ҳис-туйғуларига ҳам таъсир кўрсатиш учун ҳар қандай иш аниқ ташкил этилиши, чиройли жиҳозланиши керк. Айниқса, байрамларни чиройли ва тантанали қилиб ташкил этмоқ керак. Бу байрамларда ота-оналар ва меҳмонлар иштирок этсалар, байрам давомида болалар мукофотланса, мусобақа якунлари эълон қилинса, яхши бўлади. Болаларни тайёргарликда жамоа мақсадига эришиш жараёнига жалб қилишнинг тарбиявий аҳамияти шу жиҳатдан каттаки, бу йўл билан болаларни мақсадга қаратилган жамоа ахлоқий хулқ-атворни эгаллашга машқ қилдириш учун шарт-шароит яратилади.

Жамоа ҳаётининг меъёрн умумий мақсадга интилишга ва қизиқарли ишлар билан шуғулланишгагина эмас, балки жамоада болалар ўртасидаги муносабатлар усулига ҳам, уларнинг теварак-атрофдаги вазиятга бўлган муносабатларига, жамоадан ташқаридаги алоқаларига ҳам боғлиқдир. Ҳар бир мактаб ўқувчисида ўз жамоаси учун фахрланиш туйғусини, шахсий қадр-қиммат ҳиссини тарбиялаш зарур.

Мазкур усул ва услублар жамоани шакллантиришга асосий йўл ва восита сифатида асос бўлади.

Жамоани шакллантиришда жамоа аъзолари ва уларнинг фаолиятларига қўйиладиган ягона талаблар муҳим аҳамият касб этади.

Ягона талаб ўқувчиларнинг дарс жараёнидаги, танаффус, синфдан ташқари ишлар вақтидаги, жамоат жойлари ҳамда уйдаги хулқ-атвор қоидаларини ўз ичига олади. Пухта ўйлаб қўйилган талаблар тизимининг мунтазам амалга оширилиши мактабда муайян тартибнинг ўрнатилишини таъминлайди.

Педагоглар томонидан қўйиладиган талаблар қуйидаги шароитлардагина ижобий натижа беради:

1. Қўйилаётган талаблар ўқувчи шахсини ҳурмат қилиш билан қўшилиши керак;
2. Қўйилаётган талаблар муайян мактаб ёки синфдаги мавжуд шароитни ҳисобга олган ҳолда қўйилиши лозим;
3. Қўйилаётган талаблар аниқ бўлиши керак;
4. Ўқувчиларнинг ташқи қиёфаси, кийиниши, юриш-туриши ҳамда муомаласига нисбатан қўйилаётган талаблар уларда маънавий маданиятни шакллантиришга хизмат қилиши шарт.

Ўқитувчи қўйилаётган талаблар ҳажми, тизимини билибгина қолмасдан, талаб қилиш методикасини ҳам ўзлаштириб олган бўлиши керак.

Ўқувчиларни талаблар билан таништириш кўпинча умумий мажлисларда амалга оширилади, бунда таълим муассасаси директори ёки ўқув ишлари бўйича директор ўринбосари истиқбол режалари ва уларни амалга ошириш жараёнидаги талаблар мазмуни билан ўқувчиларни таништиради. Батафсил таништириш айрим ҳолларда амалда кўрсатиш, кейинроқ синфлар бўйича, синф мажлисларида, махсус суҳбатлар уюштириш тарзида амалга оширилади.

Хулқ-атворни таркиб топтиришга йўналтирилган талаблар билан таништириш мазкур талаблар устида машқ қилдириш билан қўшиб олиб борилиши керак. Хулқ-атворни тарбиялаш онгни тарбиялашга қараганда анча мураккаб иш, ўқувчилар талаблар моҳиятини яхши англаши мумкин, бироқ аксарият ҳолларда уларга риоя қилмайдилар. Шу боис, мунтазам равишда машқ қилдириш маданий хулқ-атворни одатга айлантиради.

Талабларнинг қўйилиш жараёнида уларга ўқувчиларнинг амал қилиши устидан назорат ўрнатиши лозим. Назорат қилиб бориш турли шакллар ёрдамида амалга оширилади, чунончи, хулқ-атвор журналини юритиш, синфдаги навбатчилик учун стендда баҳоларни қайд этиб бориш ва бошқалар. Назорат ҳаққоний ва мунтазам бўлиши керак. Унинг натижаларидан ўқувчиларни огоҳ этиб бориш лозим.

а) Жамоани уюштириш ва жипслаштириш унда фаоллар (активлар) ни тарбиялаш билан чамбарчас боғлиқ. Ҳар бир педагог-

нинг жамоани шакллантириш борасидаги ҳаракати жамоанинг таянч ядросини танлашдан бошланади.

Жамоа фаолларини шакллантириш жамоанинг у ёки бу фаолиятига нисбатан эҳтиёжи мазмунидан келиб чиқади.

Ишончли, ишчан фаолларни яратиш учун ўқитувчи ўқувчилар фаолиятини уларнинг жамоа ишларидаги иштироки, хулқ-атворни кузатиб бориши ҳар бир ўқувчининг ижтимоий фаолиятини ташкил этиш лаёқатини аниқлаши зарур.

Жамоа фаолларини шакллантиришда ўқувчиларнинг жамоадаги обрўсини ҳам инobatта олиш лозим. Жамоа фаоли таркибини болаларнинг ўзлари, албатта, педагог иштирокида ва раҳбарлигида танласа мақсадга мувофиқ бўлади. Педагог жамоа фаоли билан маслаҳатлашишлар ташкил этади.

Жамоа фаолларининг ҳар бир аъзоси зиммасига муайян вазифа юклаш, маълум даврда ана шу вазифалар юзасидан ҳисобот бериб боришларига эришиш лозим. Педагог айна шу фаолга оширилган талаб кўяди. Ўқувчилар жамоасида фаол раҳбарлигида ўз-ўзини бошқариш жамоа аъзоларидан айримларининг бошқаси устидан устун келишига олиб келмаслиги керак.

Шу боис педагог фаолни мақсадга мувофиқ фаолият юритишини назорат қилиб бориши лозим.

Ўқувчиларнинг ўз-ўзини бошқариш – бу педагоглар томонидан ташкил қилинадиган жамоа ишини уюштириш ва бошқаришда ўқувчиларнинг фаол иштирок этишидир. Ўз-ўзини бошқаришнинг шакллари орасида жамоа аъзоларининг йиғилиши, конференцияси ҳамда турли комиссиялар фаолияти муҳим ўрин тутаяди.

б) Ўқувчилар жамоасини шакллантиришда анъаналар муҳим аҳамият касб этади. Жамоа анъаналари – бу барқарорлашган одат бўлиб, уларни жамоа аъзолари бирдек қўллаб-қувватлайдилар. Жамоа анъаналари мазмунида муносабатлар хусусияти ҳамда жамоанинг ижтимоий фикри ёрқин ифодаланади.

Жамоа анъаналари шартли равишда иккига бўлинади:

- а) кундалик фаолият анъаналари;
- б) байрам анъаналари.

Кундалик фаолият анъаналари ўқувчиларнинг ўқув фаолияти (ўзаро ёрдам турлари) ни меҳнат фаолияти (кўчатлар ўтказиш, ҳашарлар уюштириш ва бошқалар) ни ўз ичига олади.

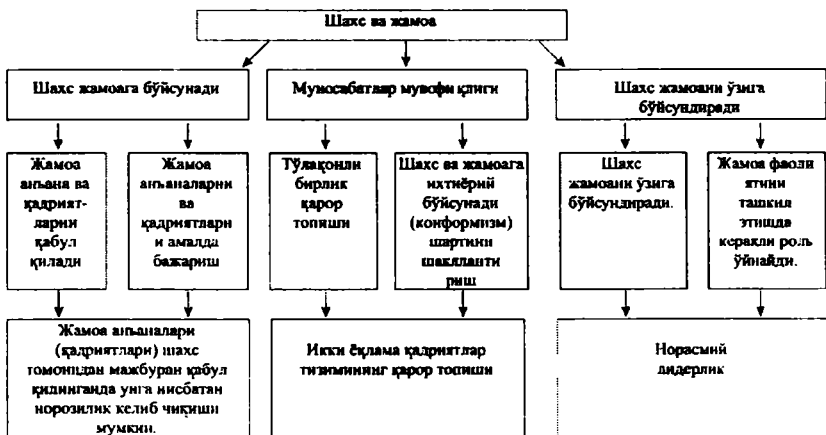
Байрам анъаналарига турли воқеа-ҳодисалар билан боғлиқ саналарни нишонлаш, хусусан, «Алифбе байрами», «Мустақиллик байрами», «Наврўз байрами», «Хотира ва қадрлаш куни» ва бошқалар киради.

Анъанавий байрамлар ўқув муассасаларида турлича ўтказилади. Ўқувчилар анъаналар моҳиятини англасалар, уларга нисбатан онгли муносабатда бўлсаларгина унинг таъсир кучи юқори бўлади.

Анъаналарнинг юзага келишида ўқувчиларнинг унга нисбатан муносабати катта аҳамиятга эга. Мактаб раҳбарияти ва ўқитувчилар болалар жамоасига у ёки бу ортиқча анъанани юкламасликлари керак. Уларнинг вазифаси ошкор бўлмаган ҳолда ҳамда ўқувчилар яратиш зарурлигини тушунтириш тадбирларини уюштириш ва ўтказишда биргаликда иш олиб бориш, ўқувчиларни анъаналарни давом эттиришга ўргатишдан иборат.

Шахс ва жамоа ўртасидаги муносабатларнинг ривожланиши борасида қуйидаги андозанинг яратилиши таъминланади (13-шакл).

13-шакл

Юқорида билдирилган фикрлардан қуйидаги хулосаларга келиш мумкин:

1. Жамоа кишиларнинг шундай муайян гуруҳи бўлиб, у ижтимоий аҳамиятга эга бўлган, умумий мақсад ҳамда мазкур мақсадни амалга оширишга йўналтирилган фаолиятни ташкил этади.

Жамоа ўзида бир неча хусусият (белгилар)ни намоён этади.

2. Жамоани шакллантириш муайян қонуниятларга бўйсунадиган узоқ муддатли, мураккаб жараён бўлиб, у кўпчилик педагогларнинг эътироф этишларича, тўрт босқичли жараёнда қарор топади.
3. Жамоани шакллантириш ўзига хос методика асосида амалга оширилади. Ушбу методика доирасида жамоага нисбатан талабларнинг қўйилиши жамоа фаоли (активи) ни тарбиялаш масаласи алоҳида аҳамиятга эгадир.

Жамоанинг мустақкам бўлиши аъзолари ўртасида ўзаро ёрдам, ҳамкорликнинг қарор топишида жамоа анъаналари муҳим аҳамият касб этади.

XI БОБ. ТАЪЛИМ-ТАРБИЯ ЖАРАЁНИДА ЎҚУВЧИЛАР МЕҲНАТ ТАРБИЯСИНИ АМАЛГА ОШИРИШ

§ 1. Меҳнат тарбияси ва унинг баркамол авлодни шакллантиришдаги аҳамияти

Ҳар томонлама етук, баркамол авлодни етиштиришда меҳнат тарбиясининг ўрни беқиёсдир. Инсоннинг кундалик турмуш тарзи меҳнат ва фаолият билан боғлиқдир. Шу сабабли, меҳнат бутун моддий ва маънавий бойликларнинг ижтимоий тараққиётининг негизидир. Меҳнат тарбияси шахсни ҳар томонлама ривожлантиришнинг ажралмас қисмидир. Шунингдек, боланинг ҳар томонлама шаклланиш воситаси, унинг шахс сифатида улғайиш омили ҳамдир. Мунтазам қилинган меҳнат жараёнидагина бола ўз ақлини, иродасини, ҳиссиётини, характерини ривожлантириши мумкин.

Болаларни меҳнатни севиш руҳида тарбиялаш – бутун инсониятни тарбиялаш демакдир. Шу боисдан ёш авлодни меҳнатга тўғри муносабатда бўлиш руҳида тарбиялаш барча таълим-тарбия муассасалари фаолиятининг асосий негизи бўлиб қолмоқда.

Педагогикада ёш авлодни шакллантиришда меҳнат тарбияси жуда катта рол ўйнашини таъкидлаб ўтган рус педагоги К.Д. Ушинский бундай деб ёзган эди: «Тарбиянинг ўзи, агар у кишининг бахтиёр бўлишини истар экан, уни бахт учун тарбиялаши керак эмас, балки турмуш меҳнатига тайёрлаши лозим».

Меҳнат фаолияти боланинг теварак-атрофдаги муҳитни, реал буюмларни англаб, билиб олишнинг мустаҳкам воситаси бўлиб, унга назарий билимларни қўлланиш имкониятини яратиб беради, унинг онгини ҳиссий тасаввурлар билан бойитади.

Жумладан, меҳнатнинг ижтимоий ахлоқий аҳамиятига эътибор бериш, меҳнат ўқувчининг ёши, ҳаёт тажрибаси ва имкониятларига мос бўлиши, уларнинг меҳнат фаолиятлари ижодий ҳаракатда бўлиши, ўз вақтида турли касблар ҳақида маълумотлар бериб борилиши, меҳнат аҳллари билан доимо суҳбат ва учрашувлар ташкил қилиш кабилар. Умуман олганда, меҳнат тарбияси

ижтимоий тарбиянинг таркибий қисмидир. Меҳнат тарбиясининг бош ғояси шахсда меҳнат фаолиятини ташкил этиш, кўникма ва малакаларини ҳосил қилиш, ижтимоий меҳнатни қадрлаш, меҳнатсеварлик хислатини тарбиялаш саналади.

Инсоният томонидан яратилган барча моддий ва маънавий бойликлар, ижтимоий тараққиёт асосида, меҳнат фаолияти натижасидир. Жамиятда ташкил этиладиган меҳнат тарбияси ёш авлод-ни меҳнатсеварлик руҳида тарбиялаш, уларнинг ватан равнақи, элу юрт фаровонлиги йўлида меҳнат қилиши, ривожланган демократик ва ҳуқуқий давлатни барпо этиш жараёнида фаол иштирок этишга бўлган қизиқишини уйғотиш, ягона мақсад йўлида ҳаракат қилишга тайёрлашдан иборат жараённи ўз ичига олади.

Шарқнинг етук мутафаккирлари меҳнатнинг шахс камолоти, шунингдек, жамият ривожига ролига юксак баҳо беришган. Зеро, меҳнат инсоннинг ҳам жисмонан, ҳам руҳан камолотга етишини таъминлайди.

Инсон ўз меҳнати билан моддий ва маънавий бойликларни яратиб берар экан, аynи вақтда унинг ўзи ҳам шахс сифатида шаклланиб боради, чунки инсон аксарият ҳолларда ўз меҳнат фаолияти билан ижтимоий муносабатлар субъекти (иштирокчиси)га айланади. Шу боис инсонни ёшлигиданоқ меҳнат фаолиятига жалб этиш мақсадга мувофиқдир.

Ижтимоий тарбияни ташкил этиш жараёнида меҳнат тарбияси ўқувчиларни руҳий ва амалий жиҳатдан меҳнат фаолиятини йўлга қўйишга йўналтирилганлиги билан ўзига хос ўрин тутлади.

Ижтимоий жамиятнинг умумий ва иқтисодий ривожланиши замонавий босқичда бунёд этувчи, яратувчи ҳамда ишлаб чиқарувчи шахсга нисбатан юксак талабларни қўймоқда, чунончи, меҳнатга нисбатан энг муҳим ижтимоий бурч сифатида ёндашиш; ҳар қандай меҳнат фаолиятига нисбатан виждонан муносабатда бўлиш; меҳнат ва унинг маҳсулини қадрлаш; меҳнатни ташкил этишга жамоа усулида ёндашиш; доимий равишда ташаббуслар билан чиқиш; меҳнатни фаол, ижодий ташкил этиш; ақлий ва жисмоний қувватга таянган ҳолда меҳнат қилиш иштиёқининг ички эҳтиёжига айланиши; меҳнатни илмий ташкил этиш; меҳнатга нисбатан асосий ҳаётий зарурат сифатида муносабатда бўлиш.

Меҳнатга, меҳнат қилишга руҳий тайёргарлик қуйидаги вазифаларни ҳал этади:

- а) меҳнатнинг мақсад ва вазифаларини англаш;
- б) меҳнат фаолиятини ташкил этиш рағбатини қарор топтириш;
- в) меҳнатни ташкил этиш кўникма ва малакаларини шакллантириш.

Таълим муассасаларида меҳнат таълими ва тарбиясини олиб бориш махсус дастур асосида амалга оширилади. Меҳнат таълими дастури намунавий хусусиятга эга. Унда мактаб, ўқитувчи ва ўқувчилар меҳнат фаолиятини баҳолаш бўйича таълим ва тарбия натижаларига нисбатан давлатнинг минимум (энг қуйи) талаблари акс этади.

Меҳнат тарбияси жараёнида бу борадаги билим, кўникма ва малакаларга эга бўлиш мақсаднинг ўзи ва педагогик фаолиятнинг якуний маҳсули эмас, балки энг муҳим инсоний лаёқат – меҳнат қилиш лаёқатини ривожлантириш учун восита ҳисобланади. Шу боис бугунги куннинг талаби меҳнат таълимини ташкил этишда репродуктив методлар ролини камайтириб, юксак даражадаги мантиқий фикрлаш ҳамда яратувчанлик асосини ҳосил қилувчи фаол тадқиқот методларидан фойдаланиш ҳисобланади.

Меҳнат таълими ва тарбиясини ташкилий шакллари ўқитувчилар ўқувчиларнинг ёш, психологик хусусиятлари ҳамда маҳаллий шарт-шароитлардан келиб чиққан ҳолда танлайдилар. Меҳнат тарбиясини йўлга қўйишда шундай шакл ва методлардан фойдаланиш лозимки, натижада меҳнат инсоннинг энг сеvimли машғулотига айлансин, шахс меҳнат таълими ва тарбияси юқори ўринга қўйилиши лозим, оқибатда шахс қўлга киритилган меҳнат муваффақиятидан қувониш, ўз қадр-қимматини англаш ҳамда ўз меҳнатида фурурланиш туйғуси қарор топсин.

Меҳнат тарбиясига нисбатан янгича ёндашиш ўқувчилар томонидан эгалланган билимларни амалиётда қўллай олишларини таъминлашга олиб келади. Бугунги кунда меҳнат тарбиясининг таркибий тузилмаси ҳам ўзгармоқда, у ўзида техника ва технологияларни тушуниш (тасаввур қилиш), амалий вазифаларни ҳал этиш кўникмаси ҳамда ҳолатларини ифода этади.

Меҳнат тарбиясини самарали ташкил этишда синфдан ва мактабдан ташқари тарбиявий ишлар муҳим ўрин тутди. Мазкур тад-

бирлар шахс учун ҳам, жамият учун ҳам фойдали бўлиб, шахсни йўналтирувчи хусусиятга эгадир.

§ 2. Меҳнат тарбиясининг мақсади ва вазифалари

Меҳнат таълими ва тарбиясининг мақсади ўқув ишларида меҳнатга нисбатан онгли муносабатни шакллантиришдан иборатдир.

Мазкур мақсадни амалга оширишда бир қатор вазифаларни ҳал этиш талаб қилинади. Меҳнат тарбиясини ташкил этишда ҳал этилувчи вазифалар кўп қиррали бўлиб, у ўқувчиларнинг меҳнат фаолиятига амалий ва ахлоқий тайёргарликнинг барча томонларини қамраб олади. Меҳнат таълими ва тарбиясини ташкил этишда қуйидаги вазифалар амалга оширилади:

1. Меҳнатнинг моҳиятини англатиш орқали ўқувчиларга меҳнатнинг шахс камолоти ва жамият тараққиётидаги ролини ёритиб бериш;
2. Инсон меҳнати ҳамда меҳнат маҳсули бўлган моддий ва маънавий неъматларни қадрлаш, асраб-авайлашга ўргатиш;
3. Меҳнат қилишга нисбатан рағбатни, шунингдек, муҳаббатни уйғотиш;
4. Ўқувчиларнинг меҳнатга ижтимоий бурч сифатида ёндашувларини юзага келтириш;
5. Меҳнат фаолиятини ташкил этишга онгли равишда, виждонан ёндашишни одатлантириш;
6. Меҳнат фаолиятини жамоа асосида ташкил этиш;
7. Меҳнатга ҳаётий зурурат, инсон фаолиятининг асоси сифатида муносабатда бўлиш;
8. Меҳнатни илмий асосда ташкил этиш борасида меҳнат кўникмаси ва малакаларини шакллантиришни юзага келтириш;
9. Ўқувчиларда меҳнатсеварлик хислатини тарбиялаш; ўз меҳнати самарасидан ғурурланиш туйғусини шакллантириш;
10. Муайян касб-ҳунар сирларини ўзлаштиришга эришиш ва ҳоказолар.

Ёш авлоднинг меҳнат фаолияти қуйидаги йўналишларида ривожлантирилади ва таркиб топтиради: меҳнат ўйиндан ажралган ҳолда мустақил фаолият сифатида шакллантирилади; меҳнат фаолияти жараёнининг моҳиятини ўзлаштирилишига эришилади; меҳнат фаолиятининг турли шакллари вужудга келтирилади.

Ўқувчилар таълим жараёнида ва дарсдан ташқари шароитларда меҳнатнинг ижтимоий жамиятда тутган ўрни ва ролини, инсон камолотини таъминлаш омили эканлигини, шахсни қобилияти ва иқтидорини меҳнат жараёнида такомиллашиб боришини ҳаётий мисоллар ёрдамида билиб олишлари лозим. Меҳнат таълими ва тарбиясини ташкил этишда бутунги кунда анъанавий ва ноанъанавий шакллардан фойдаланилмоқда хусусан, меҳнат байрамлари, ишлаб чиқариш кўргазмалари, ҳашар, «моҳир қўллар» танлови, «Кувноқ шаҳар устахонаси», ўқув ишлаб чиқариш комбинатлари бригадалари, ёрдамчи хўжалик, «Ёш радио-техниклар станцияси» ва ижодий марказлар фаолияти, шунингдек, устоз-шогирд анъаналари асосида фаолият олиб борувчи яқка тартибдаги касбхунар таълими ва бошқалар.

Меҳнат тарбияси тўғри йўлга қўйилган таълим муассасаларида ўқувчилар мактабга келган дастлабки кунларданоқ ўзларининг ёш ва психологик хусусиятларига мос меҳнат фаолиятига жалб қилинадилар. Бунда улар ўз-ўзига хизмат қилиш борасидаги энг оддий юмушларни бажарадилар (чунончи, синф хонаси озодалигини сақлаш, ўқув қуролларини таъмирлаш, китобларни елимлаш, ўқув анжомларини дарсга тайёрлаш ва ҳоказолар).

Меҳнатга руҳий, ахлоқий ва амалий тайёрлаш жараёнида ўқувчиларда меҳнатсеварлик, меҳнатни ташкил этиш жараёнида интизомга бўйсунуш, мақсадни амалга ошириш йўлида шижоат, қатъият кўрсатиш, ахлоқий-иродавий хусусиятлар тарбияланиб боради.

Меҳнат таълими ва тарбиясини ташкил этишда жамоа асосидаги меҳнатни уюштириш муҳим масалалардан биридир. Зеро, жамоа иштирокида ўтказилаётган меҳнат жараёнида ўқувчиларда дўстлик, ўртоқлик, ўзаро ёрдам ва ҳамкорлик, жамоа меҳнат самараларидан қувониш каби хислатлар тарбияланиб боради. Шунингдек, уларда ташаббускорлик, ташкилотчилик, меҳнатга ижодий ёндашиш, жамоа манфаатини шахсий манфаатдан устун қўйиш сингари ахлоқий сифатларнинг шаклланишига пойдевор қўйилади.

Меҳнат жараёнида ўқувчиларда меҳнат маданиятининг унсурларини ҳосил қилиб бориш муҳим талаблардан бири саналади. Меҳнат маданияти - бажарилаётган ишга онгли муносабатда бўлиш, уни илмий жиҳатдан тўғри ташкил этилиши (пухта режа-

лаштириш, вақтдан унумли фойдаланиш), иш ўрнини озода тутиш, меҳнат (иш) қуролларига эҳтиёткорона муносабатда бўлиш, бошланган ишни натижалаш, унинг самарали бўлишига эришишга йўналтирилган фаолият кўрсаткичидир. Меҳнат маданияти тушунчаси ўзида яна ўқувчининг мустақил ҳаракат олиб боришини, меҳнат қилиши ва дам олишини тўғри ташкил эта олишни ҳам акс эттиради.

Меҳнатга онгли муносабатни тарбиялашнинг яна бир талаби ўқувчиларни илм-фан, маданият, техника ва технология борасидаги янгиликлардан бохабар этиш, уларга нисбатан қизиқишни ҳосил қилиш, бу борадаги лаёқат, қобилият ва иқтидорларини ошириб боришдан иборат.

§ 3. Ўқувчилар маҳнат фаолиятининг турлари

Ўқувчилар меҳнат фаолиятининг турлари хилма-хил бўлиб, улар қуйидагилардир:

1. Маиший меҳнат;
2. Ўқув меҳнати;
3. Ўқув ишлаб чиқариш меҳнати;
4. Ижтимоий-фойдали меҳнат ва бошқалар.

Болалар бажарадиган илк меҳнат тури маиший меҳнат бўлиб, у ўз-ўзига хизмат кўрсатишдан бошланади. Бола мактабгача бўлган давридаёқ ўз-ўзига хизмат кўрсатишга доир энг оддий меҳнатни бажариши, яъни кийим-боши, оёқ кийимини озода тутиши, ўйинчоқларини тартибга келтириши, зарур гигиеник талабларга риоя қилиши керак.

Оилада меҳнат тарбиясининг дастлабки унсурлари қўлланилади. Бола муайян ёшга тўлгач, катталарга ёрдамлашади, ўз имкониятларини англаб етади ва ўқув (таълим) меҳнатига мунтазам тайёрланиб боради.

Мактабда ўз-ўзига хизмат кўрсатишга доир қуйидаги меҳнат кўринишлари давом эттирилади: синф хоналари ва мактаб биноси ҳовлисини озода сақлаш, тартиб-қоидаларга риоя қилиш, хонадаги гулларга қараш, уларни парвариш қилиш, гулхоналарда гулларни ўстириш, мактаб ошхонасида, спорт зали ва сув ҳавзалари (бассейн)да ўз-ўзига хизмат кўрсатиш каби юмушларга ўқувчилар жалб этиладилар. Маиший меҳнат ёки ўз-ўзига хизмат кўрса-

тиш меҳнатида меҳнатсеварлик, қатъийлик, ташаббускорлик, олға интилиш сингари фазилатлар тарбияланади.

Ўқув (таълим) меҳнати ўқувчиларнинг асосий меҳнат тури ҳисобланади. У боладан катта ахлоқий, иродавий ва жисмоний зўр беришни, кучни талаб қилади. Ўқув меҳнати фақат билим олишни, билишга оид кўникмаларни қарор топтириб қолмай, балки болада иштиёқ ва бетартиблиликни тарбиялашга, ўқишга қизиқишни ривожлантиришга кўмаклашади, ўқишга бўлган қизиқиш, истақ ҳамда ўқишдаги муваффақиятлардан хурсанд бўлишни ҳис этиш айнан мактаб партасидан тарбияланиб борилади.

Меҳнат кўникмаларидаги бу каби мураккаб вазифалар ўқувчиларнинг мустақил билим олиш кўникмаларига эришиш, уларда фаол билиш фаолиятини ташкил этиш лаёқатини ҳосил қилиш орқали ҳал этилади. Шу мақсадда таълим-тарбиянинг қуйидаги метод ва воситаларидан кенг фойдаланилади: кузатиш, таъсир чораларини қўллаш, рағбатлантирувчи лаборатория ишлари, амалий ва ижодий ишлар, намуна кўрсатиш, учрашув, экскурсия, оммавий ахборот воситалари хизматидан фойдаланиш ва ҳоказолар.

Ўқувчининг ақлий ва жисмоний меҳнати турли дарсларда турли тартибда ташкил этилади. Хусусан, жисмоний тарбия ҳамда техник меҳнат дарсларида жисмоний машқлар мазкур дарсларнинг асосини ташкил этса, математика, физика, астрономия, география ва чизмачилик дарсларида ақлий фаолият–манتيқий фикрлаш асосий ўрин тутаяди.

Мактаб ўқув режасига ўқувчиларнинг ёш ва психологик хусусиятларини инобатга олиш асосида шундай фанлар киритилганки, уларнинг асосий вазифаси ўқувчиларга меҳнат таълими ва тарбиясини беришдан иборат. Ўқувчилар бошланғич таълим даврида меҳнат таълими дарсларида қўл меҳнати сирларини ўрганадилар, турли материаллар билан танишадилар, дастлабки меҳнатга эга бўладилар.

Умумий ўрта таълим даврида ўқув устахоналарида, мактабга тегишли ўқув-тажриба майдонларида, оталиқ корхоналари цехларида анчагина мураккаб меҳнат фаолиятини ташкил эта бошлайдилар. Бундай шароитда меҳнат қилиш эгалланган назарий билимларни амалиётда қўллаш олиш имкониятини беради.

Меҳнат таълими ва касб танлашга йўллаш ишларини кучайтириш мақсадида эндиликда «ўқув ишлаб чиқариш» тизимини умумий ўрта мактаблари фаолиятига олиб кириш мақсадга мувофиқдир. Зеро, бозор муносабати шароитида ўқувчилар имконияти, кучи билан қишлоқ хўжалик маҳсулотларини етиштириш, ҳунармандчилик маҳсулотларини тайёрлаш, ижодкорлик буюмларини бунёд этиш ва уларни «мактаб бозори» кўргазмаларида намойиш этиш, сотишни йўлга қўйиш мактаб, ўқувчилар эҳтиёжларини қондириш, иқтидорли болаларни рағбатлантириш, кам таъминланган оилалар фарзандларига ёрдам кўрсатиш каби фаолиятларни узлуксиз ташкил этиш каби имконини берган бўлар эди. Янги типдаги ўқув муассасаларида ташкил этиладиган меҳнат таълими ва тарбиясини ўқувчиларга муайян касб-ҳунари ёки мутахассислик маълумотини беришга асосланади. Касб-ҳунар ёки мутахассис маълумотини бериш ишининг муваффақияти ўқувчиларнинг мазкур жараёнга тайёргарлик даражасига, шунингдек, уни ташкил этиш шароитлари билан олдиндан таниш эканлигига боғлиқ. Шу боис умумий ўрта таълим мактабларининг VIII-IX синфларида ўқувчилар ўртасида мавжуд касб-ҳунар ҳамда мутахассисликлар тўғрисидаги маълумотларни бериб бориш, уларнинг халқ хўжалигидаги тутган ўрни ва аҳамияти борасидаги тарғиботни ташкил этиш мақсадга мувофиқдир.

Касб-ҳунар коллежлари ва академик лицейларда таҳсил олувчи ўқувчилар ишлаб чиқариш амалиёти жараёнида касб-ҳунар ва мутахассисликлар юзасидан амалий равишда танишадилар. Уларга меҳнат таълими ва тарбиясини беришда тажрибали мутахассислар, ишлаб чиқариш усталари катта рол ўйнайдилар.

Ижтимоий фойдали меҳнат ёш авлодни жамият ҳаётини ташкил этиш жараёнида фаол иштирок этишга тайёрлайди. Таълим муассасаларида ташкил этиладиган ижтимоий-фойдали меҳнатнинг турлари хилма-хилдир. Ўқувчиларнинг ижтимоий фойдали ишлари асосан синфдан ва мактабдан ташқари шароитларда ташкил этилади.

Ўқувчиларнинг таълим муассасаларидаги ижтимоий фойдали меҳнатлари таълим муассасаси биноси ва ҳовлисини озода сақлаш, таълим муассасаси ўқув анжомларини таъмирлаш, кўкаламзорлаштириш ва ободонлаштириш ишларини, тирик бурчаклари-

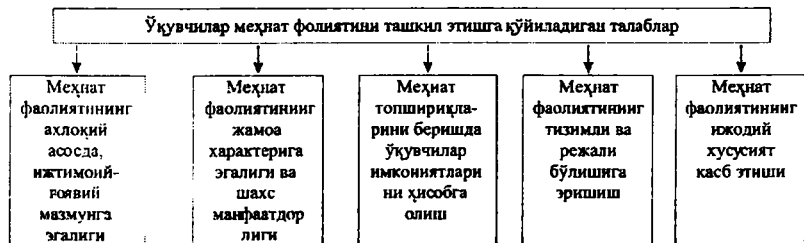
ни ташкил этиш, спорт майдончаларни бунёд этиш, тажриба майдончалари, иссиқхоналарда ишлаш ва ҳоказо кабиларни ўз ичига олади. Мактабдан ташқари шароитда эса ўқувчилар қишлоқ хўжалик маҳсулотларини йиғиб-териб олиш ишларида иштирок этадилар, бошланғич таълим ўқувчилари ёки мактабгача тарбия муассасалари тарбияланувчиларига етакчилик қилиш, уруш ва меҳнат фахрийлари, нафақахўрларни оталиққа олиш, уларга хўжалик ишларини юритишда ёрдамлашиш, доривор ўсимликлар, темир ҳамда қоғоз парчаларини тўплаш, яшил табиатни муҳофаза қилиш ишларида қатнашиш каби фаолиятлар билан шуғулланадилар. Мазкур фаолиятга ўқувчиларни жалб этишда уларнинг қизиқишлари, имкониятлари, ёш хусусиятлари ҳамда жисмоний қуввати ҳисобга олинади.

Ўқувчилар бошланғич синфларидаёқ ижтимоий фойдали меҳнатга жалб этиладилар. Бироқ, бу вақтларда улар асосан ўз-ўзига хизмат кўрсатадилар. Шунга қарамай, бошланғич синф ўқувчилари ҳам ўзларининг меҳнатлари умумфойдасига қаратилганлигини ижтимоий аҳамият касб этишини англай бошлайдилар.

Таълимнинг кейинги босқичларида ўқувчилар ижтимоий фойдали меҳнатнинг (мотиви), ижтимоий-ғоявий асослари анча чуқурроқ бўлади. Яъни ижтимоий-фойдали меҳнат рағбати жамият олдидаги ижтимоий бурчни ҳис этиши билан чамбарчас боғлиқ бўлади. Жамият равнақи, эл-юрт, халқ фаровонлиги учун фидо-корона меҳнат қилиш ўсмир ва ўспирин ўқувчилар меҳнатининг ижтимоий-ғоявий асосидир.

§ 4. Ўқувчилар меҳнат фаолиятини ташкил этишга қўйиладиган педагогик талаблар

Ижтимоий фойдали меҳнатни ташкил этишнинг барча босқичларида меҳнат фаолиятини ташкил этишга нисбатан педагогик талаблар қўйилади. Мазкур педагогик талаблар қуйидагилардан иборатдир (14-шакл).

Ўқувчилар меҳнат фаолиятининг ахлоқий асосда, ижтимоий-роҳий мазмунига эга бўлиши. Ўқувчиларнинг меҳнат фаолиятига қўйиладиган мазкур талаб уларни ватан равнақи, халқ бахт-саодати йўлида меҳнат қилаётганликлари, меҳнат фаолиятини ташкил этиш жараёнида умумжамиyat манфаатларини шахсий манфаатлардан устун бўлишига ҳаракат қилаётганликларида намоён бўлади. Меҳнат фаолиятини ташкил этиш жараёнида ўқувчиларда фидоийлик, чидамлик, сабр-тоқатга эга бўлиш, онглилик, тўғрилиқ, ҳалоллик, меҳнатга нисбатан виждонан ёндошиш каби хислатлар шаклланади. Бажарилаётган меҳнат ёки шахснинг ўзига, шунингдек, атрофдагиларга ёки ижтимоий жамият учун фойда келтиришни ўқувчиларга тушунтириб бориш мақсадга мувофиқдир. Шунингдек, уларга ҳар қандай мазмун ва кўламдаги меҳнатнинг бесамар бўлмаслигини уқтириб ўтиш жоиз.

Меҳнат фаолиятининг жамоа характерига эга бўлиши – муҳим педагогик талаб саналади. Ўқувчилар меҳнат фаолияти уларда жамоатчилик кўникмаларини ҳосил қилиш, ўзаро ёрдам ва дўстлик алоқаларини мустаҳкамлашни кўзда тутиш лозим. Жамоа асосида ташкил этиладиган меҳнат фаолиятида ҳар бир ўқувчининг ягона мақсади асосида меҳнат қилишда учун шароит яратилади. Ўқувчи мустақил ҳаракат қилиш билан бирга ўртоқларига ёрдамлашади. Муҳими, жамоа меҳнат фаолиятининг ижобий самараси учун ҳар бир ўқувчининг масъуллиги ортиб боради.

Меҳнат топшириқларини беришда ўқувчилар имкониятини ҳисобга олиш. Меҳнат топшириқлари ҳамма вақт ўқувчининг кучи ва имкониятига мувофиқ бўлиши керак. Меҳнат фаолияти турларини аямаштириб туриш, жисмоний меҳнатни ақлий меҳнат билан ёки дам олиш билан қўшиб олиб бориш, меҳнат жараёнига

янги унсурларни сингдириш, меҳнатни ташкил этиш чоғида ўқувчиларни зўриқтирмаслик, толиқтирмаслик зарур.

Меҳнат фаолиятининг тизимли ва режали бўлишига эришиш. Ўқувчилар меҳнат фаолияти бир ўқув йили бўйича режалаштирилади ва меҳнат таълими ўқув режасида, жадвалда қайд этилади. Ижтимоий фойдали меҳнатнинг тизимли бўлиши оддий меҳнат туридан мураккаброқ меҳнат турига ўтиш, шунингдек, синфда, мактабда қилинаётган меҳнатдан мактабдан ташқари шароитда олиб бориладиган ижтимоий фойдали меҳнатга ўтиш тарзида олиб бориш мақсадга мувофиқдир. Ўқувчилар меҳнат фаолиятининг тизимли бўлиши меҳнатнинг ўқувчи томонидан ҳаётий эҳтиёж, зарурат сифатида эътироф этилишига олиб келади ҳамда бу борада ўқувчида кўникма ва малака ҳосил бўлади.

Меҳнат фаолиятининг ижодий хусусият касб этиши. Мазкур талаб ҳам муҳим педагогик талаб саналади. Ўқувчилар меҳнат фаолиятининг қайси турига жалб этилмасин, унда ақлий ва жисмоний меҳнатнинг уйғунлашувига эришиш учун, унга нисбатан ижодий ёндоашдиш учун кенг шароит яратилмоғи лозим. Меҳнат фаолиятини ташкил этиш жараёнида унинг ҳар бир босқичда ўқувчига йўл-йўриқ кўрсатиш, маслаҳат бериш тўғри эмас. Аксинча, топшириқни бериш чоғида уни қандай бажарилишини тушунтириш, лозим бўлса бажариб кўрсатиш, меҳнат жараёнида эса ўқувчининг мустақил фикрлаш, мустақил қарор қабул қилиш учун имкон яратиб бериш лозим. Ўқувчи меҳнати орттирилган тажриба асосида, шунингдек, тадқиқотчилик вазифаларини ҳал этиш асосида бажарилганидагина ижодий хусусият касб этади. Айнан шу ҳолатда ўқувчида қизиқиш уйғотади, унда меҳнатга нисбатан муҳаббат ижодий муносабатни қарор топтиради.

Ўқувчиларни ижодий меҳнатга йўналтиришда мактаб ва мактабдан ташқари таълим-тарбия муассасаларида ташкил этиладиган техника, қишлоқ хўжалиги тўғараклари алоҳида аҳамиятга эга. Бундай тўғараклар фаолияти ўқувчилар ақлини, техника ва қишлоқ хўжалиги соҳасидаги ижодкорлигини ўстиради.

Ўқувчилар меҳнат фаолиятини ташкил этишга қўйилаётган талаблар бир-бири билан ўзаро боғлиқ ҳолда қўллансагина ижобий натижалар беради.

Юқорида билдирилган фикр-мулоҳазаларга таянган ҳолда шундай хулосаларга келиш мумкин:

1. Меҳнат тарбияси ўқувчиларни руҳий ва амалий жиҳатдан меҳнатга, меҳнат фаолиятини йўлга қўйишда йўналтирилганлиги билан ижтимоий тарбияни ташкил этиш жараёнида ўзига хос ўрин тутади.
2. Меҳнат таълими ва тарбиясининг мақсади ўқувчиларда меҳнатга нисбатан оғли муносабатни шакллантиришдир. Мазкур мақсадни амалга ошириш бир қатор муҳим вазифаларни ҳал этишни талаб қилади.
3. Ўқувчилар меҳнат фаолиятининг турлари хилма-хил бўлиб, улар маиший меҳнат, ўқув меҳнати, ўқув ишлаб чиқариш меҳнати, ижтимоий фойдали меҳнатдан иборат.

Ўқувчилар меҳнат фаолиятини ташкил этишнинг барча босқичларида меҳнат фаолиятини ташкил этишга нисбатан бир қатор педагогик талаблар қўйилади. Мазкур педагогик талабларга амал қилиш мақсадга мувофиқдир.

ХИ БОБ. ТАРБИЯДА ОИЛА, ТАЪЛИМ МУАССАСАСИ ВА ЖАМОАТЧИЛИКНИНГ ҲАМКОРЛИГИ

§ 1. Оилада бола тарбиясини ташкил этиш

«Жамият» ва «Оила» тушунчалари бир-бири билан чамбарчас боғлиқ. Бу боғлиқлик жамиятнинг оилаларсиз мавжуд бўлмаслиги ҳамда ўз навбатида оиланинг маълум бир жамият таркибида вужудга келиши ва яшовчанлигида кўринади. Оила ҳамда жамият ўртасидаги ижтимоий муносабатлар икки томонлама алоқадорлик хусусиятига эга. Ҳар бир оила умумжамят талаблари асосида фаолият юритади. Жамият тараққиётининг ривожини эса унинг бағрида мавжуд бўлган оилаларнинг ижтимоий, иқтисодий ва маънавий қиёфасининг шаклланганлик даражасига бевосита боғлиқдир. Чунончи, ижтимоий борлиқнинг оилалар зиммасига қўядиган талаблари унинг манфаатларига зид бўлмаса, аксинча, оилалар фаровонлиги, тинчлигини таъминлашга ёрдам берса, оилалар томонидан ижтимоий талабларнинг қўллаб-қувватланиши, уларнинг амалдаги ижросини таъминлаш кўрсаткичи вазифаси юқори бўлади.

Илмий-педагогик, психологик, физиологик ҳамда фалсафий асарларнинг таҳлили шуни кўрсатадики, оила бола учун энг муҳим тарбиявий муҳит бўлиб, бу муҳитда шахс камолоти учун муҳим ҳисобланган хулқ-атвор, ирода, тавсиф ва дунёқараш шаклланади.

Бола оила тимсолида жамиятнинг ижтимоий-маънавий қиёфасини кўради, жамият талаблари моҳиятини илк бора шу кичик жамоа орасида англайди.

Оилавий муносабатлар фарзандларнинг ақлий, руҳий камолотини таъминлаб қолмасдан, ота-оналарда ўзига хос фаолликни ҳам юзага келтиради. Хусусан, фарзандларнинг бевосита таъсири туфайли уларнинг қизиқиш ҳамда фаолиятлари доираси кенгайди, ўзаро алоқалари бойиб боради, реал ҳаёт мазмунини чуқурроқ англаш, яъни фарзандлар камолоти, келажаги тимсолида ўз умри давомийлигини кўриш ҳолати юз беради.

Шахснинг маънавий сифатларга эга бўлиши, унда маънавий билимларга нисбатан эҳтиёж ва қизиқишнинг пайдо бўлиши оила тарбияси асосида амалга ошади. Оилада қарор топган соғлом маънавий-руҳий муҳит фарзандларининг етук, баркамол бўлиб вояга етишлари учун беқиёс аҳамиятга эгадир.

Шарқда азал-азалдан оила тарбиясига юксак баҳо бериб келинган. Тоталитар тузум даврида эса оиланинг шахс тарбиясида тутган ўрни инкор этилиб, уни ижтимоий бэрлиқ воситасида тарбиялашга ҳаракат қилинган эди.

Миллий истиқболга эришувдан сўнг ўзликни англаш туйғусининг қарор топганлиги ўтмиш қадриятларини ўрганишга бўлган қизиқишнинг ортганлиги, оиланинг шахс камолотида тутган ўрни ва аҳамиятини холисона баҳолаш имконини беради. Бу борада Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов қуйидаги фикрларни баён этади: «Оила, турмуш ва виждон қонунлари асосига қурилади, ўзининг кўп асрлик мустаҳкам маънавий таянчларига эга бўлади, оилада демократик негизларга асос солинади, одамларнинг талаб эҳтиёжлари ва қадриятлари шаклланади. Ўзбекистон халқининг аксарияти ўзининг шахсий фаровонлиги тўғрисида эмас, балки, оиланинг, қариндош уруғлар ва яқин одамларнинг омон-эсонлиги тўғрисида ғамхўрлик қилишни биринчи ўринга қўяди. Бу эса унинг олий даражадаги маънавий қадрияти, инсон қалбининг гавҳаридир».

Ота-оналар ўз ижтимоий бурчини бажарар эканлар, фарзандларни меҳнат қилишга, уни ташкил этувчиларга нисбатан меҳр-муҳаббат туйғусини шакллантиришга, уларни ижтимоий фойдали меҳнатга тайёрлаш, турли кўринишдаги муносабатларни уюштириш вақтида тартиб-интизомга амал қилиш, ижтимоий-меъёрларга оғишмай риоя этиш, соғлом турмуш тарзини яратиш, ўз шахсий ҳаётлари мазмунини белгилашдан мақсад, сўз ва фаолият бирлигини таъминлаш борасида ҳар томонлама ижобий ибрат намунасини кўрсатади.

Шахс шаклланишига таъсир этишнинг ижтимоий-руҳий асосига эга оила жамиятнинг ажралмас бўлаги сифатида ижтимоий вазибаларни бажариш билан бирга ўзига хос хислатларни ҳам акс эттирадики, бундай хислат психологик қарама-қаршилик ҳамда тавсифлар тўқнашувидан иборат ижтимоий муносабатлардан то-

лиққан инсон организмнинг ишчанлик қобилиятини қайта тиклаш учун зарур бўлган мўътадил иқлимни ҳосил қила олади. Айна шу туйғули инсон оилада ўзини эркин ҳис этади. Бу туйғу халқимиз руҳиятидаги ўзига хос хусусиятлардан биридир.

Оила тарбиясида объектив ва субъектив омилларнинг роли катта. Объектив омиллар сирасига: оиланинг моддий таъминоти ва фаровонлиги, шу билан бирга маиший турмуш даражаси, оила бюджетининг мавжуд ҳолати, ундан оқилона фойдаланиш бора-сидаги тажриба, соғлом руҳий муҳитнинг барқарорлиги ва ҳоказолар кирса; оиладаги шахслараро муносабатлар мазмуни, оила аъзоларининг физиологик-психологик, маданий жиҳатдан комиллик ҳамда маълумот даражаси, уларнинг қизиқиш ва эҳтиёжлари ўртасидаги мутаносиблик, оилавий ҳаётни тартибга солиш бора-сидаги ўзаро ёрдам, ҳамкорлик, бирлик тамойилларига таяниш ва шу кабилар субъектив омиллар сирасига киради.

Болаларда ижтимоий-дунёвий билимларни эгаллашга бўлган интилиш, ижтимоий фаолликнинг шаклланишида ота-оналарнинг самарали иштирок этиши ҳал қилувчи омил бўлиб, бу оила тарбиясини муваффақиятли амалга оширишдаги зарур шароитлардан биридир.

Оила тарбиясида болалар ҳаётини тўғри уюштириш – уларни вақтдан тўғри ва унумли фойдаланишнинг асосий гаровидир. Боланинг оиладаги вақтини ўйин, меҳнат ва ўқиш фаолиятларига тўғри тақсимлаш ниҳоятда муҳимдир.

Оила жисмоний ва психологик жиҳатдан соғлом, маънавий баркамол, меҳнатга ҳамда оилавий ҳаётга тайёр шахсни шакллантириб бериши лозим. Оила тарбияси мазмуни болаларга ижтимоий тарбиянинг маъхур йўналишлари: жисмоний ахлоқий, ақлий, эстетик, меҳнат, экологик, иқтисодий, ҳуқуқий, сиёсий-ғоявий ҳамда жинсий таълим бериш, уларда фаолият кўникма ва малакаларини шакллантиришдан иборатдир.

Оила муҳотида ташкил этиладиган жинсий тарбия болаларни жинсий жиҳатдан чиниқтириш, уларни тозалик ва озодаликка ўргатиш, ўз соғлиги учун ғамхўрлик қилиш ва масъулиятли бўлишларини таъминлашга қаратилган ҳаракатлар мазмунини ифода этади. Болаларнинг соғлом бўлишларида уларнинг кундалик ҳаётий режимга амал қилишлари ниҳоятда муҳимдир. Ота-

оналар ёки оиланинг катта авлод вакиллари болаларнинг дам олишлари ва меҳнат қилишларини тартибга солишга аҳамият беришлари керак.

Организмнинг бир маромда ишлаши бола саломатлигини сақлаш ва мустаҳкамлашга ёрдам бериб қолмай, шу билан бирга унинг барча юмушлари тартибли ва сифатли бажарилиши учун ҳам имкон яратади.

Марказий асаб тизимининг мустаҳкамланиши учун яхши дам олиш талаб этилади. Тиниқиб ухлаш бош мия-асаб ҳужайраларининг тўла ором олишини таъминлайди. Бу эса бутун организмнинг мўътадил ўсишига, унинг иш қобилиятини сақлаш ва қайта тиклашга ёрдам беради.

Инсон саломатлигини сақлашда эрталабки бадан тарбиянинг аҳамиятини болаларга тушунтириш ҳамда уларнинг эрталабки бадан тарбия билан шуғулланишига кўниктириб бориш ота-она назоратини талаб этади. Бадантарбия болани саранжомликка, интизомга ҳам ўргатиб боради.

Овқатланишнинг тўғри ташкил этилиши ҳам боланинг соғлом бўлиб ўсишининг асосий омилларидан биридир. Ота-оналар томонидан белгиланган муайян соатларда овқатланишга, овқатланишдан аввал қўл ювишга, овқатдан сўнг оғиз чайишга, шунингдек, кунига икки марта (эрталаб ва кечқурун) тиш тозалашга, ҳафтада бир марта ванна (ёки душ, ҳаммом) да чўмилишга, қўл ва оёқ тирноқларини олишга одатлантириб бориш зарур. Ушбу ҳолатлар болада жисмоний маданиятни шаллантиради.

Оила тарбиясида болаларнинг ақлий жиҳатдан тарбиялаш ҳам муҳим ўрин тутаетди. Бу борадаги дастлабки вазифа ота-она томонидан боланинг қизиқиш ва эҳтиёжларини кўра билиш асосида тасаввур, идрок, тафаккур, хотира ҳамда диққатни такомиллаштиришга ёрдам берувчи машғулотларга жалб этишдан иборатдир. Шунингдек, маълум йўналишлар бўйича болада қизиқишни уйғота олиш, уни ривожлантириб бориш ҳам талаб этилади. Бу борада ота-она ёки оиланинг бошқа аъзолари дунёқараши, эҳтиёж ва қизиқишлари доираси ҳамда улар томонидан кўрсатилаётган намуна тарбиявий омил бўлиб хизмат қилади. Оила муҳитида боланинг ақлий жиҳатдан тарбияланиб боришида конструкторлик ўйинлари (кубиклар ёрдамида уйлар қуриш, кесмалар асосида

фано (тасвир) лар ҳосил қилиш ва бошқалар), фикр доирасини кенгайтиришга ёрдам берувчи спорт ўйинлари (шахмат, шашка) ни ташкил этиш турли мавзулардаги крассворд ва ребус топиш-моқларини ҳал қилиш театр, музей ва кўргазмаларга ташриф буюриш ҳамда илм-фан, техника ва технология тараққиёти юзасидан суҳбатларнинг уюштирилиши бу борада ўзининг ижобий самарасини беради.

Ахлоқий тарбия оила тарбиясининг ўзагини ташкил этади. Оилада уюштирилажак ахлоқий тарбиянинг мақсади болаларда энг олий ахлоқий сифатлар ота-она ҳамда оиланинг бошқа аъзоларига, шунингдек, атрофдагиларга нисбатан меҳр-муҳаббат, катталарга ҳурмат, кичикларга мурувват, камтарлик, тўғри сўзлик, меҳнат севарлик, саховат, инсонпарварлик, адолат, виждон, орномус, ғурур, интизом, ижтимоий бурчни англаш ва ҳоказоларни шакллантиришдан иборатдир. Шахсда мазкур сифатларнинг қарор топишида оиладаги муҳит, оила аъзоларининг психологик жиҳатдан ўзаро яқинликлари, эҳтиёж, қизиқиш ва ҳаётий ёндашувларидаги умумийлик, бир-бирларини ҳар қандай вазиятда қўллаб-қувватлашлари, ота-оналари томонидан барча фарзандларга нисбатан қўйилаётган талабларнинг ҳамда уларга кўрсатилаётган эътиборнинг бир хил бўлиши оила тарбиясида ижобий натижаларга эришишнинг омиллари саналади. Оилада муайян анъананинг қарор топганлиги, унга оила аъзолари томонидан билдирилаётган ҳурмат, шунингдек кекса авлод вакилларининг шахси, уларнинг ижобий сифатлари, меҳнатда эришган (гарчанд у оддий бўлса ҳам) ютуқлари, атрофдагилар билан муносабати борасидаги суҳбат ёки хотираларнинг ташкил этилиши болаларда ҳаётий эътиқоднинг шаклланишини таъминлайди.

Оилада ташкил этилаётган эстетик тарбия болаларда гўзалликни ҳис қилиш, ундан завқланиш, табиат гўзалликларидан баҳра олиш асосида ҳис-туйғу, идрок, тасаввур ҳамда қарашларни юзга келтириш ва уларни ҳаётни севишга ўргатишдек вазифаларнинг ижобий ҳал этилишини назарда тутаяди. Болалар ёшлигида ноқ сохта гўзалликлар (ярим яланғоч ёки яланғоч бадан, меъридан ортиқ қўлланилган пардоз, урфга кириб бораётган косметик операциялар «маҳсули», ўта даражадаги ялтироқ мато ёки тақинчоқлар) гўзалликни тимсоли эмаслигини англаб етишлари лозим.

Бола тасавурида ҳақиқий, табиий гўзаллик (ям-яшил табиат, нафис қор учқуни, нозик гуллар, беғубор осмон, виқорли тоғлар, тиниқ, зилол сув булоқлари тонгги мусаффо ҳаво, бепоён дала-лар, қушлар овози, шарқироқ сув, камалак жилоси, шунингдек очиқ, хушсурат чеҳра, чиройли табассум, ширали овоз. Таъсир-чан бадий ва санъат асарлари, юксак маҳорат билан яратилган ўйинчоқлар, ярашиқли либослар ва бошқалар) нинг намоён бўли-ши учун шарт-шароит яратиб бериш мақсадга мувофиқдир. Бола-ларда ҳақиқий гўзалликни ҳис этиш туйғуси табиат бағрида, му-зей, кўргазма ва кино-театрларда бўлиш туфайли шаклланади. Шу боис мактабгача тарбия ҳамда бошланғич синф ўқувчилари би-лан табиат бағрига, кўргазма ва кино театрларга уюштирилган саёҳат ҳамда ташрифлар катта тарбиявий кучга эгадир.

Меҳнат тарбияси ҳам оила тарбиясининг асосий йўналишла-ридан бири саналади. Шахснинг мустақкам тавсиф ва қатъий ирода эгаси бўлиб вояга етишида меҳнатнинг аҳамияти каттадир. Бола-ларни оилада тўғри тарбиялашда оила хўжалигининг юритиш ишига жалб қилиб туриш ката аҳамият касб этади. Болалар томо-нидан бажариладган оилавий юмушлар уларнинг жисмоний ва ақлий камолоти даражасидан ортиқ бўлмаслиги, уларни тезда то-лиқишлари ёки майиб бўлишларига сабаб бўлмаслиги лозим. Бо-лалар зиммасига уларнинг ёши, ривожланиш даражаси, жисмо-ний қувватига мувофиқ юмушларни тақсимлаб берилиши, берил-ган топшириқларнинг бажарилишини, уларнинг сифатини катта-лар томонидан назорат қилиб туриш, бажарилган топшириқлар-нинг ҳаққоний баҳосига эга бўлиши боланинг меҳнатга бўлган ҳавасини оширади, унда ўз кучига ишончини юзага келтиради.

Оилада мустақил равишда, айрим юмушларнинг ўзаро ҳамжи-ҳатликка асосланган ҳолда бажарилишига эришиш катта аҳами-ятга эга.

Меҳнатни ташкил этишда ота-оналарнинг шахсий намунаси ака-опалар ибрати, шунингдек, ота-онанинг бола билан бирга ишлашлари катта тарбиявий кучга эгадир.

Оиладаги меҳнат болаларни фаросатли бўлишга ишни режали олиб боришга, вақтдан унумли фойдаланишга, тежамкор бўлиш-га, шунингдек, ўзгалар меҳнати ҳамда инсон меҳнати маҳсули бўлган неъматларни асраб-авайлашга ўргатади.

Оилада, шунингдек, атроф-муҳит муҳофазасига оид гарбиявий ишлар ҳам ташкил этиладики, бу ҳолда болаларда «инсон-табиат-жамият» тушунчалари ўртасидаги ўзаро мувофиқлик борасидаги ғояларнинг қарор топишига замин ҳозирлайди. Оила муҳтида ташкил этилаётган ҳовли саҳнини супуриб-сидириш, гулзор ташкил этиш, кўчатлар ўтказиш ҳамда уларни парвариш қилиш, ахлатларни сув ҳавзаларига ташламаслик, ўсимлик ва ҳайвонларга нисбатан эҳтиёткорона муносабатда бўлиш каби ҳаракатлар болаларда табиатни асрашга нисбатан масъуллик туйғуларини шакллантиради.

Оилавий ҳаётнинг меъёрида бўлиши кўп жиҳатдан оила бюджетининг ҳолатига ҳам боғлиқ. Шу боис оила аъзолари меҳнати эвазига яратилаётган моддий маблағларни тежаб-тергаб, улардан оқилона фойдаланиш мақсадга мувофиқдир. Бу эса болаларни ёшликдан пул билан муомила қилишга ўргатиш, ўзининг шахсий ҳамда оила аъзоларининг буюмлари, шунингдек, оила аъзолари мулкига нисбатан масъулиятли ёндашишга кўниктириб бориш, имконини беради. Болаларга пулнинг инсон меҳнатига тўланадиган қиймат эканлигини тушунтириб бериш учун оиланинг энг муҳим эҳтиёжлари учун ишлатилиши лозимлигини уқтириш уларнинг иқтисодий тарбиясига ижобий таъсир кўрсатган бўлар эди. Оилада ташкил этиладиган иқтисодий тарбия болаларда иқтисодий саводхонликни ҳамда иқтисодий тафаккурни шалланишида муҳим ўрин тутди. Болаларда иқтисодий тафаккурни ҳосил қилишда ота-она, оиланинг катта ёшли аъзоларининг намунаси катта тарбиявий таъсир кучига эгадир.

Оила шароитида уюштирилаётган суҳбатлар орасида ҳуқуқий мавзудаги суҳбатлар алоҳида диққатга сазовордир. Оммавий аҳборот воситалари орқали аҳоли эътиборига ҳавола этилаётган ҳуқуқий мавзудаги кўрсатув мақолалар, эшиттиришлар, шунингдек, оммабоп ҳуқуқий адабиётлар ҳамда уларда илгари сурилаётган ғоялар юзасидан ўтказиладиган суҳбатлар, болаларда ҳуқуқий тасаввур, идрок, тафаккур, саводхонлик, фаоллик, масъуллик, эътиқод ва салоҳиятни қарор топишига олиб келади. Оила муҳтида болаларга уларнинг бурчлари тўғрисидаги маълумотларни бериб бориш, ўз навбатида, ҳуқуқлардан фойдаланиш йўлларини кўрсатиб бериш бу борада яхши самаралар бера олади.

Оила болаларда ватанпарварлик, инсонпарварлик туйғуларини ҳосил қилувчи ўзига хос маскан саналади. Болалар «Ватан» «Халқ» тушунчаларининг моҳиятини дастлаб ана шу масканда ўзлаштириб оладилар. Зеро, оиланинг ўзи Ватанинг бир бўлагидир. Оила шаънини ҳимоя қилиш, уни сақлаш тўғрисида қайғуриш Ватан шаъни, эл-юрт манфаати учун курашиш туйғулари билан узвий боғлиқ бўлишига эришиш оилада ташкил этилаётган ижтимоий-сиёсий тарбиянинг асоси бўлиши лозим.

§ 2. Таълим муассасаларининг ота-оналар билан олиб борадиган фаолият турлари

Юқорида қайд этилган тарзда оила тарбиясини ташкил этиш комил инсонни тарбиялаб вояга етказишда ота-она, оиланинг бошқа аъзоларининг дунёқарашлари, ҳаётий ёндашувлари ва маънавий дунёси ўзига хос ўрин тутаети. Шунингдек, ота-оналарнинг муайян даражада педагогик билимларга эга бўлишлари ҳам аҳамиятлидир. Оила ва таълим муассасалари ўртасида ташкил этилган ҳамкорликнинг бош ғояси ота-оналар учун педагогик ёрдам кўрсатишдан иборатдир.

Фарзанд дастлабки маълумот ва ижтимоий меъёрларга амал қилиш борасидаги кўникмаларга ҳам оилада одатланади. Чунки оилавий-ижтимоий муносабатлар: хусусан, маданий-маиший, иқтисодий-молиявий, мулкый муносабатлар ҳамда меҳнат фаолиятини ташкил этишда фарзандлар ўзлари сезмаган, моҳиятини тушуниб етмаган ҳолда мазкур муносабатлар жараёнида иштирок этадилар демакки, ижтимоий муносабатлар билан тўқнаш келадилар, натижада бу тарздаги мулоқотларнинг доимий, қисқа муддатларда такрорланиб туришлари учун ота-оналар, фарзандларнинг ҳуқуқ, бурч, мажбурият ва масъулиятларини тушуниб етишга ёрдам берувчи ижтимоий объектив шарт-шароитларни яратаети.

Шу жиҳатдан педагогика фани олдига миллий ва ҳуқуқий хусусиятларни инобатга олган ҳолда тарихан таркиб топган оила-таълим муассасаси жамоатчилик имкониятларини аниқлаш ҳамда улардан унумли фойдаланиш талаби ўртага қўйилмоқда.

Оилада фарзандларга тарбия бериш, уларда маънавий маданиятни шакллантириш имкониятларини аниқлаш юзасидан бир қатор

тадбирлар амалга оширилади. Бу борада ота-оналар билан олиб борилган ишлар ҳамда ўтказилган тадбирлардан айримларини намуна сифатида келтирамиз:

1. Ота-оналар билан олиб борилган ишлар:

а) Ота-оналар билан ўтказилган суҳбатлар.

Суҳбатлар якка ҳамда умумий тарзда олиб борилади. Илк суҳбат чоғида ўқувчиларни маънавий жиҳатдан тарбиялаш, уларда маънавий маданиятни қарор топтириш муваффақиятини таъминлаш кафолоти бўлган ота-оналар ва фарзандларининг ижтимоий онглилик ҳамда фаоллик даражасини аниқлашга ёрдам берувчи анкета сўровлари ўтказиш мумкин. Сўровномалар икки хилда бўлиб, улардан биринчиси, ҳар бир ўқувчининг умумий портретини тасвирловчи, диагностик тавсифга эга, икинчи турдаги сўровнома эса ота-оналарнинг ижтимоий тарбияни йўлга қўйиш, фарзандлар маънавий маданиятини шакллантиришга уларнинг шахсий муносабатларини аниқлашга хизмат қилувчи сўровномалардир. Қуйида биринчи турдаги сўровноманинг умумий мазмунини келтирамиз:

«Сиз ўз фарзандингизни қай даражада биласиз?» номли сўровнома мазмуни қуйидагича:

1. Фарзандингиз ушбу ўқув масканида нечанчи йил таҳсил олмақда?
2. Фарзандингиз сўнгги ўқув йилидаги ўзлаштириш даражаси сизни қониқтирадими?
3. Фарзандингизнинг фанларга бўлган муносабати қандай?
4. Унинг фанларга бўлган қизиқишини баҳолай оласизми?
5. Ижтимоий муносабатлар (оила, жамоада ҳамда кенг жамоатчилик ўртасида ташкил этиладиган муносабатлар) жараёнидаги иштироки қандай?
6. Фарзандингизга мансуб бўлган муҳитнинг маънавий-ахлоқий иқлими қандай? У кимлар билан дўстлашган, уларнинг маънавий қиёфаси сизнинг талабларингизга жавоб бера оладими?
7. Катта фарзандингизга нисбатан салбий алоқа ёки таъсир кўрсатганликларнинг гувоҳи бўлганмисиз?
8. Унинг оилада тугган ўрни қандай?
9. Ўқув юрти ёки оила ўртасида вужудга келган шахсий зиддиятлар борми?

Дастлабки суҳбат ҳамда ота-оналар томонидан тўлдирилган сўровномалар натижаларини таҳлил этиб, улар билан ташкил этиладиган тадбирлар йўналиши ва мазмунини белгилаб беради.

2. Мактабнинг ўқув йили давомида ота-оналар билан олиб борадиган ишлари:

а) Синф ота-оналар мажлиси. Мажлис ўқув йили давомида беш марта ўтказилади, яъни ўқув йили бошланиши олдидан, I, II, III ва IV чораклар якунида.

Мажлисларда ўқув юрти ички тартиб-қоидаларига умумжамоа ижтимоий меъёрларига риоя этиш ҳолати, юзага келган зиддиятлар таҳлил қилинади, навбатдаги давр учун қилинадиган ишларни ижобий ҳал этиш чора-тадбирлари белгиланади. Мактабда тарбия ва таълим олаётган жамоа ҳаётида, шунингдек, тарбиявий тадбирлар жараёнида фаоллик кўрсатаётган, ўқишда, меҳнатда алоҳида ўрнатилган тарбияланувчиларнинг ота-оналарига миннатдорчилик изҳор этилди.

Айрим ота-оналарнинг ўқув юртида ташкил этилаётган тадбирларда фаол қатнашмасликлари айтиб ўтилади ва бунинг сабаблари аниқланади, бундай ҳолатларни барҳам бериш борасидаги асосли талаблар ўртага ташланиб, фикрлашиб олинади.

б) Умуммактаб ота-оналар умумий йиғилишида ўқув йили давомида ўқувчилар, ота-оналар билан олиб бориладиган тарбиявий ишларнинг бориши ва якуни муҳокама қилинади. Ота-оналар мактаб ҳаёти ва ўқувчиларининг ижтимоий хулқ-атвори, ижтимоий меъёрларга амал қилишлари, ўқувчиларни маънавий жиҳатдан тарбиялаш борасида эришилаётган натижалар билан таништирилади. Ўқув йили якунида бўлиб ўтган умуммактаб ота-оналар мажлисида мактаб ижтимоий ҳаётида фаол иштирок этган, ҳуқуқий мазмундаги тадбирларни уюштиришда алоҳида ибрат кўрсатган, шунингдек, муайян фанлар олимпиадасида муваффақиятли қатнашган бир гуруҳ ўқувчилар ва уларнинг ота-оналари раҳматномалар билан тақдирланадилар, қуйида ушбу раҳматнома матнини келтирамиз:

«Ҳурматли Тоҳиржон Ҳасанов!»

Янгиқўрғон туманидаги 32-ўрта мактаб маъмурияти, касаба уюшмаси, «Камолот» ёшлар уюшмаси Сизга фарзандингизнинг

тарбиясига алоҳида эътибор бераётганингиз учун ташаккур изҳор этади.

Фарзандингиз Нодиржон Ҳасанов 2004-2005 ўқув йилини аъло баҳолар, намунали хулқи, шунингдек, «Солиқ тизимини бошқариш» бўйича билимлар танловида фаол иштироки билан якунлади.

Фарзандингиз мустақил республикамиз ва халқимизга муносиб фуқаро бўлиб етишаётганидан хурсандмиз.

Сизга ва оила аъзоларингизга соғлиқ, оилангизга тинчлик тилаймиз.

Мактаб маъмурияти:

Касаба уюшмаси қўмитаси:

«Камолот» ёшлар уюшмаси:

2005 йил 6 июль

в) Ижтимоий –маънавий мазмундаги суҳбат ва маърузалар.

Бундай маъруза ва суҳбатлар ота-оналарда ижтимоий, шунингдек, таълим-тарбияга оид билимларни эгаллаш, фарзанд тарбияси ишига жиддий эътибор бериш, бу борада таълим муассасаси билан мустаҳкам ҳамкорлик ўрнатишни таъминлайди.

§ 3. Ўқувчиларни тарбиялашда оила, маҳалла ва ўқув муассасасининг ҳамкорлиги мазмуни

Мамлакатимизда кейинги йилларда қабул қилинган таълим ва тарбия тўғрисидаги қатор меъёрий ҳужжатлар, жумладан, Ўзбекистон Республикасининг «Таълим тўғрисида» ги Қонуни, «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури» бозор иқтисодиёти шароитларида мувафақиятли ишлай оладиган, мустақил фикрлай оладиган кадрларни тайёрлашда оила, маҳалла ва ўқув муассасаларининг нуфузини янада юқори поғонага кўтаришни тақозо этади.

Зеро, таълим-тарбияни такомиллаштиришда ҳам давлат бош ислоҳатчидир. Президентимиз таъкидлаганидек, биринчидан, ёш авлодга ўзлигимизни, муқаддас анъаналаримизни англаш туйғуларини, халқимизнинг кўп асрлар давомида шаклланган эзгу орзуларини, жамиятимиз олдида бугун қўйилган олий мақсад ва вазифаларни сингдириш;

Иккинчидан, жамиятимизда бугун мавжуд бўлган ҳурфикрликдан қатъи назар ёшларни жипслаштирадиган, халқимиз ва давлатимиз даҳлсизлигини асрайдиган, эл-юртнимизни энг юксак мақсадлар сари чорлайдиган ягона ғоя – миллий мафкурага садоқат руҳида тарбиялаш;

Учинчидан, ёшларни байналминал жаҳон ҳамжамиятида, халқаро майдонда Ўзбекистонга муносиб ҳурмат туғдириш учун интилиш руҳида тарбиялаш;

Тўртинчидан, ёш авлодни ватанпарварлик, эл-юртга садоқат, юксак одамийлик ва инсоний фазилатлар руҳида тарбиялаш;

Бешинчидан, ёш авлодни улуғ аждодларимизнинг муносиб во-рислари эканликлари, айнаи вақтда жаҳон ва замоннинг умум-башарий ютуқларини эгаллаш руҳида тарбиялаш, Ўзбекистонда ўқувчи-ёшларни тарбиялашнинг энг долзарб масаласидир.

1993 йилда ишлаб чиқилган «Оила, маҳалла, мактаб ҳамкорлиги» концепциясида тараққиётимизнинг маънавий-ахлоқий негизи миллий ва, умуман, инсоний қадриятлар уйғунлиги эканлиги эътироф этилади, миллий ва умуминсоний тарбиянинг қуйидаги ўзаро алоқалари, уйғун йўналишлари белгилаб олинди.

Миллий тарбия йўналиши орқали ёшларда ўзликни англаш, ватанпарварлик, миллий ғурур, миллатлараро мулоқот маданияти, миллий мафкуравий онглилик, миллий одоб, фидойлик фазилатлари шакллантирилади.

Умуминсоний йўналишда ҳуқуқий, иқтисодий, жисмоний, ақлий, эстетик, экологик, гигиеник ва бошқа тарбия йўналишлари амалга оширилади. Бу концепция миллий давлатчилик ва жамият қурилиши талаблари асослилигини таъминлайди.

«Кадрлар тайёрлаш миллий дастури» нинг 2-3-бандида таълим олувчиларнинг ўқиши, турмуши ва дам олиши учун шарт-шароитлар яратиш борасидаги вазифалар ҳал этилишида жамоатчилик бошқарувини ривожлантиришга алоҳида эътибор берилган. Бу «Оила, мактаб, маҳалла ҳамкорлиги» бугунги куннинг маънавий-маърифий, мафкуравий, тарбиявий зарурати эканлигини билдиради.

Ёш авлодни маънавий-ахлоқий тарбиялашда халқимизнинг бой миллий, маданий, тарихий анъаналарига, урф-одатларига ҳамда умумбашарий қадриятларга асосланган самарали, замонавий пе-

дагогик технологиянинг ишлаб чиқилиб, амалиётга жорий этилиши, шахсди тарбиялаш ва уни ҳар томонлама камол топтиришнинг устуворлигини таъминлаш; умумий ҳамда миллий педагогик маънавиятни ошириш; мамлакатимиз фуқаролари орасида миллий мафкуравий тарбия ишларини такомиллаштириш мазкур концепциянинг асосий мақсадидир.

«Ўқувчиларни тарбиялашда оила, маҳалла, мактаб ҳамкорлиги» концепциясини амалга ошириш жараёнида ҳар бирининг алоҳида вазифалари мавжуд:

оилада соғлом муҳитни яратиш, миллий руҳ ва турмуш тарзини ҳисобга олиш, фарзандлар ота-онасига, ватанга муҳаббат туйғусини шакллантириш, ўзаро ғамхўр бўлишини таъминлаш; фарзандларга чуқур дунёвий билим асосларини бериш, маърифатли ва маънавиятли кишилар бўлиб етиштирилиши таъминлаш;

болаларнинг маънавий баркамол ва жисмоний соғлом бўлишлари учун иқтисодий ва ижтимоий муҳитни яратиш;

болаларни мустақил фикрлашга ўргатиш, истиқлол ғоялари ва миллий мафкурага садоқат руҳида тарбиялаш;

болаларнинг бўш вақтини педагогик нуқтаи назардан келиб чиқиб унумли ташкил қилиш, уларга қўшимча таълим бериш; болаларда тежамкорлик ва ишбилармонликнинг маънавий, ахлоқий томонларини шакллантириш;

маҳалла фаоллари томонидан тарбия муассасалари билан биргаликда таълим-тарбия жараёнида амалга оширилиши керак бўлган масалаларни муҳокама қилишда қатнашиши ва оқилона ечимларини топишда фаоллик кўрсатилиши;

маҳалла ўз ҳудудидаги ижтимоий ва иқтисодий ёрдамга муҳтож оилаларни аниқлаб, уларни қўллаб-қувватлаб ва фарзандларининг билим ҳамда тарбия олишларига бош-қош бўлиши; маънан носоғлом оилаларни маҳалла йиғинларида муҳокама қилиш, уларга нисбатан жамоатчилик чораларини кўриш;

ота-оналар орқали болаларни ташаббускорлик, меҳнатсеварлик, миллий ғурур, ватанпарварлик, миллий одоб, байналмилаллик каби хислатларни сингдиришни ҳар томонлама рағбатлантириш;

ёшлар диний мазҳаблар ва секталар, ақидапарастликнинг мо-

ҳиятини тўғри англаб етишига ота-оналар орқали таъсир кўрсатиш, улуғ аждодларимизнинг тарбиявий ўғитларини сингдириб боришга жамоатчиликни сафарбар қилиш;
маҳалла ҳудудида ўқув-тарбия муассасалари билан биргаликда турли кўрик-танловлар, спорт мусобақалари, анжуманлар, байрам ва беллашувлар ташкил қилиш;
турли йўналишда иқтидорли бўлган ўқувчи болаларни мактаблар тавсиясига кўра ижтимоий ва иқтисодий жиҳатдан қўллаб-қувватлаш;
ҳар бир ёш фуқарода Ўзбекистонга, унинг табиатига муҳаббат, тарихига қизиқиш, маҳалла ободончилиги, аҳиллиги учун жавобгарлик руҳини шакллантириш;
мактабда болага бирон-бир касб-корни эгаллаши учун мустаҳкам пойдевор яратиш;
болаларга таълим беришни илғор педагогик технологиялар, замонавий ўқув-услубий дастурлар асосида ташкил этиш, ўқув-тарбия жараёнларини жаҳон андозаларига мос равишда таъминлаш;
тарбияси «оғир», қаровсиз қолган болаларнинг ота-оналари билан ишлаш, оилаларга педагогик ёрдам бериш;
ёш оилалар билан ишлаш, тиббий, тарбиявий, ҳуқуқий, маънавий-маърифий, ижтимоий тушунчалар бериш учун махсус тадбирларни амалга ошириш;
турар жойда ва маҳаллада олиб борилаётган барча тарбиявий, маънавий, маърифий, маданий-оммавий ва спорт тадбирлари маркази – мактаб бўлишига эришиш;
ўқувчи-ёшлар, ота-оналар, жамоатчилик билан ҳуқуқий тарбияни амалга ошириш, тарбия жараёнининг барча иштирокчилари орасида миллий мафқурани тарғиб қилиш, ақидапарастлик ва миллий тараққиётимизга зарарли ғояларнинг кириб келишига қарши муросасиз курашишни ташкил қилиш;
таълим муассасалари низомлари асосида ўқувчиларнинг мактабда жорий қилинган тартибга амал қилишларини таъминлаш.

ХІІІ БОБ. ДИДАКТИКА : ТАЪЛИМ НАЗАРИЯСИ ВА АМАЛИЁТИ АСОСЛАРИ

§ 1. Таълим жараёни ва дидактика ҳақида тушунча

Таълим жараёнининг илмий, назарий услубий ва амалий асосларини, яъни таълим, билим бериш, ўқитиш назарияси билан педагогиканинг мустақил бўлими – дидактика шуғулланади.

«Дидактика» грекча сўз бўлиб, «ўқитиш», «ўргатувчи» деган маъноларни англатади. «Дидактика» сўзининг маънавий таржимаси «Таълим назарияси» демакдир. Таълим назарияси таълим жараёни тушунчаси ва моҳиятини, таълим тамойилларини, таълим мазмунини, таълим методлари, шакллари ва воситалари мазмунини акс эттиради. Таълим назариясининг асосий моҳияти таълимни ташкил этишдан иборатдир. Таълимни ташкил этишдан асосий мақсад ёш авлодни илмий билимлар, кўникма ва малакалар тизими билан қуроллантиришдан иборат.

Таълим – инсон билиш фаолиятининг энг мураккаб турларидан бири бўлиб, индивидуал психик ривожланишни ва билимларни ўзлаштиришни анча тезлаштиради. Ўқитувчи таълим жараёнида фақат билим бериш билан чегараланмайди, балки, бу жараёнда ўқувчи, талабага таъсир кўрсатади, бу эса уларни билим олишларини янада фаоллаштиради, натижада ўқувчи таълим жараёнининг фаол иштирокчисига айланади.

Таълим жараёнида ўқувчилар онгига сингдирилаётган назарий билимлар амалий фаолият ёрдамида янада мустаҳкамланади. Инсон теварак-атрофдаги воқеалик, нарса ва ҳодисаларнинг моҳиятини амалий ҳаётда уларга тўқнаш келиш йўли билан билиб олади, уларни ўзлаштиради. Инсон амалий фаолият туфайлигина ижтимоий, ишлаб чиқариш фаолияти жараёнини ташкил этувчи муносабатлар, шунингдек, табиат ҳодисалари сирини ўзлаштириб олади.

Нарсалар, буюмлар билан амалий муомалада бўлиш натижа-сида буюмлар сезги органларига таъсир қилади, сезгилар идрокни келтириб чиқаради. Амалиётда инсоннинг фаол фикрлаш фаолияти юзага келади. Фикрлаш ёрдамида у реал воқеаликни чуқур тушунади.

Билим манбаи саналган амалиётнинг аҳамияти хусусида сўз юритганда билиш жараёнининг моҳиятини ҳам таъкидлаб ўтиш жоиз.

Билиш мураккаб диалектик жараён бўлиб, жонли мушоҳададан абстракт тафаккурга, сўнгра амалиётга ўтиш йўлидир. Билиш шахс учун мавҳум ҳам ўзлаштирилмаган нарса, воқеа ва ҳодисалар моҳиятининг онг ёрдамида англаш жараёнидир. Объектив борлиқни билиш уни сезишдан бошланади. Сезиш онгнинг ташқи олам билан бўладиган чинакам алоқасидир. Сезиш теварак-атрофдаги воқеалик, нарса ва ҳодисаларнинг сезги органлари (бизга маълумки, улар бешта) га таъсир этувчи айрим сифат, белгиларнинг онгда акс этишидир. Бунда ҳар бир орган, ҳар бир анализатор И.П.Павлов таъкидлаб ўтганидек, нарсаларнинг айрим энг муҳим сифатларини ҳис эттиради. Сезиш муайян нарса, воқеа-ҳодисалар мазмунини онгда идрок этилишига олиб келади,

Идрок – сезиш аъзолари орқали онгга таъсир этиб турилган нарса ва ҳодисаларнинг унда (онгда) яхлитлигича акс этиш жараёнидир. Сезиш сингари идрок қилиш ҳам ташқи буюмлар, уларнинг мактаблари йўқолиши билан тўхталади.

Сезиш ва идрок қилиш ёрдамида билиш жараёнида тасаввур рўй беради. Тасаввур инсон онгида узоқ муддат сақланиб қоладиган сезишлар ва идрокнинг изидир. Ёки бошқача айтганда, тасаввур сезги аъзоларига қачонлардир таъсир этган ҳамда идрок қилинган нарса ва воқеа-ҳодисаларнинг онгдаги яққол ҳиссий образидир. Тажриба воситасида одамда тасаввур заҳираси бойиб, кўпайиб боради. Тасаввури фикрлашда, тушунчаларнинг таркиб топишида муҳим рол ўйнайди. Тасаввур муайян умумлашмаларнинг мавжудлиги билан боғлиқ. Сезиш, идрок ва тасаввур билишнинг муҳим таркибий қисмлари бўлса-да, улар ҳам ҳақиқий воқеаликни билиш муаммосини тўла ҳал этишмайди. Билиш жараёнининг энг юқори босқичида тафаккур юзага келади.

Инсон фақат тафаккур юритиш жараёнидагина муайян жараён ёки воқеа, ҳодиса моҳиятини, муносабатларнинг сабабий баҳоланишларини аниқлайди ва шу орқали моддий борлиқни чуқур, тўла ва тўғри акс этишига эришади. Тафаккур И.П.Павлов таълимотига кўра, асаб толалари баҳоланишлари ёки ассоциацияларининг ҳосил бўлишидан иборат.

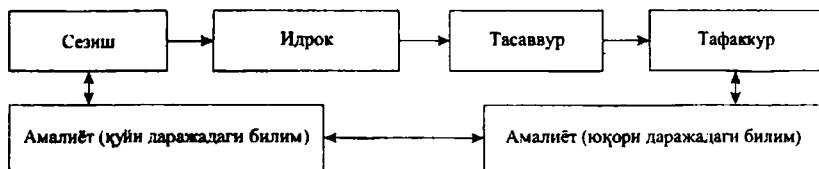
Жонли мушоҳада учун биринчи сигнал тизими, абстракт тафаккур учун иккинчи сигнал тизими асосий аҳамиятга эга.

Абстракт тафаккур воқеалик билан ўзаро алоқада бўлган тақдирдагина инсон билимлари чуқурлашиб боради. Жонли мушоҳада ва абстракт тафаккур бирлигигина билимларни ҳақиқий ва чуқур билимларга айлантиради.

Жонли мушоҳада ва тафаккур доимо одамнинг амалий фаолиятига асосланиши керак. Одам табиат ва ижтимоий жамият қонуниятларини очиб, ўз фаолиятида улардан фойдаланишга интилади. Ҳар қандай назарий билимнинг қиймати унинг амалиётга қанчалик хизмат қилиши билан белгиланади. Назария амалий фаолият моҳиятидан келиб чиқиб асосланади ҳамда амалий фаолиятнинг яхшироқ йўлга қўйилишига хизмат қилади. Бироқ, амалиёт айна вақтда билимнинг тўғрилигини текшириш воситаси ҳамдир. Назарий ғоя, фикр амалиётда текширилган ва у орқали тасдиқлангандагина у инсон билимларининг муҳим таркибий қисмига айланади.

Демак, бизга билим амалиётдан сезги идрок, тасаввур ва тафаккур асосида ҳосил бўлиши ва яна амалиётга қайтиб боришида намоён бўлади. Шунини алоҳида таъкидлаш жоизки, билим амалиётга ўзининг илгариги кўринишида эмас, балки анча бойиган кўринишда, анча юқори даражада қайтиб боради. Биз бу ҳолни схема тарзида қуйидаги ҳолатда кўришимиз мумкин (15-шакл).

15-шакл

Билиш жараёнида билим ҳосил бўлади. Билим-одамларнинг ижтимоий тарихий амалиёт жараёнида тўплаган умумлашган тажрибасидир. Билим объектив борлиқни тўғри акс эттиради. Энг тўғри ва мукамал билимлар ҳам ўз навбатида доимий эмас, балки ижтимоий тараққиёт жараёнида ўзгариб боради.

Билимлар асосида ўқувчиларнинг кузатувчанлик, тафаккур, хотира сингари билиш қобилиятлари ривожланади, уларда эътиқод

ҳосил бўлади, илмий дунёқарашни шакллантирувчи ғоялар тизими таркиб топади.

Таълим жараёнида бирор фан соҳасида инсоният томонидан ўзлаштирилган барча билимларни ўрганиш мумкин эмас. Таълим жараёнида энг асосий, энг муҳим билимлар—фанларнинг асослари ўрганилади.

Таълим муассасаларида ўрганиладиган ўқув предметлари сони ўз вазифалари ва хусусиятларига мувофиқ тарзда ортиб борилади. Бошланғич синфларда табиат ва жамият қонуниятлари борасидаги энг оддий маълумотларини бериш асосида уларда дунёқараш шакллантирилиб борилади. Мазкур билимлар асосида ўқувчилар объектив борлиқ моҳиятини англаб борадилар.

Таълим жараёнида ўқувчилар билимлар тизимини эгаллабгина қолмасдан, балки фаолият кўникма ва малакаларини ҳам ҳосил қиладилар.

Билимларнинг амалда бир неча бор қўлланилиши кўникмаларнинг ҳосил бўлишига олиб келади. Кўникма – бу ўзлаштириб олинган билимлар асосида амалга ошириладиган ва амалий жиҳатдан мақсадга мувофиқ ҳаракатларга тайёрликда ифодаланган онгли фаолиятдир. Демак, кўникма муайян фаолиятни ташкил этиш йўллари ва усулларини билиб, ўзлаштириб олиш ҳамда ўз билимларини амалда қўллай олишдир.

Кўникмалар муайян вазиятдагина эмас, балки дастлабки шарт-шароитлар ўзгарган вақтда ҳам маълум хатти-ҳаракатлар қилиш (ҳосил бўлган тажриба асосида) қобилияти билан тавсифланади.

Кўникмаларни билимлар билан аралаштириб юбориш ярамайди. Ҳар қандай кўникма асосида билим ётади. Билимлар фикрмулоҳазаларда, кўникма эса хатти-ҳаракатларда ифодланади. Хатти-ҳаракатлар ақлий ёки жисмоний бўлиши мумкин.

Малака муайян усул билан беҳато бажариладиган, ўрганиб қолинган автоматлашган онгли ҳаракатдир.

Малака бир хатти-ҳаракатнинг ўзини бир хил шароитда кўп марта такрорлаш натижасида ҳосил қилинади. Малака қанчалик пухта бўлса, одам ишни шунчалик тез йўлга қўяди.

Малакалар турлича бўлади, чунончи, ўқув малакалари – ўқиш, сезиш, оғзаки ҳисоблаш ва бошқалар; меҳнат малакалари иш қуроллари билан ишлаш, материаллар ҳамда техника билан му-

омалада бўлиш ва ҳожазолар; ҳаракат малакалари–юриш, югуриш ва бошқалар. Кўникма каби малака ҳам эгалланган билимлар асосида ҳосил қилинади. Кўникма ва малака ўртасида фарқли томонлари ҳам бор. Хусусан, ўқувчилар томонидан ўзлаштирилган кўникма ва малакалар ҳар хил тавсифда бўлади.

Юқорида айтиб ўтилганидек, билим, кўникма ва малакалар таълим жараёнида таркиб топади. Таълим – диалектик тарзда тараққий этиб борадиган ички зиддиятли жараён бўлиб, унда икки томон ўқувчи ва ўқитувчи иштирок этади. Таълим бериш ўқувчиларга билимлар бериш, уларда кўникма ва малакалар ҳосил қилиш, янги ҳақиқатларни очишга йўналтирилган ижодий, мантиқий тафаккурни тарбиялашдир.

Ўқиш эса ўқувчиларнинг ўзлаштириш, ўқитиш қобилияти, фикрлаш ҳамда муайян ҳаракатларни ҳосил қилиш жараёни саналади. Ўқиш жараёнидан ўқувчилар маълум бўлмаган, ўзлаштирмаган маълумотларни ўзлаштира борадилар.

§ 2. Таълим жараёнининг вазифалари ва босқичлари

Ўқитувчи ўқувчи-талабаларнинг билиш фаолиятини ташкил қилиш мақсадида ўқув ишларини олиб борар экан, аввало, таълим жараёни орқали уч вазифани, яъни билим бериш орқали уч мақсадни ҳал қилиши лозимлигини унутмаслиги керак. Бу мақсадлар ўқитувчи ва ўқувчилар фаолиятини бирлаштиради.

1. **Таълимий мақсад** - ўқув материалларининг мазмунини билиш, яъни ушбу фанга тегишли илмий билимларни ўзлаштириш ва амалиётга татбиқ қила олишдир.
2. **Тарбиявий мақсад** - фан асосларини ўзлаштириш орқали унинг мазмунида ётган ғоялар, дунёқарашлар таъсирида ўзининг шахсий сифатларини, иймон-этиқодларини шакллантиришдир.
3. **Ривожлантирувчи мақсад** - таълим жараёни таъсирида шахсининг ақлий камолотини билиш қобилиятини, ўқишга, меҳнатга бўлган муносабатини ривожлантиришдан иборат.

Бу мақсадларни амалга ошириш натижасида ўқувчи-талабада мустақил ишлаш истєьдоди пайдо бўлади, уни ўйлашга ўргатади, таълим жараёнида тафаккур ҳукмронлик қилади. Умуман, таълим жараёни 4 та асосий босқичдан ташкил топади:

1. Ўзлаштирилиши лозим бўлган материални идрок этиш.
2. Уни танлаб олиш тушунчаларини ҳосил бўлиши.
3. Билимларни мустаҳкамлаш ва такомиллаштириш кўникма ва малакаларнинг ҳосил бўлиши.
4. Ҳосил қилинган кўникма ва малакаларни амалда қўллаш.

Ҳар бир босқич учун ўқувчиларнинг муайян тавсифдаги билиш фаолияти характерлидир. Бу фаолият ўқитувчи томонидан алоҳида раҳбарликни талаб этади.

Таълим жараёнининг бошланғич босқичида ўзлаштирадиган билимлар моҳияти анализ ва синтез методлари ёрдамида англанади.

Анализ (бўлақларига ажратиш) - нарса, воқеа ва ҳодисаларни таркибий қисмларга, бўлақларга ажратишдир. Масалан, анорни қаттиқ пўст, қат-қат парда ва доначаларга ажратиш.

Синтез (бирикиш, қўшилиш)- анализга қарама-қарши бўлган фикрлаш жараёнидир. Унда ўрганилаётган нарса, воқеа ва ҳодисаларнинг алоҳида қисмларини, бўлақлари бир бутун қилиб бирлаштириш.

Ўқувчиларнинг фикрлаш фаолияти таққослашларда ҳам намоён бўлади.

Таққослаш – нарса ва ҳодисалардаги тафовут ҳамда ўхшашликни, тенглик ва нотенгликни топа олишга йўналтирилган фикрлаш операцияси демакдир.

Индуктив ва дедуктив тафаккур ўқув материални тушуниб олишда муҳим аҳамиятга эга.

Индуктив тафаккур (келтириб чиқариш) - жузъий ёки якка ҳоллардан умумийга, айрим далиллардан умумлашмаларга қараб борадиган, хулоса чиқаришга асосланган мантиқий билиш методи, тафаккур шаклларида биридир.

Дедуктив хулоса (иккига ажратиш, келтириб чиқариш), умумий ҳукмлардан якка ҳукмларга қараб бориш орқали мантиқий хулоса чиқаришдан иборат метод, тафаккур шаклларида биридир.

Анализ, синтез, таққослаш, индуктив тафаккур ва дедуктив хулоса методларидан фойдаланиш асосида ўқувчиларда тушунчалар ҳосил бўлади.

Тушунча - воқеликдаги нарса ва ҳодисаларнинг муҳим белги ва хусусиятларини бир сўз ёки сўзлар бирикмаси билан ифода-

лашдан иборат тафаккур шакли. Таълим жараёнининг диалектик характерга эгалиги боис, тушунчалар аста-секин чуқурлашиб ва мураккаблашиб боради.

Маълумотларнинг ўзлаштирилиши, тушунчаларнинг таркиб топиши, билимларнинг ўзлаштириб олиниши умумий жараёндаги муҳим вазият ҳисобланади. Ўрганилган материални мулоҳаза қила олмаслик, уни таълим ва меҳнат фаолиятида мустақил бўла олмаслик, уларга нисбатан ижодий ёндашмаслик билимларнинг юзаки ўзлаштирилишига олиб келади.

§ 3. Таълим қонуниятлари ва тамойиллари

Таълимнинг қуйидаги қонуниятлари мавжуд: тарбияловчи тарбия қонуни; ҳар қандай таълим фақат ўқитаётган, ўқиётган ва ўрганаётган объектнинг маълум бир мақсадга йўналтирилган ўзаро таъсири ёрдамида амалга оширилади; таълим фақатгина ўқитувчининг фаолиятига ва ўй-фикрларига мувофиқ равишда ўқувчиларнинг фаол фаолиятлари давомида юз беради; ўқув жараёни ўқитувчи ҳамда ўқувчининг мақсадлари мувофиқ келган ҳолда юз беради; алоҳида бир шахсни у ёки бу фаолиятни ўрганишга йўллаш уни ушбу фаолиятга жалб этиш орқали эришилади; таълимнинг мақсади, билим олишнинг мазмуни ва таълим методлари орасида доимий боғлиқлик мавжуд бўлади; таълимнинг мақсади таълим мазмуни ва методини белгилаб беради.

Таълим жараёни билан ижтимоий тизимлар ва шарт-шароитлар орасидаги қонуний алоқаларни ўрганиш имконини берадиган тизимли-таркибий тузилиши биз таълим қонуниятларини ўрганиш учун етакчи методологик манба, асос деб ҳисоблаймиз. Кейин эса таълим таркибига кирадиган ўқитиш ва ўрганиш жараёнлари орасидаги алоқалари, энг охирида эса ўқув жараёнининг вазифалари, мазмуни. Методлари, шакллари каби айрим таркибий қисмлар орасидаги алоқаларни қараб чиқиш лозим.

Таълим қонуниятлари таркибий қисм сифатида таълим жараёнига кирадиган, унинг қонуниятларидан келиб чиқадиган яхлит педагогик жараён билан кенг ижтимоий-иқтисодий жараёнларнинг ўзаро алоқаларини таҳлил этишдан келиб чиқади.

Таълим жараёнининг таркибий қисмлари: мақсадлилиқ, рафбатлантирувчи-изоҳий, мазмуний, операцион фаолиятлари (таъ-

лимнинг методлари, шакллари) назорат, тўғирлов, баҳо, натижавий баҳолардан иборатдир. Таълим жараёнининг ушбу таркибий қисмлари педагоглар ва ўқитилаётганларнинг ўз олдига мақсад танлаш, мақсад қўйишдан тартиб, уларнинг амалга оширилиб ҳаққоний натижалар келтирилишига қадар бўлган ҳамжиҳатликларнинг ривожланишини акс эттиради. Шу билан бирга, таълим жараёнининг ушбу таркибий қисмлари педагоглар ва ўқитилаётганларнинг маълум даражада белгиланган даврий ҳамжиҳатликларини назарда тутиш лозим.

Таълим тамойиллари - ўқитувчининг фаолиятини ва ўқувчининг билиш фаолияти хусусиятини белгиловчи асосий бошланмалардир. Таълим тамойиллари ўқитувчи ва ўқувчи фаолиятининг муҳим ички томонларини акс эттиради ҳамда турли формада, турли мазмунда ва ҳар хил йўсинда ташкил этиладиган таълимнинг самарадорлигини белгилайди. Шунинг учун таълим тамойиллари таълим беришнинг маълум объектив қонуниятларини ўзида акс эттиради.

Олимларнинг таълим тамойилларининг сони ва номи тўғрисидаги фикрлари бир-биридан фарқ қилса ҳам, аммо, уларнинг мазмуни ва ўқитиш қонуниятларини тушуниш аънанаси асосан бир хилдир. Бинобарин, қуйидаги таълим тамойиллари тизимини таклиф қилиш мумкин: таълимнинг устуворлиги, таълимнинг демократлашуви, таълимнинг инсонпарварлашуви, таълимнинг ижтимоийлашуви, таълимнинг миллий йўналганлиги, таълим ва тарбиянинг узвий боғлиқлиги, иқтидорли ёшларни аниқлаш, юқори даражада билим олишлари учун шарт-шароитлар яратиш каби-лар. Жамият талаб қилаётган узлуксиз таълимга тегишли бу қонунқоидалар, ўқитиш, билим бериш, яъни таълим жараёнига самарали таъсир кўрсатади. Педагогика таълимнинг илмий-назарий, услубий асослари алоҳида ўрганилади.

Таълим тамойиллари ўқув юртлари олдида турган улкан вазифалар асосида белгиланади. Улар ўзаро бир-бири билан мустаҳкам боғлиқ ҳолда бир тизимни ташкил этади, ҳар бир дарсда дидактик тамойилларнинг бир нечтаси иштирок этиши мумкин. Улар таълим олдида турган асосий мақсадларни ҳал этишга ўз ҳиссасини қўшади. Таълим тизими ислоҳ қилинаётган ҳозирги жараёнда ўқувчи-талабаларга мустаҳкам билим бериш, уларни эркин,

мустақил фикрлай оладиган инсонлар қилиб тарбиялашда, таълим тамойилларининг моҳиятини чуқур англаш ва ҳаётга татбиқ этиш муҳим муаммолардан биридир.

Ўқув юртида бериладиган билим илмий характерга эга бўлиши, фан-техниканинг сўнги ютуқ ва кашфиётларини ўзида ифода этиши лозим. Шундай экан ўқитувчи илм-фандаги янгиликлардан хабардор бўлиши лозим, чунки ўқув фанлари ҳам илм-фан асосида яратилади. Ўқитишнинг илмий тамойиллари таълим жараёнида ўқувчи-талабаларни ҳозирги замон фан-техника тараққиёти даражасидаги олий билимлар билан қуроллантириш, айниқса талаба ёшларни илмий тадқиқот усуллари билан таништириб боришга қаратилган.

Илмийлик таълимнинг мазмунига ҳам, усулларига ҳам алоқадордир. Шундай экан, билим, илм-фан билан ўқув предмети ўртасида ҳамкорлик ўзаро боғлиқлик бўлишига эришиш лозим. Таълимнинг ҳамма босқичларида илмий изоҳлардан фойдаланмоқ лозим.

Назарий билимларни амалиёт билан, турмуш тажрибалари билан боғлаб олиб бориш таълимнинг етакчи қондаларидан ҳисобланади. Таълим-тарбия соҳасидаги ютуқлар, энг аввало, назария билан амалиётнинг ўзаро боғлиқлигига асосланади. Шундагина ўқувчи-талаба ўрганаётган ўқув материалларнинг туб моҳиятини тушуниб етади ва амалиётда улардан фойдалана олади. Бунинг учун ўқитувчи таълим жараёнида ўқувчиларнинг фаол иштирок этишларига эришмоғи лозим. Фаол иштирок эса билимларни онгли, тушуниб ўзлаштиришга олиб келади.

Таълимдаги онглилик ва фаоллик ўқувчилардаги кўтаринки кайфият, кўпроқ билишга интилиш, мустақил фикрлаш ва хулосалар чиқаришга ундайди. Билимларни онгли ва фаол ўзлаштириш ўқитиш жараёнининг психологик томонларида ўз ифодасини топади.

Ўқитишда назарий билимлар қанчалик қатъий баён этилса, ўқувчи талабанинг фикр юритиши ҳам шунчалик аниқ ва равшан бўлади ва ўқув материалларни онгли ўзлаштириш даражаси ҳам ошади. Таълим тизими ислоҳ қилинаётган ҳозирги жараёнда ёшларнинг мустақил фикр юритиши, мустақил суръатда билим олишга интилиши талаб қилинади. Бунинг натижасида билимлар-

ни ўзлаштириш жараёни ижодий тус олади. Бундай шароитда ўқитувчи ўқувчининг машғулотларга муносабати ва бу жараёнда ўзини қандай тутишига эътибор бермоғи лозим. Ёшларни ўқиш истаги таълим жараёнининг зарурий ва мантиқий қисмидир. Шундай экан, таълимнинг самарадорлиги ўқитувчининг ўқувчиларни ўқишга изчил ва мунтазам қизиқтириб боришига боғлиқдир. Бунинг учун ўқитувчи, уларни ўқишга ижодий муносабатда бўлишга, мустақилликка, ишчанликка одатлантириши лозим.

Таълим жараёни, унинг мазмуни унда кўтарилган ҳаётий масалалар ёшлар тарбиясига ижобий таъсир кўрсатади. Шу сабабли таълим – шахс шаклланишининг асосий манбаидир.

Умуман, билимлар воқеаликнинг ҳақиқат инъикосидир. Аммо, воқеликнинг ҳар қандай тарзда тўғри акс эттирилиши илмий билим бўла олмайди. Масалан, мактаб ёшига етмаган бола теварак-атрофидаги дунёни тўғри билади, лекин ундаги инъикос етарлича чуқурмас, шунинг учун унинг билимларини илмий билим деб бўлмайди.

Теварак-атрофни ўраб олган дунёнинг қонуниятларини, нарса ва ҳодисаларнинг ички муҳим хоссаларини ва ўзаро алоқаларини акс эттирувчи билимларгина илмий ҳисобланади. Бу билимлар ақлий жиҳатдан ўсишга ҳал қилувчи ижобий таъсир кўрсатади, чунки улар ҳозирги замон фани, техникасини ишлаб чиқаришни, маданият ва санъатни ўзлаштириш имкониятини беради.

Таълимнинг илмийлиги тамойили ўқувчининг ўқув материалидаги қонуниятларни акс эттириши, тушуниши ва ўзлаштириши учун тўғри шароит яратиш мақсадида зарурдир.

Ўқитиб, тарбия бериш деганда бизда таълим ва тарбиянинг бири-биридан ажралмаслигини тушунамиз. Шундай экан, мактаб обрўси, ўқитувчи обрўси, аввало, дарсда шаклланади. Тил ва адабиёт дарсими, математика дарсими ҳар доим уларнинг тарбиявий имкониятларини кўра билиш, тарбия усулларида фойдаланиш лозим.

Ўқувчи-талаба илмий билимларни ўзлаштиради экан, унинг дунёқараши ҳам, иродаси ва ахлоқий сифатлари, иймон-этиқоди ва қобилияти ҳам ўсиб ривожланиб боради.

Таълимнинг тарбиявий имкониятларидан фойдаланишда ўқитувчи аввало, таълимни услубий жиҳатдан тўғри ташкил этиш-

га, ўқув материалларининг мазмуни билан боғлиқ тарбиявий мақсадларни аниқ белгилашга ва билим олишга қизиқтира олишга боғлиқдир. Шу билан бирга, ўқитувчининг ўқувчилар олдидаги обрў-эътибори ҳам муҳим тарбиявий аҳамиятга эгадир.

Ўқитиш жараёнини кўргазмали ташкил қилиш зарур. Ҳам эшитиш, ҳам кўрсатиш орқали ўқув материалларини идрок қилиш, уларни онгли ва пухта ўзлаштириш, билимларни турмушдаги заруриятини англаб етишларига асос солади, диққатни барқарорлаштиради. Шунинг учун кўргазмали материаллар ўрганилаётган мавзунинг мазмунига мос келиши, ўқувчи-талабанинг ёши ва билим даражасига мувофиқлашган бўлиши ҳамда улардан фойдаланишнинг самарали йўл ва воситалар ишлаб чиқилган бўлиши лозим.

Билимлар турли йўл воситалари орқали пухта ўзлаштиригандagina, у мустаҳкам эса қолади, бу эса ўқув материалларини онгли ўзлаштиришга, назария билан амалиётни боғлашга, кўрсатмаликка амал қилишга ва билимларни такрорлаш орқали мустаҳкамлашга боғлиқдир. Таълимнинг бош мақсади эса билимларни тизимли ва пухта ўзлаштиришдир.

XIV БОБ. ЗАМОНАВИЙ ТАЪЛИМ МАЗМУНИ ВА УНГА ҚЎЙИЛАДИГАН ПЕДАГОГИК ТАЛАБЛАР

§ 1. Таълим мазмуни, унинг таълим тўғрисидаги қонунда акс эттирилиши, ДТС

1997 йил 29 августда Ўзбекистон Республикасининг «Таълим тўғрисида»ги Қонуни қабул қилинди. Бу қонунда таъкидлашча, таълимнинг мазмуни ҳар бир ўсиб келаётган ёш авлодни ҳаётий ва дунёвий демократик жамият бахт-саодати йўлидаги юқори унумли меҳнатига баркамол авлод қилиб тайёрлаш билан белгиланган.

Ушбу қонун фуқароларга таълим, тарбия бериш, касб-ҳунар ўргатишнинг ҳуқуқий асосларини белгилаш ва ҳар кимнинг билим олишдан иборат конституциявий ҳуқуқини таъминлашга қаратилган.

Таълимнинг асосий мазмуни унинг вазифаларида ойдинлаштирилади. Асосий вазифаларга ақлий тарбия билан боғлиқ бўлган вазифалар киради. Бу вазифалар ичида илмий ва техникавий билимлар ҳамда улар билан боғлиқ бўлган малака ва кўникмалар билан қуроллантириш, аждодларимиз қолдирган тарихий ва маданий қадриятларга ҳаётнинг маъноси, жамиятда инсоннинг тутган ўрни, таълим-тарбияси, одоб-ахлоқи ҳақида ҳикматли фикрлар борки, улар бугунги халқ таълими тараққиёти учун ва миллий мактаб яратиш борасида ёшларимизда инсонпарварлик, поклик, иймон-эътиқод, мурувват, ватанпарварлик, меҳнатсеварлик, миллатлараро дўстлик муносабатлари, қаҳрамонлик, мардлик сингари туйғуларни тарбиялайди.

Шу билан бирга таълим-тарбия муассасалари учун алоҳида вазифалар қўйилган бўлиб, уларнинг мазмуни ҳам «Таълим тўғрисида»ги Қонун билан муштаракдир.

Таълим муассасаларида бериладиган маълумот мазмуни тарихий хусусиятга эга. Кишилик жамияти тараққиётининг барча босқичларида ёш авлодга бериладиган маълумот мазмуни, унинг ҳажми, муайян ижтимоий тузумнинг иқтисодий талаби ва эҳтиё-

жи, фан-техника тараққиёти даражаси, маданияти ҳолати билан белгиланиб келинган. Фан-техника ва технология тараққиёти юқори даражада бўлган бугунги кунда таълим муассасаларида бериладиган маълумот мазмуни ўқувчиларга илмий билимлар бериш, уларнинг фаол ижтимоий фаолияти ташкил этишлари йўлида кўникма ва малакаларини шакллантиришни ифодалайди. Мустақил Ўзбекистон Республикаси таълим муассасаларида ташкил этиладиган таълим (маълумот) нинг мазмуни, аввало, комил инсон ва малакавий мутахассисни тайёрлаш жараёни мазмуни билан белгиланади.

Ушбу мақсадни ўзида акс эттирган маълумот мазмуни қуйидаги давлат таълим стандарти, ўқув дастурлари, ўқув режаси ва дарсликлар мазмунида намоён бўлади.

Давлат таълим стандарти умумий ўрта таълим, касб-ҳунар таълими ҳамда олий таълим учун алоҳида-алоҳида ишлаб чиқарилди.

Умумий ўрта таълимнинг давлат таълим стандарти ўқувчилар умумтаълим тайёргарлиги савиясига қўйиладиган мажбурий минимал даражани белгилаб берди. Ўз навбатида касб-ҳунар таълими, давлат таълим стандарти ўқувчилар касб-ҳунар тайёргарлигига, савиясига қўядиган (олий таълим ДТС талаблар мутахассислик тайёргарлигига, савиясига қўйиладиган) мажбурий минимал даражани белгилайди.

ДТС (давлат таълим стандарти) таълим мазмуни шакллари воситалари, усуллари ва уларнинг сифатини баҳолаш тартибини белгилайди. Таълим мазмунининг ўзаги ҳисобланган стандарт воситасида, мамлакат ҳудудида фаолият кўрсатаётган турли таълим муассасаларида (давлат ва нодавлат) таълимнинг барқарор даражасини таъминлаш шарти амалга оширилади. ДТС ўз моҳиятига кўра ўқув дастурлари, дарсликлар, қўлланмалар, низомлар ўқув режаси ва бошқа меъёрий ҳужжатларни яратиш учун асос бўлиб хизмат қилади.

Умумий ўрта (касб-ҳунар ва олий) таълимнинг ДТС ўзининг тузилиши ва мазмунига кўра давлат, ҳудуд таълим муассасалари манфаатлари ва воситалари мувозанатини акс эттиради ҳамда энг муҳими ўқувчи шахси, унинг интилишлари қобилияти ва қизқишлари устуворлигидан келиб чиқади.

ДТСни, унинг талабларини бажариш Ўзбекистон Республикаси ҳудудида фаолият кўрсатаётган мулкчилик шакли ва идоравий бўйсуннишдан қатъи назар барча таълим муассасалари учун мажбурийдир.

Умумий ўрта (касб-ҳунар ва олий) таълимнинг ДТС қуйидаги тамойилларига таянган ҳолда ишлаб чиқилади:

ДТС ни давлат ва жамият талаблари ва шахс эҳтиёжига мослиги;

Ўқув дастурлари мазмунининг жамият ижтимоий-иқтисодий тараққиёти ҳамда фан-техника ривожланиши билан боғлиқлиги;

Умумий ўрта (касб-ҳунар ва олий) таълимнинг бошқа таълим турлари ва босқичлари билан узлуксизлиги ва таълим мазмунининг узвийлиги;

Умумий ўрта (касб-ҳунар ва олий) таълим мазмунининг инсонпарварлиги;

Таълим мазмунининг республикадаги барча ҳудудлардаги бирлиги ва яхлитлиги;

Умумий ўрта (касб-ҳунар ва олий) таълимнинг мазмуни, шакли, воситалари ва усулларини танлашда инновация (илғор) технология ютуқларига таяниш;

Педагогик тафаккурда қарор топган анъанавий қарашлар билан «Таълим тўғрисида» ги Қонун ва «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури» мазмунида ифодаланган замонавий талабларнинг узвийлиги:

Илғор демократик хорижий мамлакатларнинг таълим соҳасида меъёрларни белгилаш тажрибаларида миллий хусусиятларни ҳисобга олган ҳолда фойдаланиш.

ДТС нинг таркибий қисми сифатида умумий ўрта (касб-ҳунар ва олий) таълим муассасалари учун таянч ўқув режаси ишлаб чиқилади. Таянч ўқув режа таълим соҳаларини меъёрлаш ҳамда таълим муассасаларини молиявий таъминотини белгилашга асос бўлувчи давлат ҳужжати саналади. Таянч ўқув режаси ўқув предметлари бўйича бериладиган таълим мазмунини ўқувчига етказиш учун ажратилган ўқув соатларининг минимум ҳажмидаги миқдорини белгилайди. Мазкур ҳужжат муайян синфда маълум ўқув предмети бўйича давлат таълим стандартларига мувофиқ бериладиган таълим мазмунини аниқлашга асос бўлади.

Ҳар бир синф (1, 2, 3 . ва ҳоказо) якунида ўқувчилар томонидан эгалланиши лозим бўлган билим, кўникма ва малакалар таълим (ўқув) предметлари бўйича ишлаб чиқилган ўқув режаси ва дастурларида ўз ифодасини топади.

§ 2. Ўқув дастури ва ўқув режаси, уларга қўйиладиган талаблар

Ўқув режаси—барча таълим муассасаларида сўзсиз амал қилиниши лозим бўлган давлат ҳужжатиدير. Унда синфлар бўйича ўрганилиши лозим бўлган ўқув предметлари, мазкур предметлар учун ажратилган ҳафталик соатлар ҳажми кўрсатилади.

Таълим муассасалари учун мўлжалланган ўқув режаси ишлаб чиқилади ва тегишли вазирлик томонидан тасдиқланади (Республика халқ таълими ёки олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги томонидан). Ўқув режаси таълим муассасаси маъмуриятига юборилади ҳамда мазкур режа асосида ўқув жадвали тузилади. Ўқув жадвалида ҳафта давомида ўқитиладиган ўқув предметларининг номи ва уларга ажратилган соатлар миқдори кўрсатилиб, ўқув юрти директорининг ўқув ишлари бўйича ўринбосари томонидан тасдиқланади.

Алоҳида аниқ бир фаннинг ўқув режаси шу фанни ўқитиш учун ажратилган соатлар ва ўқув йилининг тузилишини белгилаб берувчи давлат ҳужжатиدير.

Ўқув режасини тузишда қуйидаги омилларга асосланади:

1. Ўқув тарбия ишининг мақсади, ўқувчиларга аниқ илмий билим бериш, олган билимларини кўникмага айлантириб, уни ҳаётга қўллай олишга ўргатиш.
2. Мактаб ўқувчиларига билим бериш ёшга қараб тизимга солинади ва қоидаларга асосланади:
  - а) Бошланғич таълим-1—4- синфлар.
  - б) Умумий ўрта таълим 5—9- синфлар.
  - в) Ўрта махсус касб-ҳунар таълими, академик лицейлар, касб-ҳунар коллежлари.

Ўқув дастури ҳам худди ўқув режаси каби муҳим давлат ҳужжати бўлиб, унда муайян ўқув предмети, масалан: «Инсон ва жамият» фанининг мазмуни очиб берилади ва ўқув йили давомида ўқувчилар томонидан ўзлаштирилиши зарур бўлган билим, кўникма ва малакалар ҳажми кўрсатилади.

Ўқув дастурлари тегишли таълим (умумий ўрта, касб-ҳунар ёки олий таълим) туридаги барча таълим муассасалари учун ягона, унинг талаблари тўла равишда бажарилиши мажбурийдир.

Дастур тушунтириш хати, бўлим ва мавзулар бўйича ажратилган соатлар ҳажми, дастур материали мазмуни ҳамда тавсия этиладиган адабиётлар рўйхатидан иборат бўлади.

Тушунтириш хатида ўқув предметининг аҳамияти, унинг фанлар тизимида тутган ўрни, улар ўртасидаги алоқадорлик, материални ўрганиш жараёнида ҳал этилиши лозим айрим бўлим ва мавзуларни ўрганиш хусусиятлари кўрсатилади. Ўқитиш (таълим) методлари ва воситаларини қўллашга доир тавсиялар берилади.

Соатлар ҳисобини асосли ўринларда ўзгартирилишига йўл қўйилади.

Дастур материали бўлимлар ва мавзулар бўйича тақсимланган бўлиб, ҳар бир мавзунини ўрганиш учун ўзлаштириши мажбурий бўлган тушунчалар тизимини, шунингдек, кўникма ва малакаларнинг аниқ кўрсаткичи берилади, ниҳоят, ўқувчиларга қўйиладиган якуний талаблар баён этилади.

Дастурдаги материал таълим ва тарбия мақсадлари, дидактик тамойиллар узвийлик ва изчилликка мувофиқ равишда танланади ва тақсимланади.

Ўқув дастурлари қуйидаги тамойиллар асосида тузилади:

1. Дастур мазмунининг илмий хусусиятга эгаллиги;
2. Дастур мазмунининг ижтимоий-ғоявий хусусиятга эгаллиги;
3. Назарий ғояларнинг амалиёт билан бирлиги;
4. Дастур мазмунининг ижобий-тарихий хусусиятга эгаллиги ва аниқ бир ғояга асосланганлиги;
5. Дастур мазмунининг муайян тизимга эга бўлиши;
6. Ўқув предметлари ўртасидаги ўзаро алоқадорлик, боғланишнинг мавжудлиги;
7. Дастурни тайёрлашда ўқувчиларнинг психологик ва руҳий хусусиятларини инобатга олиш;

Ўқув режаси ва дастури таълим муассасаси маъмурияти, ўқувчилар жамоаларининг сўзсиз амал қилишлари лозим бўлган давлат ҳужжатидир.

§ 3. Дарслик ва унга қўйиладиган талаблар

Дарслик – муайян ўқув предмети мазмунини ўқув дастурида кўрсатилган ҳажмда, дидактик талабларга мувофиқ равишда ба-тафсил баён қилиб берадиган китоб саналади. Дарсликнинг ха-рактерли хусусияти - бу унинг мазмунининг ўқув дастури мазму-нига мос келишидир. Дарсликда материал бўлимлар бўйича тақ-симланади. Ҳар бир мавзу муайян боб, унинг таркибида бўлган бандлар асосида очиб берилади.

Ўқув дарслиги бир қатор талабларга мувофиқ яратилади. Ушбу талаблар қуйидагилардан иборатдир:

1. Ўқув дарслигида илмий билимлар тизимн ва ҳажми ўқув дастури талабларига ҳажмда тегишли синф ўқувчиларининг ёш ва психологик хусусиятларига мос бўлиши керак.
2. Дарсликда баён қилинган илмий билимларнинг назарий асослари ҳамда ғоявий йўналиши тизимли ва изчил бўлиши, келтирилган маълумот ва далилларнинг асосли, ишончли бўлиши, улар тўғри таҳлил, аниқ таъриф этилиши, тегишли хулосалар чиқарилиши лозим.
3. Назарий билимларнинг амалиёт билан боғлиқлиги таъминланиши лозим.
4. Дарслик фанда исбот қилинмаган, маълум таъриф ва қоидаларга эга бўлмаган, мавжуд масалалардан ҳоли бўлиши керак.
5. Баён қилинаётган материалнинг хусусиятига боғлиқ ҳолда тегишли қоида ва таърифлар берилиши, далиллар келтирилиши ва баъзи материаллар расм, сурат, схема, диаграмма ва бошқа тасвирлар билан бойитилиши талаб этилади.
6. Баён қилинаётган материал ўқувчиларга тушунарли, пишиқ-пухта ва ихчам жумлалардан иборат бўлиши лозим.
7. Дарсликнинг ташқи кўриниши, беазаги муайян синф ўқувчиларининг эстетик дидларига мос келадиган бўлиши катта тарбиявий аҳамият касб этади.
8. Дарслик муайян синф ўқувчилари учун жорий қилинган гигиена қоидаларига мувофиқ бўлиши мақсадга мувофиқдир.
9. Мавзулардаги фикрлар аниқ ва қисқа бўлиши, илмийликка асосланган бўлиши керак.

Дарсликлар ўқув материаллини тўлароқ ва чуқурроқ эгаллаб олишга ёрдам берувчи ўқув қўлланмалари билан тўлдирилиши лозим.

Йўналиши ва ҳал қилинадиган вазифаларга кўра ўқув қўлланмаларни қуйидагича бўлиш мумкин:

а) ўқув материаллини чуқурлаштирувчи ва уни эслаб қолинишига ёрдам берувчи қўлланмалар – хрестоматия, машқлар тўплами, ўқиш китоби, карталар;

б) ўрганиладиган масалаларни тасвирловчи ва бу билан аниқ тасаввур ҳосил бўлишига ёрдам берувчи қўлланмалар – расмлар, кўргазмали қуроллар цикли, плакатлар, диаграммалар, диапозитивлар, атласлар.

в) кўникма ва малакаларни ҳосил қилишга ёрдам берувчи қўлланмалар, топшириқлар карточкаси.

г) маънони тушунишни енгиллаштирувчи қўлланмалар луғатлар, маълумотномалар.

д) кўп мақсадга хизмат қилувчи қўлланмалар – кинофильмлар, энциклопедиялар ва бошқалар.

Ўқув дастури ва дарсликнинг уйғунлигидан келиб чиқиб ўқув муассасаларида таълим ва аниқ дарслар олиб борилади.

Таълимнинг мақсади мустақил жамиятимиз равнақига назарий ва амалий ҳисса қўша оладиган «Баркамол авлод» ни тарбиялашдир. Таълимнинг вазифаси ёш авлодни илмий билимлар, кўникма ва малакалар тизими билан қуроллантиришдан иборат.

Дарснинг мақсади ўқитувчининг режалаштирган аниқ бир мавзусини ўқувчиларга билдириш ва ўқувчилар ўзлаштирган билим, кўникма ва малакаларни текшириб кўриш ҳамда янги мавзуга замин яратишдан иборат.

Дарснинг мазмунини ўқитувчи томонидан режалаштирилган тугал маънога эга матн ташкил этади. Уни ўқувчилар онгига синдириш жараёнида манба, хулоса ва ҳикоялардан фойдаланилади.

Дарс ўз олдига қўйган аниқ мақсади ва тугал мазмундан иборат. Шу мақсад ва мазмун ўқувчиларнинг ёш хусусиятларига мос белгиланганлиги, метод ва тузилиши бўлган, қатъий дарс жадвалига мувофиқ, ўқитувчи раҳбарлиги остида, синф ўқувчиларининг ҳаммаси билан ёки ҳар бири билан индивидуал равишда ўтказиладиган илмий мулоқотнинг ташкилий формасига айланади.

Дарс педагогик жараёнининг асосий кўриниши. Дарс аниқ мақсад тугал мазмунга эга бўлиши ва ўқувчиларнинг ёш хусусиятига қараб, дарснинг тузилиши ҳар хил бўлади. Энди биз дарснинг нималигини янада равшанроқ кўрсатиб бериш мақсадида дарсларни турларга ажратамиз, саралаймиз ва уларнинг тузилиши билан танишамиз:

1. Дарсларни асосий мақсади ва мазмунига қараб турларга бўлиш;
2. Дарсларни ўқитиш жараёнининг таҳлилига қараб турларга бўлиш;
3. Дарсларнинг тузилишига қараб турларга бўлиш.

Дарсларни турларга ажратишда биринчи қоида энг объектив ва маъқулдир. Дарснинг мазмуни дастурда кўрсатилган бўлади. Дарснинг мақсади эса ана шу мазмунни билдиришдан ва билдирилган нарсамизга асосланиб, ўқувчиларда билим, кўникма ва малакалар ҳосил қилишдан иборат. Бир дарснинг мақсади дастур материалларидан ўтиш бўлса, бошқа бир дарснинг мақсади худди шу ўтилган материални қайтаришдир. Яна бирининг мақсади эса ўқувчиларнинг уни қандай ўзлаштирганликларини аниқлашдан иборат бўлиши мумкин.

XV БОБ. ТАЪЛИМНИ ТАШКИЛ ЭТИШ ШАКЛЛАРИ ВА ТУРЛАРИ

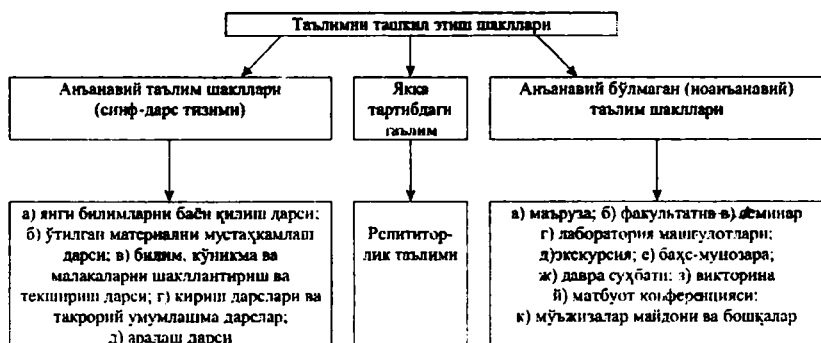
§ 1. Дарс шакллари ва уларни ташкил этилишига қўйиладиган талаблар

Таълим муассасалари олдида турган вазифаларнинг ижобий ҳал этилиши машғулот (таълим жараёни) мазмуни, таълим шакли методлари ҳамда воситалари ўқувчиларни маънавий жиҳатдан тарбиялаш, уларда чуқур билим ва дунёқарашни ҳосил қилиш ишига хизмат қилади.

Таълим шакли ўқитувчи ва ўқувчининг белгиланган тартибда, муайян мақсадга мувофиқ маълум режимда ташкил этиладиган фаолиятларнинг ташқи ифодасидир.

Қадим замонларданоқ жамиятнинг етук кишилари ўқитиш ишини ташкил қилишнинг ижтимоий тараққиёт эҳтиёжларига жавоб берадиган шаклларини топишга урунганлар. Ҳозирги вақтда республика таълим муассасаларида ўқитишнинг қуйидаги шаклларида фойдаланилмоқда (16-шакл).

16-шакл

Анъанавий таълим ўзида XVI асрнинг охири ва XVII асрнинг бошларида яшаб ижод этган буюк чех педагоги Ян Амос Коменский (1592-1670 й) томонидан асосланган синф-дарс тизими моҳиятини акс эттиради. Мазкур тизим моҳияти қуйидагилардан иборат:

а) ўқувчилар ёшлари ва тайёргарлик даражаларига кўра синфлар тарзида гуруҳланадилар ва умумий ишини бажарадилар:

б) ўқув предметининг мазмуни бир қатор баравар ва изчил жойлаштирилган қисмларга ажратилиб, улар бирин-кетин маълум жадвал бўйича келадилар.

Синф-дарс тизими асосини ташкил этувчи синф ёши ва билими жиҳатидан бир хил бўлган муайян ўқувчилар гуруҳини, дарс эса бевосита ўқитувчининг раҳбарлиги ҳамда назорати остида муайян ўқувчилар гуруҳи билан олиб бориладиган таълим жараёнини англатувчи тушунчалардир.

Дарс ўқув ишларининг асосий ташкилий шакли ҳисобланади. Синф-дарс тизими қуйидаги мазмунга эгадир:

1. Ҳар қайси синф ёши ва билим даражасига кўра бир хил бўлган ўқувчиларнинг доимий гуруҳига эга бўлади;
2. Дарс жараёни асосан 45 дақиқа давом этиб, қатъий жадвал асосида олиб борилади;
3. Дарс ўқитувчи ва ўқувчиларнинг фаолият бирлигида асосланган бўлиб, бевосита ўқитувчи раҳбарлигида жамоа, гуруҳи ва якка тартибда олиб борилади;
4. Дарс машғулоти ўтириладиган ва ўзлаштириладиган материалнинг мазмунига қараб турли хил методлар ёрдамида олиб борилади ҳамда умумий таълим тизимининг бир қисми сифатида, албатта, тугалланган билим беради ва навбатдаги билимларни ўзлаштириш учун замин яратишга хизмат қилади;

Дарсда ўқитувчи билан ўқувчининг ўзаро муносабат жараёни шахсий алоқага асосланади. Ўқитувчи дарсда барча ўқувчилар фаолиятини назорат қилади, шунингдек, ўқувчиларнинг ўзаро алоқалари ва назоратини қўллаб-қувватлаб туради. Ўқитувчининг дарс жараёнидаги фаолияти ўқувчилар томонидан фан асосларининг ўзлаштирилиши уларда зарур кўникма ва малакаларни ҳосил бўлиши учун замин яратади.

Бугунги кунда дарсларни ташкил этишга нисбатан қуйидаги дидактик талаблар қўйилмоқда:

1. Дарснинг мақсади ва вазифаларининг аниқлиги ҳамда педагогик жиҳатдан тўғрилиги;
2. Дарснинг таълимий, тарбиявий ва шахсни ривожлантирувчанлик вазифаларининг бирлиги ва узвийлиги;

3. Ўқитишнинг яхлит дарс ва унинг маълум қисмлари вазифалари ҳамда мазмунига мувофиқ келадиган, ўқувчиларнинг билиш фаолликлари ва мустақил фаолиятларини таъминлашга хизмат қилувчи мақбул методларни танлаш;
4. Машғулотларнинг турли шакллари: жамоа, гуруҳли ва якка тартибдаги шаклларини мақбул равишда қўшиб олиб бориш;
5. Ўқитувчининг раҳбарлик вазифаси билан ўқувчилар фаол билиш фаолиятини бирга олиб бориш;
6. Дарсларнинг ўзаро узвий ва диалектик хусусиятга эга бўлишига эришиш;
7. Ўқувчиларнинг ёш ва психологик хусусиятларини инобатга олиш;
8. Дарсда ўқувчиларни ўқитиш ва тарбиялаш учун қулай шарт-шароит яратиш;
9. Дарсларни демократик тамойиллар асосида ташкил этиш;
10. Дарсда ўқувчилар эркинлигини таъминлашга эришиш.

Бир соатлик дарсга мўлжалланган дастур ўқув материални мазмунини баён қилиш, дидактик мақсад ва талабларга мувофиқ ташкил этилган машғулот тури дарс тури деб юритилади. Бошқача қилиб айтганда, ўқувчиларни билим, кўникма ва малака билан қуроллантиришда машғулотнинг асосий қисмини ишғол қилган таълим шакли у ёки бу дарс турини ташкил этади.

§ 2. Дарс турлари ва уларни тузилиши

Дарсда билимларнинг ўзлаштирилиши, малака ва кўникмаларнинг ҳосил қилиниши мураккаб, қарама-қарши жараёндир. Ўқув материалини ўрганишнинг турли вазифалари, йўллари, усул ва формалари вужудга келади, бунинг натижасида дарснинг жуда кўп турлари, унинг ҳар хил вариантлари пайдо бўлади.

Айни вақтда таълим тизимида энг кўп қўлланиладиган дарс турлари қуйидагилардир:

1. Янги билимларни баёни қилиш дарси.
2. Ўтилган материални мустаҳкамлаш дарси.
3. Ўқувчиларнинг билим, кўникма ва малакаларини текшириш дарси.
4. Такрорий-умумлаштирувчи дарс.
5. Аралаш дарс.

Муайян дарс тури асосида олиб бориладиган машғулотларда иккинчи, учинчи бир дарс турининг қисмлари бўлиш мумкин. Мисол учун таълим муассасаларида энг кўп қўлланиладиган дарс турларидан бири янги билимларни баён қилиш дарсида қуйидаги ҳолатлар амалга оширилиши мумкин:

- а) янги билимларни баён қилиш;
- б) янги билимларни мустаҳкамлаш;
- в) янги билимлар устида машқ ўтказиш;
- г) янги билимларга боғлиқ ҳолда уй вазифаларини топшириш ва ҳоказо.

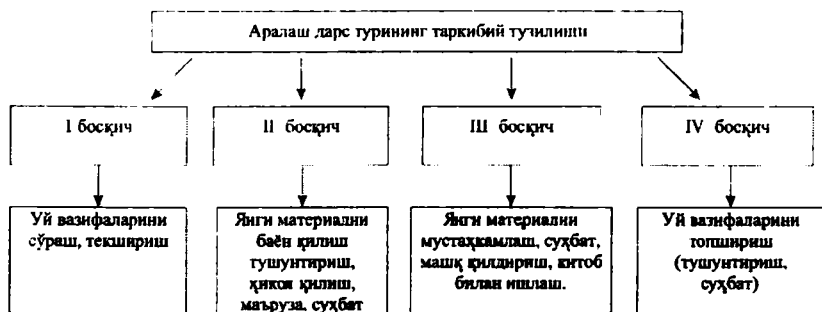
Демак, дарс умумий жараён давомида бир дарс тури асосида ташкил этилмайди. Шунга қарамай дарснинг мақсади ўқувчиларга янги билим беришга қаратилган бўлса, бутун дидактик усуллар ана шунга бўйсундирилади. Шунинг учун ҳам бундай дарс янги билим бериш дарси деб аталади.

Муайян дарс тури билан иш кўриляётганда бошқа бир дарс тури унсурларининг асосий дарс тури тузилишини ташкил қилиши мумкин. Дарснинг таркибий тузилиши у ёки бу дарс турининг умумий ҳолати, унинг қисмлари моҳиятини англатади.

Дарс жараёнида қўлланиляётган ҳар қандай дидактик усул дарс тузилишини ифодалашга хизмат қилавермайди. Дидактик усуллар таълим методи билан баҳолангандагина дарс тузилишининг ўзгаришига, таълим методларининг ўзгариши ҳам дарс тузилишининг ўзгаришига олиб келади. Дарс жараёнининг муайян қисмида дарс шакли ҳамда методларининг ўзгариши дарснинг янги босқичини бошлаганлигини англатади.

Демак, дарс тузилишининг бирдан иккинчисига ўтиши ва шу орқали дарснинг шакл ва методларининг ўзгариши дарс босқичи деб юритилади.

Мисол учун аралаш дарс тури қуйидаги тузилишга эга бўлади (17-шакл).

Такрорий умумлаштирувчи дарс, одатда, ўқув дастурининг маълум бир қисми, боб, бўлим, ёки айрим мавзу ўтиб бўлганидан кейин ўтказилади.

Умумий ўрта таълим мактабларининг юқори синфларида баъзи ўқув материалларининг маълум қисми ёки йирик мавзунини бошлашдан аввал кириш дарслари ҳам олиб борилади. Бундай дарслар, одатда, ижтимоий фанлар бўйича ўтказилади. Кириш дарсларининг ўтказишда ўқувчиларнинг мустақил иш олиб боришлари назарда тутилади.

Бугунги кунда таълимни ташкил этиш тизимида яқка тартибда таълим олиш ўзига хос ўринга эга бўлиб бормоқда. Яқка тартибдаги таълим ўқувчининг қизиқиши, эҳтиёжи, хоҳишига кўра муайян фан, предмет юзасидан чуқур билим олиш, маълум фан ёки предмет бўйича юзага келган ўзлаштирмовчилик ҳолатининг бар тараф этиш, шунингдек, узоқ вақт соғлиқни сақлаш муассасаларида даволанган ёки тиббиёт ходимлари назоратида бўлган ўқувчиларнинг ўқув дастури талабларининг бажаришларига кўмаклашиш мақсадида ташкил этилади. Яқка тартибда таълим олишнинг асосий кўринишдан бири сифатида репититорлик таълими кенг тараққий этиб бормоқда.

Бугунги кунда умумий ўрта таълим мактаблари ҳамда янги турдаги ўқув муассасалари фаолиятида ўқитишнинг ноанъанавий шакллари асосий сифатида маърузадан фойдаланиш бора-сида ҳаракат олиб борилмоқда. Яқка тартибдаги таълим ўқувчининг қизиқиши, эҳтиёжи, хоҳишига кўра муайян фан, предмет

юзасидан чуқур билим олиш, маълум фан ёки предмет бўйича юзага келган ўзлаштирмовчилик ҳолатини бартараф этиш, шунингдек, узоқ вақт соғлиқни сақлаш муассасаларида даволанган ёки тиббиёт ходимлари назоратида бўлган ўқувчиларнинг ўқув дастурлари талабларини бажаришларига кўмаклашиш мақсадида ташкил этилади. Якка тартибда таълим олишнинг асосий кўри-нишларидан бири сифатида репититорлик таълими кенг тараққий этиб бормоқда.

Бугунги кунда умумий ўрта таълим мактаблари ҳамда янги турдаги ўқув муассасалари фаолиятида ўқитишнинг ноанъанавий шаклларининг асосийси сифатида маърузадан фойдаланиш бора-сида ҳаракат олиб борилмоқда. Маъруза, асосан ижтимоий фан-ларни ўқитиш жараёнида қўлланмоқда. Маъруза дарсларини таш-кил этиш анча мураккаб ва кўп меҳнат талаб қиладиган ишдир. Маъруза дарси тажрибали, юксак даражада педагогик маҳорат асосида ташкил этилади. Маърузадан фақат фан, ўқув предмети асослари борасидаги маълумотлар бериб қолмасдан, балки ўқув-чиларни ижтимоий-ғоявий жиҳатдан тарбиялаб бориш талаб эти-лади. Маъруза жараёнида асосий эътибор ўқувчиларнинг муста-қил фикрлаш қобилиятини ривожлантириш, билим ва фаолият малакасини оширишга қаратилади.

Мактаб амалиётида маърузанинг қуйидаги турларидан кенг фойдаланилмоқда: маъруза-ҳикоя, маъруза-суҳбат, маъруза- му-нозара ҳамда оммавий маъруза. Маърузалар ёзма шаклда ифода этилади. Шу билан маърузачи-ўқитувчида маъруза мавзуси юзаси-дан режа ҳамда конспект бўлиши лозим.

Маърузада баён қилинган материалнинг ўқувчилар томонидан тушуниш ва қабул қилиб олишнинг муайян мезонлар асосидаги тартиби мавжуддир. Чунончи бир дақиқада 1 - синфда 20-25 сўз, 2-синфда 25-30 та сўз, 3 - синфда 30-35 сўз, 4 - синфларда 35-50 та сўз, янги турдаги ўқув муассасаларида эса 40-45 та сўз тушу-ниб олинадилар ва қабул қилинадилар.

Маъруза умумий ўрта таълим мактаблари ҳамда янги турдаги ўқув муассасаларида 45 дақиқалик бир академик соатдан иборат бўлади. Умумий қондага мувофиқ маъруза бир дарс давомида охирига етказилмай қолган бўлса, у янги машғулотда давом этти-рилади. Ҳар бир мавзу бўйича маъруза материаллари тушунти-

риб бўлингач, ўқувчилар билан савол-жавоб ўтказилади. Ҳар бир мавзу юзасидан фойдаланиш лозим бўлган адабиётлар рўйхати тақдим этилади.

Умумий ўрта таълим мактаблари ўқув режасига 7-синфдан бошлаб факультатив машғулотлар киргизилади. Факультативлар – ўқувчиларнинг қизиқиш ва хоҳишларига кўра муайян фан, предмет юзасидан бериладиган илмий-назарий билимларни чуқурлаштириш, уларда амалий кўникмаларни ҳосил қилиш мақсадида ташкил этиладиган таълим шаклидир.

Мактаб маъмуриятини ҳамда педагогик жамоа олдидаги ҳар бир ўқувчининг факультативлардан бирини танлаш имкониятига эга бўлишини таъминлаш вазифаси қўйилади, бу кейинчалик унинг учун мажбурий бўлиб қолади. Факультатив машғулотлар ўқувчиларнинг мустақиллиги ҳамда фаолиятини оширишга, уларнинг ақлий қобилиятларини ривожлантиришга хизмат қиладиган махсус дастур асосида ўтказилади.

Факультатив машғулотларда қўйиладиган маърузалар амалий машғулотлар билан уйғунлашиб кетади. Бунда ўқувчилар адабиётлар билан ишлаш малакасини, мустақил фаолият юритиш кўникмасини эгаллайдилар, мураккаб бўлмаган тажрибалар ва тадқиқотлар ўтказиш методикасини ўзлаштирадилар, тажриба қурилмалари ва техникани ишлатиш малакасини ҳосил қиладилар. Факультатив машғулотлар мажбурий фанлар юзасидан бўлган машғулотлар билан мустақам алоқадорликда ташкил этилиши керак.

Кейинги йилларда умумий ўрта таълим мактабларининг юқори синфларида, хусусан, ижтимоий-гуманитар предметлар юзасидан семинар машғулотларини ташкил этиш кенг қўлланмоқда. Семинарларни ташкил этишдан кўзланган мақсад ўқувчиларнинг мустақил ишларини янада ривожлантириш, айрим мавзулар юзасидан кенг ва чуқур маълумот бера оладиган манбалар устида ишлай олишлари ҳамда шу асосда келажак фаолиятларида зарур адабиётлардан фойдалана олиш кўникма ва малакаларига эга қилишдан иборатдир.

Семинар машғулоти ўқувчилар томонидан у ёки бу мавзу бўйича маърузалар тайёрлаш ҳамда уни синф ўқувчилари билан муҳокама қилиш йўли билан олиб борилади.

Семинарларга 2-3 ҳафта тайёргарлик кўрилади. Ўқувчилар ада-

биётларни ўрганадилар, материал йиғадилар, турли кузатишлар ўтказадилар, ўз ахборотлари юзасидан тезислар тузадилар.

Семинар машғулоти ўқитувчи раҳбарлигида ўтказилади. У ўқувчилар ишини йўналтириб туради, мавзуга онд саволлари юзасидан ташкил этилган муҳокамани яқунлайди. Зарур қўшимча мулоҳазалар билдиради, материални муайян тизимга солади. Маъруза қилган, муҳоқамада қатнашган ўқувчилар фаолияти баҳола-ниб борилади.

Семинар машғулоти ўқувчилар эътиборини дарсга жалб этиш, уларнинг қизиқишини орттириш, уларни мустақил ишлашга, фикрлашга ўргатиш, дарсни фаоллаштириш ҳамда ўқувчилар ақлий қобилиятларини ўстиришда муҳим ўрин тутаети (18-шакл).

18-шакл

Юқорида билдирилган фикр-мулоҳазаларга таяниб, қуйидаги хулосага келиш мумкин:

1. Таълимнинг шакли муайян мақсадга мувофиқ маълум режим-да ташкил этиладиган фаолиятнинг ташқи ифодаси бўлиб, таълим жараёнида етакчи ўрин тутаети.
2. Таълим жараёни самарасини таъминлаш унда таълим методларидан ўринли ва унумли фойдаланишга боғлиқ. Таълим методи таълим жараёнида ўқитувчи ва ўқувчиларнинг аниқ мақсадга эришишга қаратилган биргаликдаги фаолиятларининг усуллари ҳисобланади. Таълим воситалари таълим методларининг таълимий таъсирчанлигини оширишга хизмат қилади.

§ 3. Ўқитишнинг ноанъанавий шакли

Ўқитишнинг ноанъанавий шакллари доирасида амалий-тажриба (лаборатория) машғулотлари алоҳида ўрин тутаети. Амалий тажриба машғулотлари, одатда, махсус жиҳозланган хонада ёки алоҳида ажратилган тажриба майдонида олиб борилади.

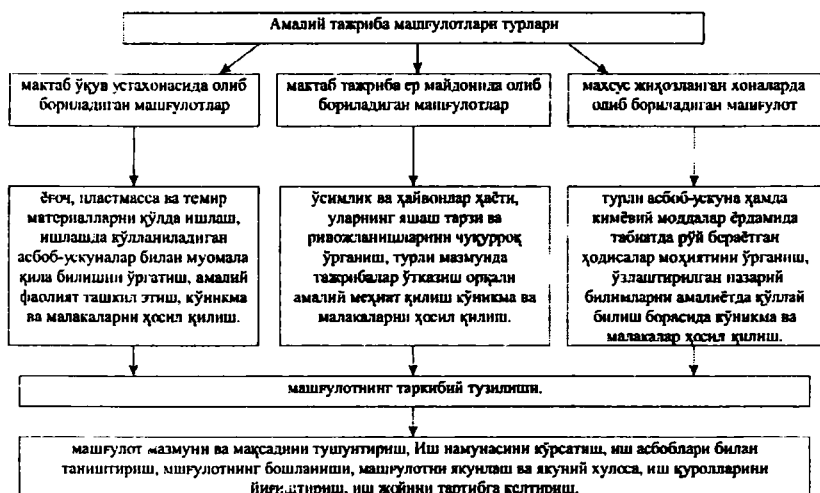
Бундай таълим машғулотларини ташкил қилиш икки хил йўл билан олиб борилади:

- а) амалий тажриба машғулотлари;
- б) экскурсиялар.

Умумий ўрта таълим мактабларининг 5–9-синфларида олиб бориладиган Амалий тажриба машғулотлари, асосан мактаб устахонаси, махсус жиҳозланган хоналар ва ўқув тажриба ер майдонидида олиб борилади.

Амалий тажриба машғулотлари ўз хусусиятларига кўра қуйидаги турларга бўлинади (19-шакл).

19-шакл

Ноанъанавий дарс шаклларида бири ҳисобланган экскурсиялар синф-дарс тизими, шунингдек, амалий машғулотлардан тубдан фарқ қилади. Ушбу фарқ қуйидагилардан иборатдир:

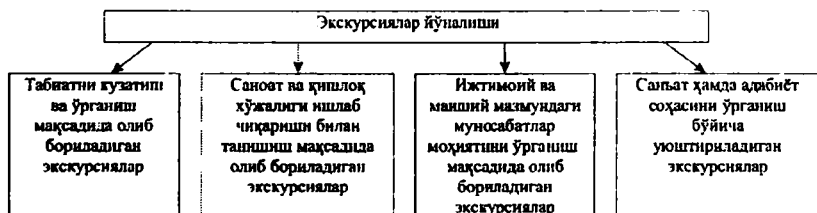
а) ўқитувчи ўтказиладиган барча экскурсияларга раҳбарлик қилса ҳам, у экскурсия объектларининг барча деталларини яхши билмаслиги мумкин, бундай ҳоларда махсус тайёргарликка эга экскурсовод иш олиб боради:

б) экскурсия муддати турлича бўлиб, доимий ўқув жадвали талабларига амал қилиш талабига бўйсунуши шарт ҳисобланмайди.

в) ўқитувчи ёки экскурсоводнинг раҳбарлик усули ва ўқувчиларнинг фаолияти турлича бўлиши мумкин.

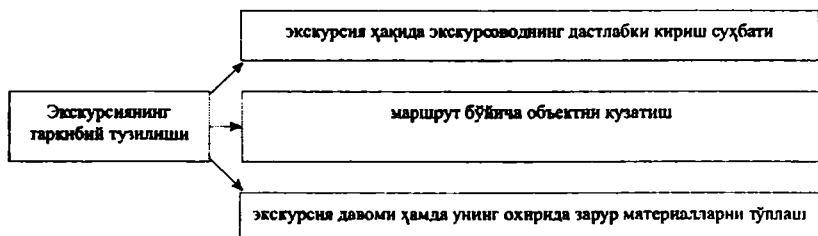
Экскурсиялар қуйидаги тўрт йўналишда уюштирилади (20-шакл).

20-шакл

Экскурсия жараёни қуйидаги таркибий тузилишга эга (21-шакл).

21-шакл

Экскурсия давомида бир ўриндан иккинчи ўринга кўчиб юрилади. Шу боис ўқувчилардан интизомга қатъий риоя қилиш талаб этилади. Ўқувчилар объектни кузатиш жараёнида вақти-вақти билан саволлар берадилар, зарур маълумотларни ёзиб борадилар. Экскурсия яқинида ўқитувчи бугунги кузатганларни аввал ўзлаштирилган материалларга боғлаб суҳбат ўтказди. Экскурсия материаллари асосида баён ёки иншо ёздириш мумкин.

Таълимнинг ноанъанавий шакли сифатида ташкил этиладиган баҳс-мунозара, давра суҳбати, матбуот конференцияси муайян предметнинг муҳим мавзулари юзасидан ташкил этилиб, ўқувчиларда мустақил фикрлаш, ўз фикрини илгари суриш, уни асослаш ҳамда ҳимоя қилиш қобилиятини шакллантириш учун хизмат қилади. Бу каби дарсларнинг ташкил этилишида мақсаднинг аниқ-

лиги, шунингдек, ўқувчиларнинг фаол иштироки муҳим аҳамиятга эга.

Викторина ва мўъжизалар майдони шаклида ўтказилаётган дарслар беллашув хусусиятига эга бўлиб, ўқувчиларни фаоликка ундайди.

XVI БОБ. ТАЪЛИМ МЕТОДЛАРИ ВА ВОСИТАЛАРИ

§ 1. Таълим жараёнида методларнинг педагогик моҳияти

Таълим жараёнининг муваффақияти унинг шаклигагина эмас, балки қўлланилаётган методлар самарадорлигига ҳам боғлиқдир. Таълим назариясида ўқитиш (таълим) методлари марказий ўрин эгаллайди.

«Метод» юнонча *metodos* сўз бўлиб, «йўл», тақиқ қилиш каби маъноларни англатади. Таълим методи таълим жараёнида ўқитувчи ва ўқувчиларнинг аниқ мақсадга эришишига қаратилган бир-галикдаги фаолиятларидир.

Таълим методлари ўқитишнинг ўз олдига қўйган мақсадларига эришиш усулларини ҳамда ўқув материални назарий ва амалий йўналтириш йўлларини англатади.

Ўқитиш методлари таълим жараёнида ўқитувчи ва ўқувчи фаолиятининг қандай бўлиши, ўқитиш жараёнини қандай ташкил этиш ва олиб бориш кераклигини ҳамда шу жараёнда ўқувчилар қандай иш ҳаракатларини бажаришлари кераклигини белгилаб беради.

Таълим методи ўқитувчи билан ўқувчиларнинг ўқиш вазифаларини бажаришга қаратилган назарий ва амалий билиш фаолияти йўлидир.

Ўқитувчи инсоният тажрибасида тўпланган билимлар билан ҳали бу билимларга эга бўлмаган боланинг онги ўртасида воситачилик ролини ўйнайди.

Бола ижтимоий-тарихий тажрибадаги барча билим бойликларини таълим олмасдан, ўқитувчисиз, мустақил ҳолда ўзи тизимли тарзда ўзлаштира олмайди. Ўқитувчининг энг катта хизмати ўқув материални ўзлаштиришнинг муайян йўл, усул ва приёмларини белгилашда намоён бўлади.

Таълим методи ўқув материални баён қилишга ва уни болалар яхши билиб олишга қаратилган фаолиятнинг йўли, усулидир. Таълим жараёни ва натижалари ўқитувчининг ўқувчилар билиш фаолияти ҳаракатини белгиловчи иш усулларига боғлиқдир. Шу сабабли доимо педагогикада таълим методларига ўқитувчининг

иш усуллари ва ўқувчиларнинг билиш фаолияти усуллари деб қараладики, бу усулларнинг ҳар иккаласи ҳам ўқув вазифаларини бажаришга қаратилгандир.

Таълим методлари ўқитувчи ва ўқувчилар фаолиятининг хусусиятини белгилайди, таълимнинг мақсади ва мазмунига боғлиқ бўлади.

Таълим методлари теварак-атрофдаги дунёни билншнинг умумий қонуниятларини тушунишга боғлиқдир, яъни улар фалсафий методологик асосга эгадир ва таълим жараёнидаги қарама-қаршиликларни, таълим жараёнининг моҳияти ва тамойиллари тўғри англаш натижасидир.

Таълим методлари ўқув материали мазмунида ифодаланган илмий фикр мантиғига боғлиқдир. Ўқув материалининг мазмуни тобора чуқурлашиб, мураккаблашиб ва илмий тус олиб бормоқда, шунинг учун таълим методлари илмий билишнинг мантиқи ва методларига тобора кўпроқ боғлиқ бўлиб қолмоқда.

Таълим методи психологик асосга эга. Боланинг ўқув материални ўзлаштиришдаги ёш имкониятлари ва унинг етуклик даражаси ўқитиш ва ўқиш усулларига жуда катта таъсир кўрсатади. Ўқувчиларнинг фикрлаш фаолиятини ва шахсий хусусиятларини яхши билиш ўқитишнинг самаралироқ усулларини топиш имконини беради

Таълим методлари ўсаётган организмнинг анатомик-физиологик, биологик хусусиятларига ҳам боғлиқдир. Ўқувчиларнинг билиш фаолиятини ташкил қилишда уларнинг ёшига хос биологик ўсишни ҳисобга олиш керакки, таълимнинг кўпгина жиҳатлари иш қобилияти, чарчаш, ижодий кайфият, жисмоний соғлиқ, мактабдаги гигиена шароитлари ана шу ўсишга боғлиқдир.

Таълим методлари назарий жиҳатдан яхши асосланган бўлиши, педагогик назариядан келиб чиқиши керак, аммо, таълим методлари амалда қўлланилмаса, фойдасиз бир нарсага айланади.

Амалий йўлланганлиги таълим методларининг энг муҳим томонларидан биридир. Бу методларда педагогик назария амалиёт билан бевосита боғланган. Назария қанча чуқур ва илмий бўлса, таълим методлари ўшанча самарали бўлади. Педагогик қарашларда назария қанча кам ифодаланган бўлса, таълим методлари бу назарияга шунча кам боғлиқ бўлади.

Педагогика фани мактаблар ва ўқитувчиларнинг илғор иш тажрибаларини умумлаштиради, анъанавий таълимнинг илмий асосларини кўрсатиб беради, ўқитишнинг замонавий, самарали методларини ижодий равишда излаб топишга ёрдам беради.

Таълим методлари олдида қуйидаги асосий талаблар қўйилади:

1. Ўқув материални ўрганиш йўли фикр юритишнинг дидактик материалистик усулларини, миллий истиқлол роясига ҳамда миллий қадриятларга асосланган ахлоқ, хулқ-атворнинг иродавий сифатларини шакллантиришга олиб келиши керак.
Шу талаб нуқтаи назаридан қараганда, таълим методи тарбияловчи характерда бўлиши, яъни билмларни ўзлаштиришгагина эмас, балки таълимнинг тарбияловчилик имкониятларини ишга солишга ҳам ёрдам бериши керак.
2. Таълим методи илмий далиллар билан равшан ва аниқ асосланган бўлиши лозим. Ана шунда ўқитувчи, бу метод билан ишлашда қандай вазифаларни қўйиб, ҳал қилиш мумкинлигини ва қандай вазифаларни амалга ошириб бўлмаслигини кўра олади. Методнинг илмийлиги ўқувчиларнинг равшан ва аниқ фикр юритишини: материалларни ўзлаштириш жараёнидаги далил-исбот ва муҳокамаларнинг мақсади, воситалари, усуллари, асосий ва иккинчи даражали натижаларни ҳам билдиради.
3. Таълим методларининг тизимлилиги уларнинг самарадорлик даражасини белгилайди. Ўқув материални ўрганишнинг ҳар қандай алоҳида олинган усули, гарчи, шу дарсда қўлланиш учун жуда қулай бўлса ҳам, ўқитишнинг бошқа методлари билан бирга қўлланилмаганда ўқувчилар ақлининг ўсишига унча таъсир кўрсатмаслиги мумкин.
4. Таълим методлари олдида муқаррар суръатда қўйиладиган яна бир талаб – уларнинг тушунарли бўлишидир. Ўқитиш йўли ўқувчига тушунарли ва мақбул бўлиши, ўқув материални ўрганиш усуллари эса унинг билимларни ўзлаштиришдаги ёш имкониятларига мувофиқ келиши лозим.
5. Болани сезги органлари орқали билишга ўргатиш ва ўқув жараёнида кўрсатмали қуроллардан иложи борица кўпроқ фойдаланиш зарурлиги таълим методлари олдида қўйиладиган муҳим талабдир. Таълим методларини таълимни онгли ва фаол шаклда олиб бориш тамойили нуқтаи назаридан асослаш за-

рурлиги ҳам муҳим талаблардан биридир. Боланинг ўқув маш-
фулотларига онгли муносабатда бўлиши, ўқув материали маз-
мунини онгли равишда тушуниши, ундаги билиш фаоллиги ва
қизиқишининг даражаси ўқитувчининг тушунтириш методла-
рига ва болаларнинг билимларни ўзлаштириш усулларига боғ-
лиқ.

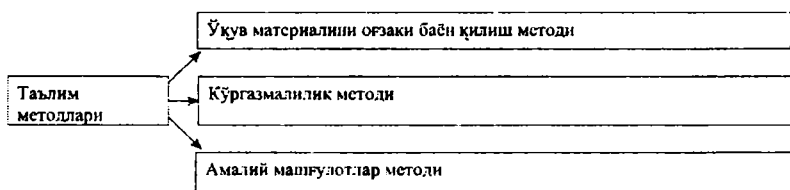
6. Таълим методлари олдига қўйиладиган талаблардан яна бири
билимларнинг асосли ва пухта бўлишидир. Таълим методлари
яхши натижа берадиган бўлиши лозим. Ўқитувчининг тушун-
тириш ва ўқувчиларнинг ўзлаштириш усули режалаштирил-
ган ёки мўлжалланган натижани бериши керак.

§ 2. Методлар классификацияси

Методлар бир қанча асосий гуруҳлардан иборат бўлиб, улар-
нинг ҳар бири ўз навбатида кичик гуруҳлар ва уларга кирувчи
алоҳида методларга бўлинади. Ўқув билиш фаолиятини ташкил
қилиш ва амалга ошириш жараёнини ўзи узатиш, қабул қилиш,
англаш, ўқув ахборотларини эсда сақлашни ҳамда олинадиган
билим ва кўникмаларни амалиётда қўллай олишни назарда тутиш-
ни ҳисобга олсак, биринчи гуруҳ методларига сўз орқали узатиш
ва ахборотни (информацияни) эшитиш орқали қабул қилиш ме-
тодлари, оғзаки методлар, ҳикоя, маъруза, суҳбат ва бошқалар;
ўқув ахборотини кўргазмали узатиш ва кўриш орқали қабул қилиш
методлари – кўргазмали методлар; тасвирий, намоийш қилиш ва
бошқалар; ўқув ахборотини амалий меҳнат ҳаракатлари орқали
бериш (амалий методлар, машқлар, лаборатория тажрибалари,
меҳнат ҳаракатлари ва бошқалар) киради.

Юқорида баён қилинган фикрлардан келиб чиққан ҳолда ама-
лиётда кенг қўлланаётган методларни, асосан қуйидаги уч гуруҳ-
га ажратиш мумкин (22-шакл).

22-шакл

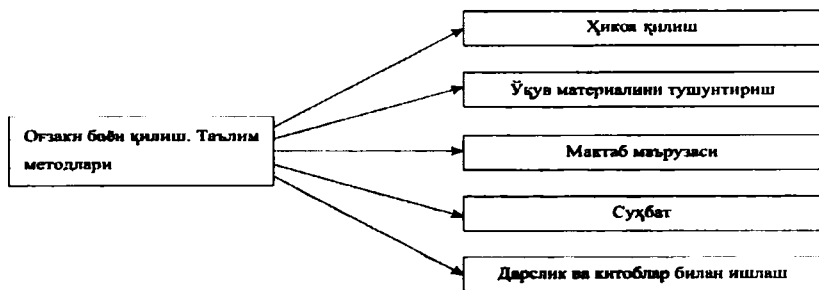

Ўқув материални оғзаки баён қилиш методи мактаб таълим мазмунда энг кўп қўлланиладиган методлардан бири бўлиб, мазкур методга барча ўқув предметлари бўйича барча синфларда муурожаат қилиш мумкин.

Ушбу метод баён қилинаётган маълумотларнинг тўғридан-тўғри ўқитувчининг жонли нутқи орқали идрок қилиниши билан тавсифланади ва ана шу хусусиятига кўра таълимнинг бошқа методларидан фарқ қилади.

Ўқув материални оғзаки баён қилиш методи қуйидаги 5 турда қўлланилади (23-шакл).

23-шакл

Ҳикоя қилиш ўқитувчи томонидан янги ўтилаётган мавзуга оид нарса, ҳодиса ва воқеаларнинг яхлит ёки қисмларга бўлиб, образли тасвирлаш йўли билан ихчам, қисқа ва изчил баён қилинишидир (баён қилиш 1–4-синфларда 10–12-дақиқа, 5–7-синфларда 15–20-дақиқа, 8–9-синфларда 30–40 дақиқа бўлиши мумкин). Ҳикоя қилиш ижтимоий-гуманитар фанларни ўқитишда кенг қўлланилади.

Ҳикоя қилиш давомида ўқувчилар пасив тингловчи бўлиб, қолмасликларига, аксинча, улар фаолликни ошириш, диққатни мавзуга сафарбар қилиш, ҳодиса ва воқеалар устида фикр юриштиш, фикр алмашиш мақсадида саволлар бериб бориш, кўргазмали қуроллардан фойдаланишга эътибор бериш лозим.

Мактаб маърузаси-да ўтилаётган мавзунинг ҳақиқий моҳиятини очиб бериш, улардан илмий хулосалар чиқариш ва умумлаштириш йўли билан, бир соатлик машғулот давомида билимларни изчиллик билан тўлиқ баён этадилар.

Мактаб маърузаси, асосан юқори синфларда қўлланилади. Унда мавзу сидирғасига баён қилинса ҳам, бошқа ўқув материалнинг унсурлари билан бир қаторда оғзаки баён қилиш методининг турлари – ҳикоя қилиш, тушунтиришлардан ҳам фойдаланиш мумкин. Мактаб маърузаси қуйидаги талаблар асосида ташкил этилади:

1. Материалнинг таълим тизими олдида турган умумий талабларни амалга оширишга хизмат қилишга эришиш.
2. Материалнинг тарбиявий аҳамиятини тўғри белгилаш, тарбиявий таъсир воситаларини аниқлаш.
3. Маъруза жараёнида ўқувчиларни мавзуга оид фан янгиликлари, кашфиётлар билан таништириб бориш.
4. Баён қилишда ўқитувчи нутқи ягона билим манбаи ҳисобланади, шу боис у раво, тушунарли, ифодавий бўлиши лозим.
5. Маъруза жараёнида ўқувчи учун нотаниш бўлган сўз ва ибораларга изоҳ бериш, қоида ва қонунларнинг таърифи содда, ихчам ва тушунарли бўлиши керак.
6. Ўқувчилар ўқитувчи томонидан берилган таърифларни ёзиб боришлари керак.

Ўқув материални тушунтириш ўрганилаётган ҳодиса, қонун, қоида ёки ҳаракатнинг моҳиятини очиб беришга қаратилган. Ўқитувчи муайян бир предметнинг у ёки бу мавзуга оид қонун-қоидалар қанчалик асосли эканлигини далиллар, мисоллар келтириш йўли билан исботлаб беради.

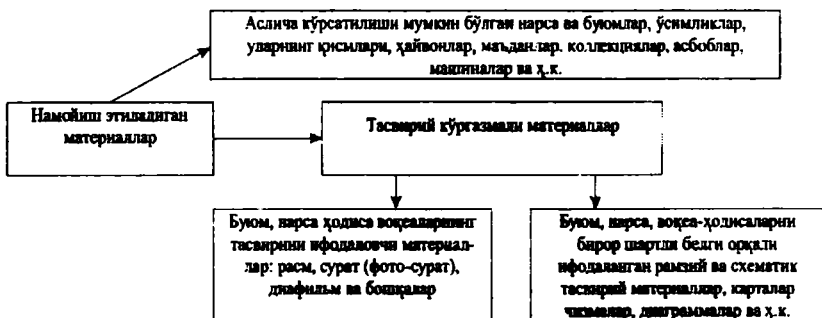
Суҳбат методи кўпинча савол-жавоб методи деб ҳам юритилди. Чунки бу методда дарс ўтилса, у асосан савол-жавоб йўсинида олиб борилади.

Ўқитиш жараёнида ўрганилаётган мавзу юзасидан кириш, асосий ва яқунловчи суҳбатлар ҳам қўлланилади, шунингдек, ўқувчилар томонидан янги ўтилган мавзу қанчалик тушунганларини текшириш мақсадида ҳам суҳбат ўтказилади. Суҳбат методи билан иш кўрганда, машғулотларни ташкил қилиш ва уни олиб боришда ўқитувчи қуйидагиларга амал қилиши керак:

1. Ўқитувчининг суҳбат учун тайёрлаб келган саволлари синф ўқувчиларининг ҳаммасига тааллуқли бўлиб, сўроқ ўртага ташланиши керак.
2. Ўқувчилардан бири жавоб бериш учун чақирилади.

3. Синфнинг барча ўқувчилари жавоб бераётган ўқувчини қунт билан тинглаши, унинг жавобини тўлдириши, тузатиши, ойдинлаштиришга ёрдам беришини таъминлаш лозим (24-шакл).

24-шакл

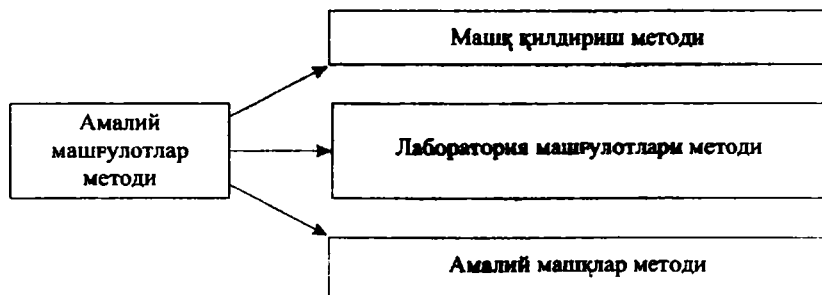

Мавзунинг мазмунига борлиқ бўлган нарса-ҳодиса ва воқеаларни ҳамма вақт синф шароитида намойиш қилиш мумкин бўлавермайди. Шу боис ўтилаётган мавзунинг хусусиятига кўра экскурсия методидан ҳам фойдаланилади. Экскурсия методи ўрганилаётган воқеа ва ҳодисаларни табиий шароитда ёки махсус кузатилади.

Намойиш этиш, тасвирлаш ва экскурсия методи билан иш кўришда ўқувчиларни турли мавзуларда тасвирий материаллар билан ишлашга жалб этиш муҳим дидактик аҳамиятга эгадир.

Амалий машғулотлар методи қуйидагилардан иборатдир (25-шакл).

25-шакл

Машқ қилдириш методи, асосан ўзлаштирилган илмий билимларни мустаҳкамлаш ва уни амалда қўллай олиш, тегишли кўникма ва малакаларга эга бўлишни таъминлашга хизмат қилади.

Одатда, машқ қилдириш деганда илмий билим ва маълум бир иш – ҳаракатни ўзлаштириш ёки такомиллаштириш мақсадида режали равишда ташкил этилган такрорлаш тушунилади.

Машқ қилдириш методи ўқув предметларининг мазмуни ва тавсифига қараб турлича олиб борилиши мумкин. Ўқувчиларнинг ўзлаштирилган кўникма ва малакаларини мустаҳкамлаш ва уларнинг ижодий қобилиятларини ривожлантиришда машқ қилдириш куйидаги талабларга амал қилиши лозим:

1. Топшириқнинг мақсади ўқувчиларга аниқ ва равшан тушунтирилган бўлиши топшириқнинг мазмуни ва уни ишлаш йўллари пухта ўқтирилган бўлиши лозим.
2. Ўқувчилар диққати тақдим этилаётган машққа жалб қилиниши, жамоанинг ва ҳар бир ўқувчининг интилиш ва қизиқишлари ҳисобга олиниши лозим.
3. Топшириқ қатъий тизим ва изчилликка эга бўлиши лозим.
4. Маълум қонда юзасидан ўзлаштирилган кўникма ва малакалар шу қондага оид бошқа мазмундаги топшириқларни бажаришда ҳам осонлик билан қўлланилиши лозим.
5. Топшириқ ўқувчиларнинг фаол фаолиятини таъминлайдиган бўлиши ва машқни, албатта, белгиланган вақт ичида бажариш талаб қилиниши керак.

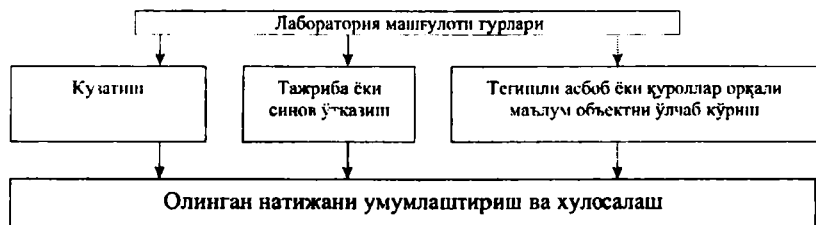
Машқ қилдириш методида ўқувчиларнинг ёзма ижодий машқлари алоҳида ўрин эгаллайди. Шунингдек, маълум мавзуларда маъруза тайёрлаш, график ишлари ҳам муҳим аҳамият касб этади.

Лаборатория методи таълим жараёнида ўқувчиларга атрофни ўраб олган объектив борлиқдаги нарса ва ҳодисалар, уларнинг шакли, ҳажми, таркиби, тузилиши, ўзгариши ва ривожланиши қонуниятлари ҳақида янги-янги билимлар бериш, ўзлаштираётган илмий билимларни мустаҳкамлаш ҳамда тегишли кўникма ва малакалар билан қуроллантиришда муҳим аҳамиятга эга.

Лаборатория методи, асосан физика, кимё, биология ва физика, география каби предметларни ўрганишда қўлланилади ва у махсус жиҳозланган лаборатория, хонасида тегишли асбоблар ёрда-

мида олиб борилади. Лаборатория машғулоти хусусиятига кўра уч хил бўлади (26-шакл).

26-шакл

Лаборатория методи асосида ўтиладиган машғулот хусусиятига қараб қуйидаги шаклда ташкил қилинади:

1. Ўқувчилар билан оммавий машғулотлар.
2. Ўқувчилар билан гуруҳли машғулотлар.
3. Ҳар бир ўқувчи билан якка тартибда машғулотлар.

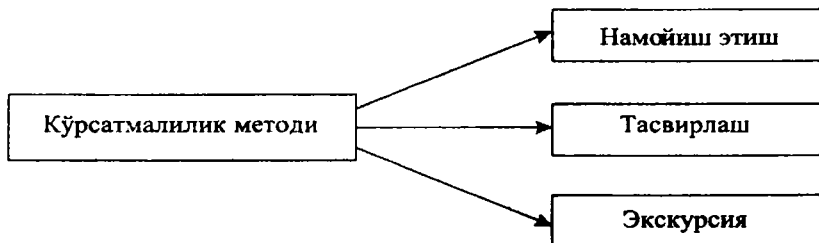
Амалий машғулотлар методи ўқувчиларга умумий техника-ижодий таълим бериш ва меҳнат малакаси билан қуроллантиришда асосий метод бўлиб хизмат қилади. ✓

Таълим жараёнида қўлланиладиган воситалар таълим самарадорлигини таъминлашга хизмат қилади.

Восита муайян ўқитиш методи ёки методик усуллари муваффақиятли амалга ошириш учун зарур бўлган ёрдамчи ўқув материалларидир. Таълим воситалари асбоб-ускуналар, лаборатория жиҳозлари, ахборот ва техник воситалар (қурилмалар), кўрсатмалли қуроллар, рамзий белгилар, дарслик ўқув қўлланмалари, радио, телевидение ва компьютер ва ҳоказолардан иборат бўлади.

Таълим жараёнида ўқитиш воситаларидан фойдаланиш табиий ёки тасвирий кўргазма материаллар (предмет: схема, диаграмма, сурат ва бошқалар), лаборатория ёки демонстрация машғулотларида қўлланиладиган асбоб-ускуналари, ўқув қуроллари, микроскоп ва бошқа аппаратлар, шунингдек, мавзуга оид далиллар (цитаталар, таъриф, қонда, формула ва бошқалар) нинг ишлатишни англатади.

Таълим жараёнида таълим шакли, метод ва воситалари муҳим ўрин тутаяди. Таълимда кўрсатмалилик методиинг қуйидаги турларидан фойдаланилади (27-шакл).

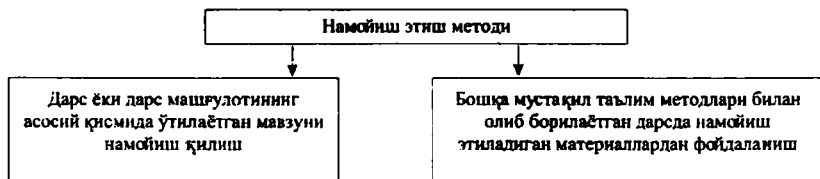

Намойиш этиш, экскурсия ўқувчиларининг ўқув материалларини аниқ образлар орқали бевосита идрок қилишларини таъминлашда муҳим аҳамиятга эга.

Намойиш этиш методи ўқитувчи томонидан баён қилинаётган илмий-назарий билимларни ўқувчилар пухта ўзлаштиришлари учун уларнинг сезги органлари эшитиш, кўриш, ҳид ва таъм билиш, тери сезгиларининг бир объектга алоҳида-алоҳида ёки бир неча сезги аъзоларини бир йўла сафарбар этиш йўли билан олиб борилади.

Намойиш этиш методи мавзунинг хусусиятига кўра икки йўналишда олиб борилади (28-шакл).

28-шакл

Дарслик ва китоб билан ишлаш материални оғзаки баён қилиш методининг асосий тури бўлиб, мактаб амалиётида муҳим ўрин тутлади. Ўқув адабиётлари билан ишлаш мураккаб психологик жараёни ўз ичига олади. У таълим жараёнида ўқитувчи томонидан баён қилинган билимларни, ўқув материалларни китоб матидаи кўриб, онгли идрок қилиш фаолиятини ривожлантиришни ҳам назарда тутлади. Дарслик ва китоб билан ишлаш икки йўналишда олиб борилади (29-шакл).

Дарслик ва китоб билан ишлаш

Дарс жараёнида дарслик ва ўқув адабиётлари билан ишлаш

Дарс мавзусига боғлиқ ҳолда синф ва синфдан таш қари вақтларда дарслик ва ўқув адабиётлари билан мустақил ишлаш

Умумий ўрта таълим мактабларининг юқори синф ўқувчиларини дарслик ва бошқа ўқув материаллари билан бирга хилма-хил қўшимча адабиёт, илмий ва илмий-оммабоп мақолалар, шунингдек, газета-журнал материалларидан фойдаланишга ўргатиб бориш лозим.

§ 3. Муаммоли таълим ва унинг мақсади

Таълимдаги оғзаки, кўрсатмали ёки амалий методларнинг ҳар бири бола онгида муаммоли вазият яратиш билан боғланиши мумкин. Шу муносабат билан педагогикада муаммоли таълим ҳақида сўзланади.

Таълимда муаммоли ёндашиш ўқув дастурларида ҳам, ўқувчиларнинг мустақил иши ва бошқаларда ҳам ўзининг ифодасини топшириши лозим. М.Н.Скатин муаммоли таълимнинг қуйидаги учта асосий турини алоҳида ифодалаган:

1. Билимларни муаммоли баён қилиш;
2. Баённинг айрим босқичларида ўқувчиларни изланишга жалб этиш;
3. Таълимнинг тадқиқий методи.

Муаммоли таълимнинг учта турини бирлаштирадиган умумийлик муаммони ҳал қилиш воситасида ўқитиш бўлиб, уларнинг фарқи ўқитувчилар мустақил изланиш фаолиятининг даражасидир.

Муаммоли таълим деганда ўқув материални ўқувчилар онгида илмий изланишга ўхшаш билиш вазифалари ва муаммоларини вужудга келтирадиган йўсинда ўрганиш тушунилади.

Ўқувчи (талаба)нинг фикрлаш фаолиятида муаммоли вазиятлар вужудга келади ва улар талаба (ўқувчи)ни объектив равишда изланишга ва мантиқан тўғри илмий хулосалар чиқаришни ўрганишга даъват этади.

Ўқувчи-ёшларнинг фикрлаш фаолиятида муаммали вазиятларнинг шаклланиши уларнинг шахсида қизиқувчанлик, ўткир

зеҳнлилик мустақиллик, ўқишга қизиқиш ва ижодга интилиш каби фазилатларни тарбиялайди.

Ўқитишнинг ҳар қандай методи боланинг онгида муаммоли вазиятларни шакллантириш билан боғлиқ бўлиши мумкин. Шундай ҳоллардагина педагогика ва муаммоли таълим ҳақида гап боради. Аслида ҳар қандай таълим ўқитувчи учун ҳам, ўқувчи учун ҳам, ва жамият учун ҳам муаммолидир.

Муаммоли таълим-илмий билишни ривожлантириш зарурлигини ифодалашнинг субъектив шаклидир. У муаммоли вақтнинг, яъни жамият ривожланиши жараёнида билиш ва билмаслик ўрта-сида объектив равишда вужудга келадиган вазият.

Муаммоли вазият ўқувчининг маълум руҳий (психик) ҳолатидир. Бундай ҳолат маълум топшириқни бажариш (масала ечиш, саволга жавоб топиш) жараёнида зиддиятни англаш туфайли вужудга келади. Ана шу зиддиятни англаш ўқувчиларда предмет тўғрисидаги, ншни бажаришнинг усули ёки шартлари тўғрисидаги янги билимларни излаш эҳтиёжини уйғотади.

Ўқувчиларда билишга ҳавас, излаш-қидиришга ундайдиган, масалани ҳал қилиш жараёни билан боғлиқ интеллектуал ҳислар ва руҳий кечинмалар ҳосил қиладиган муаммоли вазият яратиш мумкин. Шунда у ўқув материални ўқиш, яхши баҳолар олиш ва ўқитувчиларнинг талабларини бажариш зарур бўлгани учунгина эмас, балки излаш-қидиришга ва қўйилган муаммони ҳал қилишга шахсан қизиққани ва интилгани учун ҳам ўзлаштирилади.

Илмий кашфиётлар тарихини ва улар муносабати билан олимлар ҳаётида содир бўлган ҳодисаларни қизиқарли баён қилиш ҳар нарсани билишга кучли ҳавас уйғотиш учун катта аҳамиятга эга ва у муаммоли вазиятларни яратиш учун негиз бўла олади.

Лекин ўқитувчи шуни эсда тутиши керакки, ўқувчиларнинг ўқув материални ўзлаштиришлари учун фақат муаммоли вазиятларнинг ўзи кифоя қилмайди. Муаммо ва вазифалар қўйиш билан олишда фаолликни ва қизиқишни оширади, аммо муаммони ҳал қила билиш зарур. Фақат муаммони ҳал қилиш билан ўқувчилар ўзларининг илмий қоида ва назарияларни ўрганиш усуллари-ни ярата олмайдилар, балки инсоният босиб ўтган ва фанда аниқ белгилаб қўйилган йўл билан бора оладилар, холос. Шунинг учун

муаммоли таълим ўқув материални ўрганишнинг анъанавий, тушунтириш-намойиш этиш усулларига асосланган.

Муаммоли вазиятлар яратиш ўқувчиларнинг фикрий фаолиятини ташкил этиш йўлларида бири бўлиб, бошқа ўқитиш методлари билан биргаликда ўқув материални анча муваффақиятли ва мақсадга мувофиқ ҳолда ўрганишга ёрдам беради.

XVII БОБ. ЎҚУВЧИ (ТАЛАБА) ЛАР БИЛИМЛАРИНИ ТЕКШИРИШ ВА БАҲОЛАШНИНГ РЕЙТИНГ ТИЗИМИ

§ 1. Талабалар билимларини рейтинг назорати

Мутахассис тайёрлашда талабаларнинг билим, кўникма ва малакаларини шаклланиш жараёнини назорат қилиш муҳимдир. Тўғри ташкил этилган назарий талабларни, олинаётган билимларни янада чуқурлаштириш ва энг асосийси уларнинг шахсий хусусиятларини ривожлантириш учун турли воситаларни танлаш имконини беради.

Ўқув-тарбия жараёнида билим, кўникма ва малакалар шаклланганлигини назорат қилиш муҳим ўрин эгаллайди. Хусусан, назорат қуйидаги функцияга эга:

1. Назоратнинг диагностик функцияси. Назорат натижаси билим, кўникма ва малакаларнинг шаклланганлик даражаси аниқланади.
2. Назоратнинг талабаларда билим олишга иштиёқини ўстириш функцияси.
3. Назорат жараёнида талабаларнинг шахсий хислатлари шакллантирилади ва энг асосийси ривожлантирилади.
4. Таълим функцияси.
5. Назоратнинг тарбиявий функцияси.
6. Назоратнинг баҳолаш функцияси.
7. Назоратни талабаларда билимга қизиқишни уйғотиш, жонли фикрлашга ўргатувчилик функцияси. Назорат жорий, оралиқ, якуний каби 3 та турга эга.

Назорат турли тестлар, ёзма ишлар ва оғзаки савол-жавоблар орқали амалга оширилади. Педагог олимлар И.Турсунов ва У.Нишоналиевларнинг маълумотларига қараганда тестлар орқали қуйидаги имкониятлар яратилади:

талабалар назарий ва амалий билимларининг даражасини объектив шароитда аниқлаш имконини беради;
бир вақтнинг ўзида бир гуруҳ ёки кўп сонли талабалар билимини назорат қилиш мумкин;

ҳамма талабаларга бир хил қийинчиликдаги саволлар берилиб, ҳаммасига бир хил шароит яратилади; тест натижаларини ўқитувчи томонидан тезликда текшириш мумкин; турли гуруҳ талабалари билимини солиштириш, қўлланилаётган методни самарадорлигини аниқлаш мумкин; таълим жараёнининг камчиликларини аниқлаш мумкин.

Тест атамаси инглизча-синов, текшириш, тадқиқот маъноларини билдириб «Синалаётган шахснинг психофизиологик ва шахсий хусусиятларини, шунингдек, интеллектуал ривож, қобилияти ва малакасини текширишда қўлланиладиган стандарт машқлар» демакдир.

1993 йилда олий таълим тизимидаги ислоҳотларга кенг эътибор берилди. Бу масала Ўзбекистонда алоҳида йиғинда таҳлил этилди. Мажлисда Ўзбекистон Президенти И.А.Каримов кадрлар савияси ҳақида, олий ўқув юртларининг аҳволи ва уларнинг ишлаб чиқариш корхоналари билан муносабатлари ҳақида фикр билдираркан, тест тизимининг афзалликлари ҳақида шундай деган:

«Ўз-ўзларимизни ўқишга қабул қилишда тест усулининг қўлланилиши ижобий қадам бўлди. Бу қинғир ишларни пайини қирқади, миш-мишларга чек қўяди, истеъдодли ёшларни танлаб олиш имконини беради. Бинобарин, бу ишни такомиллаштириб бориш керак».

Айрим домлалар имтиҳон пайтида пул олармиш, деган хунук гаплар ҳам қулоққа чалиниб қолади. Шамол бўлмаса, дарахтнинг учи қимирламайди. Баъзи олий ўқув юртларида назорат издан чиққани, айрим домлалар пора олгани ҳам маълум. Бу гаплар қабул комиссиясининг обрўйига путур етказди. Улар бундай ишлардан фориг бўлиши керак. Аксарият қабул комиссияларининг таркиби йиллар давомида ўзгармайди, бир хил одамлар ишлайверади. Мен уларнинг ҳаммаси нопок демоқчи эмасман, балки бир-икки фоизи шундайдир. Ўйлайманки, тест усули бундай бўлмағур гапларга ҳам чек қўяди. Қабул имтиҳонларини тест усулида олишга оқ фотиха беришимиз, бу усулни такомиллаштиришимиз даркор.

Дарҳақиқат, тест тизими жуда кўп бўлмағур гапларга чек қўйди. Вақт ўтгани сайин тест тизими такомиллашиб бормоқда ва энг асосийси унга ишонч ортмоқда.

Таълим тизимида адолат ўрнатилди. Ўзбекистон Президентининг бобокалонимиз Амир Темурнинг «Куч – адолатдадир», деган ўгитига мос йўл тутганлиги боис оддий халқ кўнглида бу кунлардан ёрқин хотиралар қолди.

Педагогик, услубий адабиётларни таҳлил қилиш натижасида дидактик тестлар қуйидаги 2 гуруҳга ажратилди:

а) назарий билимларни назорат қилувчан, малака ва қобилиятларни текширувчи ўзлаштириш тестлари;

б) реал, ўқув имкониятлари бўйича (Ю.Бабанский) диагностика тестлар ҳамда умумий ва махсус (масалан, микро ёки макро иқтисодиёт фани ва бошқа фанлар бўйича) ўқитиш тестлари.

Тестлар типологияси асосида топшириқларни танлаш, уларнинг структуравий ўзаро алоқадорлиги ва таърифлари қуйидаги омилларга боғлиқдир.

1. Тестларнинг фанлараро қўлланиш соҳаси.

а) оралиқ назорат тестларида мавзулар, боблар бўйича билим ва ўзлаштириш элементларини текшириш;

б) кўп мавзулар бўйича фанларнинг бир-бирига боғлиқлигини ҳисобга олмаган ҳолда билим ва ўзлаштиришнинг чегаравий назоратини ўрнатиш;

в) кўп фанлар бўйича фанларнинг бир-бирига боғлиқлигини ҳисобга олган ҳолда билим ва ўзлаштиришларнинг чегаравий назоратини ҳисобга олиш;

г) бутун курс бўйича билимларни назорат қилиш (тест асосида фанлараро туркум тестларни ҳам яратиш мумкин).

Бу ҳолларнинг ҳар бирида фан топшириқларининг қуйидаги саволлари ҳар хил қўйилади: маркетинг-молия, менежмент, солиқлар каби интегратив билимлар ва ҳ.к.

2. Норматив тест тузилишининг умумий йўналиш бўйича мақсади ёки критериал характердаги тестлардан фарқи шундаки, норматив тестларда йиғилган баллар ҳисоб натижаларига кўра бир гуруҳни бошқа гуруҳ билан, гуруҳ ичидагиларни эса бир-бири билан солиштириш мумкин.

Критериал тестларда эса ҳар бир ўқувчининг қандайдир ўқув ёки мутахассисликка оид топшириқларини ечиш учун зарур бўладиган билим ва ўзлаштириш қобилиятлари очиб берилади, яъни критериал тестлар ва унга мос топшириқлар ўқувчиларнинг билим

ва кўникмалари аниқ фан соҳалари бўйича ўқитиш мақсадининг минимал талабларига қай даражада эришгани ёки эришмаганлиги ҳақидаги саволларга жавоб беради.

Норматив тестларда, асосан топшириқни «ечди» ёки «ечмади» деб белгиланса, критериял тестларда эса топшириқни қайсидир йўл билан ечган ўқувчиларни мураккаб ишларга қўйиш мумкинлиги, уларнинг мураккаб дастурлар бўйича ишни давом эттира олишлиги ҳисобга олиниши керак.

3. Тестларнинг дидактик-психологик йўналиши қандай тест ишлаб чиқиладиганлиги ёки адаптациясидан ўтаётган тестни унинг муаллифи қандай характерлашни аниқлайди:

а) назарий билимларни назорат қилиш учун ўзлаштириш тестлари;

б) берилган фан (ўқув ва мутахассислик) бўйича билим ва маънавиятларни назорат қилиш тестлари;

в) ўқитиш тестлари (маълум фан ёки унинг цикли бўйича ўқув имкониятларининг диагностикаси).

4. Назорат босқичлари бўйича йўналиш:

а) кириш назорати (олий ўқув юртига киришдаги ёки курсни, фан иқлимини ва ўқитиш босқичининг бошланишидаги назорат);

б) кундалик (жорий) назорат ҳар куни амалга ошириладиган ёки ўқув жараёни мавзулари бўйича;

в) чегаравий назорат оралиқ назорат маълум фаннинг алоҳида бўлими тугаши муносабати билан ўтказилади;

г) маълум курснинг тугаши муносабати билан ўтказилади (ёки фан цикли, ўқитиш босқичи ҳамда ўқув юртини тугатиш муносабати билан).

5. Тестлаштиришнинг диагностик даражаси (чуқурлиги) берилган тестдан кўзланган мақсад:

симптоматик диагностикага, яъни билим ва ўзлаштиришнинг «юқори қатламларига» қаратилиши (яъни, маълум қонуният ёки формулаларни билиш, билмаслиги ёки таниш-нотанишлиги ва бошқалар);

этиологик диагностикага, текширув - алоқа сабаби (нима учун айнан ўша билимларни билмаслиги ва бунинг қай даражада бошқа билимларни билишга боғлиқлиги)га қаратилиши;

типологик диагностикада эса ўқувчининг ўтиладиган дарс ва

билимларни билишга, ўзлаштириш ва уддалай олишида қандай ғояларни кучайтириш кераклигига қаратилган бўлади.

6. Синалувчининг тестни бажариш фаоллигини оширишда эса ёзма ва оғзаки тестларга мос равишда ёзма ва оғзаки жавобларни қўллаш. Масалан, ҳаракат тестларида (айниқса, компьютерларда клавишларни босишдан тортиб, қисм программаларни чиқаришгача) ҳамда ҳисоблаш ишларини ўтказиш ва графикларни чизиш, лойиҳалаштириш ва ҳ.к.да. Ҳаракат тестлари ўқиш ёки ишлаш қурилмаларида, машқ (тренажерларда) тестларини, айтиқса, мутахассислик бўйича ўқитиш тизимларига киритиш мумкин.

7. Тестнинг номогенлик даражаси (бир жинслик) тестни тузувчи муаллиф томонидан режалаштирган бўлади. Шу жумладан:

а) кўзланган мақсадга қараб тестнинг нимани текшириш кераклиги, айтиқса, интегратив характердаги асосий элементлардан (масалан, маълум амалларнинг талаб қилинган даражада ёки шу амалларни бажаришда сифат, миқдор, тезлик, кетма-кетлик, жавобгарлик каби бир қанча) омилларни ҳисобга олиш;

б) формал аспектда эса топшириқлар тузилиши шаклининг бир жинслилиги (гомогенлиги) ёки турли шаклда бўлишлиги.

8. Вақт омили - тестнинг тезкор бўлиши, топшириқларнинг функционал равишда маълум белгиланган вақтда бажариш зарурлиги қайси йўл билан, нимага асосланиб вақтини, баҳолаш вақтининг сарфланиш чегараси белгиланган бўлишлиги.

9. Тестлаштиришни ташкил этиш усулларига эса умумий, индивидуал ёки жуда кам қўлланиладиган, лекин жуда самарали ҳисобланган алоҳида усули ҳам текширилувчиларнинг ташхисчи билан юзма-юз, холис (тестлаштиришнинг ЭҲМ воситаларидаги индивидуал дастурнинг замонавий варианты) туриши кабилар киради.

Чет эл педагогикаси тестларининг таҳлили шунини кўрсатдики, уларни бизнинг миллий педагогикамизга кўр-кўрона кўчириб бўлмайди. Кўпчилик чет эл тестлари ягона дастур бўлмаган ша-роит учун тузилган. Бизнинг ягона дастуримизнинг асосий мақсади ахборот маданиятининг (компьютер орқали) намоён бўлиши ва ўқув дастури асосий талабларини бажарилишидир. Бизнинг тестларимизга асосий талаб – дастурга муносабат бўйича хотирадагини эслаш бўлди.

Тестлар тузилишида жуда серқирра вазифаларни қўллашга ҳаракат қилинди. Асосан қуйидагича тест-вазифалар қўлланилди (30-шакл).

30-шакл

§ 2. Талабалар билимини назорат қилиш ва баҳолашнинг тарбиявий аҳамияти

Рейтинг тизими тўғрисидаги «Низом»да «Талабалар билимини рейтинг орқали баҳолашдан мақсад талабаларда ўқитилаётган фанларни чуқур эгаллаш, топшириқларга ижодий ёндашиш, мустақил фикрлаш, ўз билимини мустақил равишда оширишга интилиш ҳамда адабиётлардан кенг фойдаланиш каби хусусиятларни ривожлантириш ушбу тариқа рақобатбардош мутахассисларни тайёрлашга эришиш»¹, - деб таъкидланади.

¹ Олий таълим. Меъёрий ҳужжатлар тўплами. С.С. Фуломов таҳрири остида. Тошкент: Шарқ, 2001. 449-бет.

Юқорида келтирилган ҳужжатдаги асосий мақсаддан қатор вазифалар ва талаблар келиб чиқади.

Таълим-тарбиянинг таркибий қисмлари ўзаро боғлиқ ва алоқадор бўлиб, педагогик жараён ҳисобланади. Бу жараённинг самарадорлиги кўп жиҳатдан ташкил этилган тарбия воситалари тизимига боғлиқдир. Бу воситалар бутун тарбиявий иш тизимининг таркибий қисми деб қаралгандагина ўз аҳамиятини йўқотмайди ва тарбиянинг умумий вазифаларини муваффақиятли ҳал этишга ёрдам беради.

Ҳисобга олиш, текшириш ва билимни назорат қилиш ҳамда баҳолаш, ўқитиш жараёнида муҳим рол ўйнайди. Жумладан, талабалар билимини ҳақиқий аниқ ва адолатли баҳолаш ҳамда натижаларни уларга мунтазам равишда маълум қилиб бориш катта тарбиявий аҳамият касб этади.

Маскур «Низом» талаблари, асосан, талабаларни узлуксиз ўз устиларида фаол ишлашларини, ҳар бир соҳада мустақил ва ижодий ёндашишни, фан асосларини пухта ўзлаштириш учун масъулият сезишларини ҳамда мустақил ишлаш кўникмаларини кенг ривожлантиришни талаб этади.

Талабалар билимини назорат қилиш ва баҳолашни тўғри йўлга қўйиш, уларда ўтилган фанларга нисбатан ижодий ёндашиш, мустақил фикрлаш, ўз билимни доимий равишда ошириш, адабиётлардан кенг фойдаланишни йўлга қўйиш демакдир. Шу билан бирга ўқитувчи ва талаба ўртасидаги узвий боғланишни юзага келтиради, яна ўқитишнинг ўзаро алоқадор икки воситасини юзага келтиради. Яна ўқитишнинг ўзаро алоқадор икки воситаси ўқитувчининг фаолияти ва талабанинг меҳнатга онгли муносабатини узлуксиз жараён сифатида доимий бўлиб туришини таъминлайди.

Бунда профессор-ўқитувчиларнинг маъруза ва змалий машғулотларга пухта тайёргарлик кўриши, баҳолашга доир меъёр ва мезонларни, саволномалар, тест саволлари ва турли бошқотирмалар ҳамда таянч тушунчаларини тузишдаги масъулият ёндошиш ва тинимсиз меҳнати ётади. Талаба билимини баҳолаш муҳим воситаларидан бири бўлиб, асосан, талабаларнинг хулқи ўзгариши ва тарбиявий таъсири кучайганлигида намоён бўлади.

Ўқитувчининг талаба билимини назорат қилиш ва баҳо қўйиш (баллаш) жараёнидаги хатти-ҳаракати улардаги ҳақиқий билим

ва кўникмаларни аниқлашга имкон беради, уларни ортиқча ташвишларидан, охирида «ўтмай қолиш» қўрқувидан халос этади. Ўзидаги иқтидор ва имкониятга ишонч ҳосил қилган талаба янада фаи асосларини чуқурроқ эгаллашга ҳаракат қилади, ўқитувчи билан баҳс-мунозарага киришади, ўзларига ҳам нисбатан талабчан бўлишга одатлантиради.

Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим Вазирлигининг 2005 йил 30-сентябрдаги 217-сонли буйруғи билан тасдиқланган «Олий таълим муассасаларида талабалар билимини баҳолашнинг рейтинг тизими тўғрисидаги муваққат Низом» ига оид баҳолаш турлари қуйидагича:

- Жорий баҳолаш (ЖБ)
- Оралиқ баҳолаш (ОБ)
- Якуний баҳолаш (ЯБ)

ЖБ да фаннинг ҳар бир мавзуси бўйича талабанинг билими ва амалий кўникмаларини аниқлаб бориш назарда тутилади ва у амалий, семинар ёки лаборатория машғулотларида амалга оширилиши мумкин.

ОБ да фаннинг бир неча мавзуларини қамраган ёки алоҳида бўлимлари бўйича назарий машғулотлар ўтиб бўлгандан сўнг, талабанинг назарий билимлари баҳоланади ва унда талабанинг муайян саволга жавоб бериш ёки муаммони ечиш маҳорати ва қобилияти аниқланади.

ЖБ ва ОБ турлари ҳар бир фаннинг хусусиятларидан келиб чиққан ҳолда оғзаки, ёзма иш, тест, назорат иши, уй вазифаси, коллоквиум ва шу каби бошқа шаклларда ҳам амалга оширилиши мумкин.

ЯБ да талабани билим, кўникма ва малакалари фаннинг умумий мазмуни доирасида баҳоланади. ЯБ семестр якунида ўтказилади.

ЯБ тури ёзма иш усулида ёки бошқа усулларда (оғзаки, тест, ҳимоя ва ҳоказо) ўтказилиши мумкин.

Талабанинг фан бўйича мустақил иши ЖБ, ОБ ҳамда ЯБ турларида баҳоланади.

Муайян фан бўйича талабанинг семестр давомидаги ўзлаштириш кўрсаткичи 100 баллик тизимда баҳоланади. Ушбу 100 балл баҳолаш турлари бўйича қуйидагича тақсимланади:

Ҳар бир фанга ажратилган соатлар миқдоридан келиб чиқиб балларни аниқ ҳисоблаш мумкин. Бунинг учун бир соатга тўғри келадиган аниқловчи коэффициентни топиш лозим. ЯБ турига 15 балл Низом асосида бўлганлиги боис, у ўзгаришсиз қолади. Қолган 85 баллни умумий соатлар миқдорига бўлиб коэффициент (К) ни аниқлаймиз. Масалан, фан бўйича маъруза – 60 соат, семинар – 20 соат, лаборатория – 10 соат, мустақил иш – 20 соат кўзда тутилган бўлса

Маъруза – $a_1 = 60$ с   Лаборатория – $a_3 = 10$ с

Семинар (амалий) = $a_2 = 20$ с   Мустақил иш – $a_4 = 20$ с

$$K = 85 : a_1 + a_2 + a_3 + a_4 = 85 : 60 + 20 + 10 + 20 = 85 : 110 = 0,77$$

ОБ = $a_1 \times k = 60 \times 0,77 = 46,3$ балл

ЖБ = $(a_2 + a_3) \times k = 30 \times 0,77 = 23,3$ балл

МИ = $a_4 \times k = 20 \times 0,77 = 15,4$ балл

ЯБ = 15 балл

Жами: 100 балл

Эслатма: МИ (мустақил иш) даги 15,4 балл юқорида келтирганимиздек, фан хусусиятидан келиб чиқиб, ЖБ ва ОБ лар таркибига киритилди.

Биз барча учун умумий бўлган қуйидаги амалларни талабалар билан бажаришни тавсия этамиз:

1. Фан ўқитувчиси семестр давомида ўқитиладиган фанни соатлар тақсиротини аниқ билиши лозим;
2. Талабаларга биринчи машғулотдаёқ баҳолаш турларига дахлдор баллар миқдорини бериши шарт.
3. ЖБ ҳар бир жуфтглигига бериладиган балл миқдори талабанинг қуйидаги ҳаракатлари учун берилади: машғулотга қатнашиш ва фаол иштироки; топширилган топшириқни бажарилганлик даражаси; дафтар тутиши ва имловий хатоларга эътибор қаратилиши, олинган натижаларни илмий ва изчил асослай олиши, ҳозиржавоблиги, топқирлиги ва ижодий фикрлар билан қатнашиши.
4. Оралиқ баҳолашга ажратилган балл миқдорини талаба дарсга доимий фаол қатнашиши ҳамда босқичларда бажарадиган ишларнинг натижасига кўра тўплайди. ОБ да бажариладиган ишлар: саволномаларга ёзма жавоб бериш, тест саволларини

ечиш, алоҳида боб ёки мавзуларга ижодий иш тарзида тест саволлари, бошқотирмалар ёки ребуслар тузиш, айрим мавзулардан рефератлар ёзиш ёки мавзулардан оғзаки савол-жавоб қилиш кабилардир.

5. ЯБ га Низом бўйича ажратилган 15 баллга мослаб, семестр охирида таянч тушунчаларга асосланган вариантлар тузилади ва талаба ўз вариантга жавоб тарзида «Ёзма иш» ёзади. ЯБ даги баллар миқдори ёзма ишнинг қуйидаги ҳолатлари учун берилди: вариант саволлари қарамаган таянч тушунчаларга ёзилган жавобнинг мукамаллиги, талабанинг саводли ва илмий тилда баён этишдаги эътибори, фикр-мулоҳазаларининг асосли ва мантиқли эканлиги, дафтарни тутиш ва жиҳозлаш тартибига риоя қилинганлиги, хулосалар ва фойдаланган адабиётларни келтирилиши кабилардир.

Умуман, рейтинг тизими қуйидагича вазифаларни бажаришга қаратилганлигини унутмаслигимиз лозим:

- фаннинг талаба томонидан тизимли тарзда белгиланган муддатларда ўзлаштиришини ташкил қилиш;
- талаба ўзлаштиришини мунтазам баҳолаб бориш;
- талабаларда мустақил ишлаш кўникмаларини ривожлантириш, ахборот манбаларидан самарали фойдаланишни ташкил этиш;
- талабанинг билимини адолатли ва аниқ баҳолаш;
- баҳолаш натижаларини мунтазам маълум қилиш ва таҳлил этиш;
- профессор-ўқитувчиларнинг ҳар бир дарсга ва баҳолаш жараёнига масъулиятини ошириш;
- ўқув жараёнининг ташкилий ишларини компьютерлаштиришга шароит яратиш.

Юқорида келтирганларимиздан кўринадикки, билимга баҳо қўйиш битта машғулотнинг барча қисмларига сингиб кетиши билан бирга бутун фаннинг мазмунидан ҳам хабардор бўлишини тақозо этади. Бу эса ўқитувчи ва талаба ўртасидаги доимий ижодий муносабатни амалга оширишни талаб этади. Улар ўтилган материалларни қайтариш, янги материалларни тушуниш учун замин эканлигини тушуниб етадилар, барча топшириқларни ўз вақтида бажаришга фаоллик кўрсата бошлайдилар. Талабаларни ЖБ, ОБ ва ЯБ лар билан баҳолар эканмиз, албатта, уларнинг ютуқ ва

камчиликларини ёритиб беришимиз, жавобларини ёки ёзма бажарган ишларини таҳлил қилишимиз лозим. Чунки фан ўқитувчиси талабанинг семестр давомида бажарган ишлари, фаол иштироки ва бошқа жавобларини аниқ ҳисобга олиб бормаса ва натижавий баллни чиқарганда қисқача изоҳлаб бермаса, уларга қўйилган баҳонинг тўғрилигига шубҳа туғилиши мумкин.

Талаба ўз билимининг қандай ютуқ ва камчилиги борлигини тушуниб, нима учун унинг балли ошганлигини ёки пасайганлигини англагандагина у рағбатлантирувчи рол ўйнаши мумкин. Талаба ўз хатосини тушунгач, уни тўғрилашга онгли равишда интилади. Акс ҳолда, бу талабага ҳам, унинг ўқишга бўлган муносабатига ҳам салбий таъсир этади. Унда тиришқоқлик, ўз билимига ва иқтидорига бўлган ишончи пасая боради, ўқитувчига нисбатан ишончсизлик пайдо бўлиб уни «адолатсиз» га чиқариб қўяди.

Ўқитувчининг тўғри ва адолатли асослаши, гарчи, салбий характерда бўлса ҳам, талабани қаноатлантиради. Ўқитувчи билимни доим назорат этиб балл билан баҳолар экан, талабанинг ишига бўлган муносабатини айтиб ўтади. Эришган ютуқлари учун рағбатлантирса, камчилиги учун койийди. Уни бартараф қилиш мумкинлигини ҳам ижодий тайёргарлик пайтида асосий эътиборни нималарга қаратиш кераклигини кўрсатади. Бундай асослаш талаба ютуқларининг аниқ баҳоси бўлибгина қолмай, балки унинг бундан кейинги ўқишдаги вазифаларини бажаришга ёрдам беради. Бу, талабада умид уйғотади. Ўзига бўлган ишончни мустаҳкамлайди ва ўқитувчи-устозга нисбатан ҳам эътиқодни янада кучайтиради. Энг асосийси улар келажакда ўз фаолиятларига танқидий кўз билан қарайдиган жиддий шахслар бўлиб етишадилар.

Бир сўз билан айтганда билимни тўғри ва ҳаққоний баҳолаш ўқитувчининг педагогик фаолиятига ҳам катта таъсир кўрсатади ва қўйилган баҳога жавобгарлигини оширади. Баҳо талабага таъсир этиб, унинг ижодий ва салбий кечинмаларини жумбушга келтирувчи омил сифатида намоён бўлади. Бу кечинмалар фақат баҳонинг қандайлигига боғлиқ бўлмай, балки унинг талаба онгига қандай етказишига ҳам боғлиқдир. Фақат юқорида айтиб ўтилган шартларга риоя қилиб, ҳамма томон ҳисобга олинган ҳолда, қўйилган объектив баҳо талабаларда ахлоқий-иродавий хусусиятларни таркиб топтиришга ёрдам беради.

XVIII БОБ. МУСТАҚИЛ ЎЗБЕКИСТОНДА ТАЪЛИМ ТИЗИМИ, УНИ БОШҚАРИШ ВА РАЎБАРЛИК ҚИЛИШ

§ 1. Таълим соҳасидаги давлат сиёсати мазмуни

Ўзбекистон Республикаси сиёсий мустақилликни қўлга киритган дастлабки кунлардаёқ Республикада таълимни ташкил этиш соҳасида туб ислоҳотларни амалга ошириш, уни юксак даражада такомиллаштириш ва жаҳон таълими даражасига кўтариш каби масалаларга алоҳида эътибор қаратилди. Ана шу эътиборнинг ёрқин исботи таълим соҳасидаги давлат сиёсатининг асосий принциплари ҳамда таълимнинг Ўзбекистон Республикаси ижтимоий тараққиёти соҳасидаги устувор йўналиш деб эълон қилинганлиги билан белгиланади.

Таълим соҳасидаги давлат сиёсатининг асосий принциплари қуйидагилардан иборат:

1. Таълим ва тарбиянинг инсонпарвар, демократик тавсифда эканлиги. Давлатимизда ташкил этилаётган таълим ва тарбия жараёнида шахс, ор-номуси, қадр-қиммати, маънавий ҳамда маърифий ҳуқуқларини ҳурмат қилиш, унинг иқтидори ва қобилиятини намоёйиш этиш учун имконият яратиш, шунингдек, хоҳиш-истаги ва эҳтиёжларини инобатга олиш масалалари назарда тутилади.

2. Таълимнинг узлуксизлиги ва изчиллиги. Таълим жараёнида дидактик характер касб этиб, ўқувчиларга берилаётган билим ва шакллантирилаётган кўникма ва малакаларнинг узлуксиз, доимий равишда шаклланишини таъминлайди. Узлуксиз ва изчиллик маълумотлар, ҳодисалар ва фан асосларини ўрганишнинг тартибга солинишини, аввалги ва кейинги материаллар ўртасида кетма-кетликни таъминлашни англатади. Ҳар бир ўқув фани муайян маънавий изчилликда ўқитилиши лозим. Мазкур принцип шу ҳолатни ифода этишга хизмат қилади.

3. Умумий ўрта, шунингдек, ўрта махсус касб-ҳунар таълимининг мажбурийлиги. Мазкур принцип Ўзбекистон Республикасида умумий ўрта, ўрта махсус ва касб-ҳунар таълимини олишнинг республика фуқаролари учун шартлигини ифодалайди. Респуб-

лика ҳудудида умумий ўрта, шунингдек, ўрта махсус касб-ҳунар таълими бепул бўлиб, уларнинг фаолиятини ташкил этиш республика ва маҳаллий бюджет маблағлари ҳамда бюджетдан ташқари маблағлар ҳисобидан амалга оширилади. Ўрта махсус касб-ҳунар таълими муассасаларига ўқувчилар танлов асосида қабул қилинади.

4. Ўрта махсус, касб-ҳунар таълими йўналишини академик лицей ёки касб-ҳунар коллежида ўқишни танлашнинг ихтиёрийлиги. Ушбу принцип ўрта махсус, касб-ҳунар таълими йўналишини ўқувчининг ўз қизиқиши, эҳтиёжи ҳамда лаёқатига мосини (муайян мутахассисликда ихтисослаштирилган академик лицей ёки маълум касб-ҳунар коллежида таҳсил олишни), эркин танлаш ҳуқуқига эгалитини ифода этади.

5. Таълим тизимининг дунёвий тавсифда эканлиги. Ушбу принцип республика ҳудудидаги мавжуд таълим муассасаларида ёшларга дунёвий тавсифдаги илмий билимларни беришни назарда тутаяди. Таълим муассасаларида жангари, бузғунчилик шунингдек, миллий низолар ҳамда диний адоватларни келтириб чиқаришга хизмат қилувчи ғояларнинг тарғиб этилиши, улар ёшлар онгига сингдирилиши қонун йўли билан таъқиқланади. Ёшларга диний билимларни бериш давлат аккредитациясидан ўтган (республика Адлия вазирлиги томонидан рўйхатга олинган) ҳамда диний таълим-тарбия бериш ҳуқуқига эга таълим муассасалари, шунингдек, махсус диний маълумотларга эга ушбу фаолият билан шуғулланиш ҳуқуқини қўлга киритган шахслар томонидан амалга оширилади.

6. Давлат таълим стандартлари доирасида таълим олишнинг ҳамма учун очиқлиги республика фуқаролари исталган таълим муассасалари (таълим муассасаси Низомида кўзда тутилган талабларга мувофиқ) да Ўзбекистон Республикаси Вазирлар маҳкамаси томонидан 1999 йил 16 августда қабул қилинган «Умумий ўрта таълимнинг давлат таълим стандартларини тасдиқлаш тўғрисида» ги Қарори, шунингдек, бу борада ўрта махсус, касб-ҳунар ва олий таълимнинг давлат таълим стандартлари тўғрисидаги РН асосида Ўзбекистон Республикаси Халқ таълими ҳамда олий ва ўрта махсус таълим вазирликлари томонидан ишлаб чиқилган ДТС талабларига мувофиқ таълим олиш ҳуқуқига эгадирлар.

7. Таълим дастурини танлашга ягона табақалаштирилган ёндашув. Улар таълим бўйича яратилган дастурлар орасидан ўқув дастурини яратишга қўйиладиган талабларга мувофиқ яратилган ҳамда энг мақбул деб топилган дастурни танлаб олиш асосида таълим муассасаларида таълимни ташкил этиш мақсадга мувофиқдир. Шунингдек, мутахассислик, касб-ҳунар таълими хусусиятларидан келиб чиққан ҳолда, муайян таълим муассасалари маълум мутахассислик ва касб-ҳунар таълимининг ўзига хос жиҳатларини инобатга олиш асосида яратилган дастурлар таълим жараёнини ташкил этишлари мумкин.

8. Билимли бўлиш ва истеъдодни рағбатлантириш. Таълимни ташкил этишдан кўзланган мақсад ёш авлодга чуқур билим бериш, улардаги мавжуд лаёқат ва истеъдодларни ривожлантиришдан иборатдир. Бугунги кунда жамиятимизда ёшлар орасидан билимли, иқтидорли ўқувчилар (талабаларни)ни аниқлаш ва уларни қўллаб-қувватлашга алоҳида эътибор берилмоқда. Ушбу мақсад йўлида фаолият олиб борувчи қатор жамғармалар, чунончи, истеъдодли ёшларни қўллаб-қувватловчи «Умид» ва «Улуғбек» жамғармалари ташкил этилди. Мазкур жамғармаларнинг ҳомийлигида юзлаб ўқитувчи ва талабалар етакчи хорижий мамлакатларда таълим олиш ҳуқуқига эга бўлдилар.

9. Таълим тизимида давлат ва жамоат бошқарувини уйғунлаштириш. Самарали таълимни ташкил этиш жамият тараққиётининг, миллат ва халқнинг порлоқ келажагини таъминлайди. Шу боис, таълимни ташкил этиш нафақат давлатнинг, балки, умумхалқ ишидир. Таълим муассасаларида ташкил этилган ота-оналар қўмитаси, ўқувчилар ўз-ўзини бошқариш органларининг кучи ва имкониятларидан, шунингдек оталиқ (ҳомий) ташкилотларнинг молиявий, маънавий қўллаб-қувватлашлари эвазига таълим самарадорлигини ошириш мумкин. Ушбу принцип мана шу ғояни очиб беришга ҳаракат қилади.

10. Таълим тизими муайян жамиятда ижтимоий-тарихий жараёнда таркиб топган маълум талаблар асосида бошқариладиган ҳамда бир-бири билан боғланган барча типдаги ўқув-тарбия муассасаларининг йиғиндисидан иборат эканлиги. Таълим муассасаси юридик шахс бўлиб, қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда фаолият олиб боради.

Таълим тизими ижтимоий-тарихий характерга эга муайян жамиятнинг ижтимоий-иқтисодий, маданий тараққиёти даражасида ҳамда сиёсати мазмуни билан боғлиқ ҳолда таркиб топади. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг IX сессиясида (1997 йил 29 август) қабул қилинган «Таълим тўғрисида» ги Қонунда кўрсатиб ўтилганидек, республика таълим тизими қуйидагиларни ўзичига олади.

а) давлат таълим стандартларига мувофиқ таълим дастурларини амалга оширувчи давлат ва нодавлат таълим муассасаларини;

б) таълим тизимининг фаолият кўрсатиши ва ривожланишини таъминлаш учун зарур бўлган илмий тадқиқот ишларини бажарувчи илмий-педагогик муассасаларни;

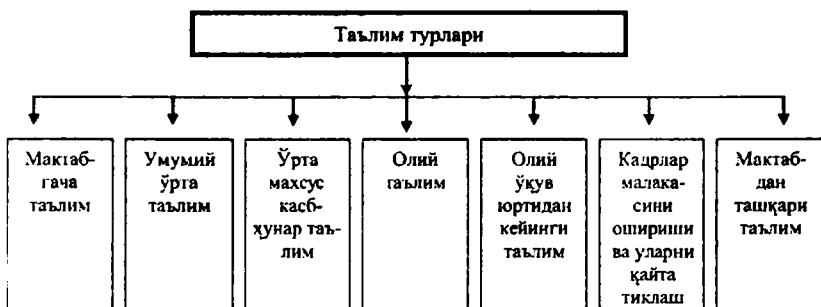
в) таълим соҳасидаги давлат бошқарув органлари, шунингдек, уларга қарашли корхоналар, муассасалар ва ташкилотларни.

Ўзбекистон Республикасининг таълим тизими ягона ва узлуксиз бўлиб, мазкур тизим доирасида фаолият юритувчи муассасалар таълимни босқичма-босқич амалга ошириш учун хизмат қиладилар.

§2. Ўзбекистон Республикасидаги таълим турлари

Ўзбекистон Республикасида таълим қуйидаги турларда амалга оширилади (31-шакл).

31-шакл

Мактабгача таълим бола шахсини соғлом ва етук, мактабда ўқишга тайёргарлик даражасида шакллантириш мақсадида ташкил этилади. Ушбу таълим боланинг олти-етти ёшга тўлгунга қадар оилада, мактабгача тарбия муассасалари (ясилар 3 ёшгача бўлган

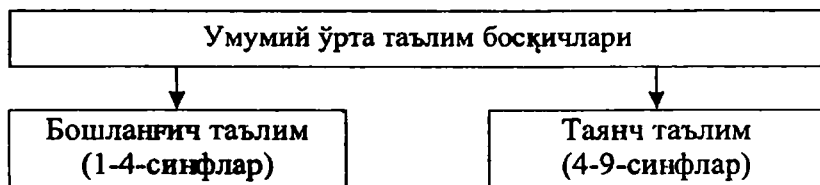

болалар учун; болалар боғчалари 3 ёшдан 6-7 ёшгача бўлган бола учун) ва мулк шаклидан қатъи назар бошқа таълим муассасаларида олиб борилади.

Мақтабгача таълим муассасаларида болалар ҳар томонлама ривожланадилар ва таълим-тарбия оладилар. Уларнинг соғлиги мустақамланади, ўз-ўзига хизмат кўрсатиш кўникмаларини ҳосил қиладилар. Уларда меҳнатга муҳаббат уйғонади, катталарга ҳурмат, ватанпарварлик туйғулари тарбияланади. Болалар мактаб таълими учун тайёргарлик кўрадилар. Мақтабгача таълим муассасалари умумий ўрта таълим мактабининг бошланғич синфлари билан узлуксиз алоқани амалга ошириши лозим.

Умумий ўрта таълим мактабларининг иш мазмуни ва вазифаси ўқувчиларга фан асосларини ўрганиш, уларда ижтимоий фаолиятни ташкил этиш борасида кўникма ва малакалар ҳосил қилиш, шунингдек, ўрта махсус, касб-ҳунар таълимига уларни тайёрлашдан иборатдир. Умумий ўрта таълим қуйидаги босқичлардан иборатдир (32-шакл).

32-шакл

Мақтабнинг биринчи синфига болалар олти-етти ёшдан қабул қилинадилар. Бошланғич таълимнинг асосий вазифаси ва иш мазмуни умумий ўрта таълим олиш учун зарур бўлган саводхонлик, билим, кўникма ва малака асосларини шакллантиришдан иборатдир.

Умумий ўрта таълим бошланғич таълим негизида ташкил этилиб, у ўқувчиларга билимнинг зарур ҳажмини беради (умумий ўрта таълим ДТС да белгиланган), уларда мустақил фикрлаш, ташкилотчилик қобилияти ва амалий тажриба-кўникмаларини ривожлантиради, дастлабки тарзда касбга йўналтиришга ва таълимнинг навбатдаги босқичини танлашга ёрдам беради.

Умумий ўрта таълим доирасида болаларнинг қобилияти ва истеъдодини ривожлантириш мақсадида муайян йўналишдаги их-

тисослаштирилган, махсус таълим муассасалари (мактаб-интернатлар, мусиқа, спорт, хореография ҳамда тасвирий санъат, шунингдек, ижтимоий-гуманитар ва тарбиявий фан йўналишлар бўйича чуқурлаштирилган билим берувчи мактаблар ва бошқалар) ни ташкил этиш мумкин.

Ўрта махсус, касб-ҳунар таълими узлуксиз таълимнинг таркибий бўлиб, унинг вазифаси ва иш мазмуни ўқувчиларга муайян йўналишда мутахассислик ёки касб-ҳунар маълумотини бериш ва уларда бу борадаги амалий кўникма ва малакаларни шакллантиришдан иборатдир. Ўқувчилар тўққиз йиллик умумий-мажбурий таълимни тугатганларидан сўнг яна уч йил ўрта махсус ёки касб-ҳунар таълимини ихтиёрий тарзда ўзлаштирадilar. Ўрта махсус, касб-ҳунар таълими академик лицей ва касб-ҳунар коллежларида олиб борилади.

Академик лицей ва касб-ҳунар коллежлари эгалланган касб-ҳунар бўйича ишлаш ҳуқуқини берадиган, шунингдек, ихтисослик фаолияти ёки таълимни навбатдаги босқичда давом эттириш учун асос бўлувчи ўрта махсус, касб-ҳунар таълимини беради.

Академик лицей ўқувчиларнинг ақлий қобилиятларини жадал ўстириш, уларнинг чуқур, табақалаштирилган ва муайян мутахассисликка йўналтирилган билим олишларини таъминлайди. Академик лицей ўрта махсус уч йиллик ўқув юрти ҳисобланади. Ушбу ўқув юртида ўқувчилар ўзлари танлаган йўналиш бўйича билимларни ошириш ва муайян фанлар асосларини чуқур, мукамал ўзлаштириш имкониятига эга бўладилар. Академик лицейлар асосан олий ўқув юртлари қошида ташкил этилади.

Инсоннинг тафаккури, ақлий салоҳияти ижтимоий бойлик ҳисобланади. Улар ҳар қандай жамиятнинг ижтимоий-иқтисодий тараққиётини белгилайдиган омиллардир. Шундай ўқувчилар борки, улар ўрта таълим жараёнида маълум йўналиш бўйича ўзларининг иқтидорларини, истеъдодларини намоён этадилар. Бу бойликдан оқилона фойдаланиш, уни тўғри йўналтириш катта аҳамият касб этади. Академик лицейлар айнан шу мақсадни амалга оширишга иқтидорли, истеъдодли болаларни тарбиялашга хизмат қилади.

Касб-ҳунар коллежи ўқувчиларнинг муайян касб-ҳунарга мойиллиги, маҳорат ва малакасини чуқур ривожлантиришни,

танланган касб-ҳунар йўналиши бўйича бир ёки бир неча ихтисослик маълумотини олишни таъминловчи ҳамда уч йил давомида ташкил этилувчи касб-ҳунар таълимини йўлга қўядиган ўқув юртидир.

Ўзбекистон Республикаси «Таълим тўғрисида» ги Қонунига кўра академик лицей ва касб-ҳунар коллежининг мақоми тенгдир. Мазкур турдаги ўқув юртларида таҳсил олган ўқувчилар олий ўқув юртига киришда ёки танланган йўналиш бўйича фаолият кўрсатишда, конституциявий ҳақ-ҳуқуқларидан фойдаланишда тенг ҳуқуқлидир. Академик лицей ва касб-ҳунар коллежлари юқорида қайд этилганидек, ўз олдларига қўйган мақсадларн билангина бир-биридан маълум маънода фарқ қилади.

Касб-ҳунар коллежлари, ўрта махсус ўқув юртлари ва бошқа таълим муассасалари турли йўналишларда ташкил этилади. Шунини алоҳида қайд этиш жоизки, янгидан ташкил этилаётган касб-ҳунар коллежлари айни вақтда ишлаб турган билим юртларидан ҳам мазмунан, ҳам шаклан тубдан фарқ қилади. Бу фарқлар нималарда кўринади?

Янги типдаги касб-ҳунар коллежларининг фаолияти, ўқув жараёнини самарали техника ва технология ютуқлари ёрдамида ташкил этилиб, юксак малакали уста, кичик мутахассис тайёрлашдан иборатдир. Таълим жараёни жаҳон талабларига жавоб берувчи, истиқболни кўзлаб чиқилган ўқув режаси ва дастурлари асосида ташкил этилади. Касб-ҳунар коллежлари учун ишлаб чиқилган ўқув дастурлари ўзидан олдинги таълим босқичи умумий ўрта таълим мактабларини ўзидан кейинги босқичда турган олий ўқув юртларининг ўқув дастурлари билан ўзаро боғлиқликда бўлиб, таълимнинг узлуксиз ва изчиллик тамойилига тўла мос келади.

Навбатдаги фарқ, касб-ҳунар коллежлари педагогларининг савияси юқорилиги ва таълим жараёнига педагогик технологиянинг татбиқ этилганлигидадир.

Касб-ҳунар коллежларида замонавий асбоб-ускуналар, ўқув-услубий қурооллар, кўргазмалар воситалар, ахборот технологиялар ва компьютерлар билан жиҳозланиши ҳам тубдан фарқ қилади. Ўқув бинолари, устахоналарнинг замонавийлиги билан ажралиб туради. Шунини алоҳида таъкидлаш жоизки, касб-ҳунар коллежларида ишчи кадрлар эмас, балки кенг ихтисосликдаги кичик мута-

хассислар тайёрланади. Яна бир афзаллиги бундай ўқув юртларида ҳар ҳудуднинг ўзига хос жўғрофий ва демографик шарт-шароитлари ва мутахассисларга бўлган эҳтиёжлари ҳисобга олинган ҳолда кадрлар тайёрланади.

Коллежларда кадрлар тайёрлаш жараёни икки ёқлама тизим асосида амалга оширилади. Ўқувчиларга бериладиган ишлаб чиқариш таълими ўқув муассасасининг устахоналарида ва ишлаб чиқариш корхоналаридаги амалиёт билан узвий боғлиқ ҳолда олиб борилади.

Умумий ўрта мактабларнинг тўққизинчи синфини тугатганлар якуний давлат аттестацияси натижасини, ўқувчи томонидан йиғилган рейтинг кўрсаткичлари ҳамда педагогик-психологик ташхис марказларининг тавсияларига асосан академик лицей ва касб-ҳунар коллежларида муайян йўналиш бўйича ўқишни давом эттирадilar.

Олий таълимни ташкил этишдан мақсад жамиятнинг ижтимоий-иқтисодий ва маънавий ривожини таъминлашга ҳисса қўшувчи танланган мутахассислиги бўйича бозор муносабатлари шароитида мустақил ишлаш лаёқатига эга, юқори малакали, рақобатбардош кадрлар тайёрлашдан иборатдир.

Олий маълумотли мутахассисларни тайёрлаш олий ўқув юртлари (университетлар, институтлар, академиялар ҳамда олий мактабнинг бошқа таълим муассасалари) да ўрта махсус, касб-ҳунар таълими негизида амалга оширилади. Олий таълим икки босқичда: давлат томонидан тасдиқланган намунадаги олий маълумот тўғрисидаги ҳужжатлар билан далилланувчи бакалаврият ва магистратура таълимини бериш асосида ташкил этилади.

Бакалаврият-мутахассисликлари йўналиши бўйича фундаментал ва амалий билим бераётган, таълим муддати камида 4 йил давом этадиган таянч олий таълимдир.

Бакалаврлик дастури тугаллангандан сўнг битирувчиларга давлат аттестацияси якунларига биноан касб йўналиши бўйича «бакалавр» даражаси берилади ва ҳукумат томонидан тасдиқланган намунадаги диплом топширилади.

Бакалавр даражасига эга бўлган шахс олий таълим йўналишидаги танланган соҳа бўйича олий маълумотли мутахассис саналади ва давлат классификаторида берилган лавозимда ишлаш

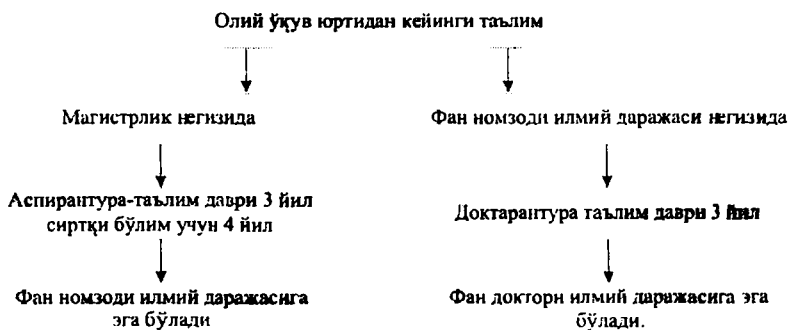
ҳуқуқига эга бўлади. Бироқ, бакалавр илм-фан соҳасида ишлаб чиқаришнинг масъулиятли лавозимларида фаолият кўрсата олмайди.

Магистратура аниқ мутахассислик бўйича фундаментал амалий билим берадиган, бакалавр негизида камида икки йил муддатда ташкил этиладиган олий таълимдир. Магистратурадаги таълим якуний классификацион давлат аттестацияси ва магистрлик диссертациясини ҳимоя қилиш билан ниҳоясига етказилади. Магистратура таълимини тугатганларга «магистр» даражаси ҳамда давлат томонидан тасдиқланган намунадаги диплом берилади.

Магистр бакалаврдан фарқли равишда маълум ихтисослик бўйича юқори малакали мутахассис ҳисобланиб, у илм-фан соҳасида, ишлаб чиқаришнинг лавозимларида фаолият кўрсатади. У аспирантурага кириш ҳуқуқига эга.

Олий ўқув юртидан кейинги таълим олий малакали илмий ва илмий педагогик кадрларга бўлган эҳтиёжларини қондиришга, шахснинг ижобий таълим касб-ҳунар манфаатларини қаноатлантиришга ва узлуксиз таълим тизимини таъминлашга қаратилган Олий ўқув юртидан кейинги таълим олий ўқув юртлари ва илмий тадқиқот муассасалари (аспирантура, доктарантура, адъюнктура ва мустақил тадқиқотчилик асосида) йўлга қўйилган. Олий ўқув юртидан кейинги таълим икки босқичда амалга оширилади (33-шакл).

33-шакл

«Кадрлар тайёрлаш миллий дастури» талабларига асосан кадрлар малакасини ошириш ва уларни қайта тайёрлаш мутахассис-

ларнинг касбий билимлари ва кўникмаларини янгилаш ҳамда чуқурлаштиришга, уларни замон талабларига жавоб бера оладиган даражага етказишга қаратилган.

Кадрлар малакасини ошириш ва уларни қайта тайёрлаш тартиби Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан белгиланиб, мутахассислар малакасини ошириш ва уларни қайта тайёрлаш университетларида, малака ошириш институтларида ва касбий тайёрлаш университетларида, малака ошириш институтларида ва касбий қайта тайёрлаш ҳуқуқига эга бўлган ўқув марказларида амалга оширилади. Ушбу жараён ишлаб чиқаришдан ажралган ҳолда ташкил этилади. Унинг шакли малака ошириш таълим муассасаси томонидан таълим дастурининг мураккаблиги эътиборга олинган ҳолда ва буюртмачининг у билан тузилган шартномага мувофиқ равишда белгиланади.

Кадрларни касбий қайта тайёрлаш жараёни яқуний давлат аттестацияси билан яқунланади. Аттестацияни ўтказиш тартиби таълимни бошқариш бўйича тегишли давлат органлари томонидан белгиланади.

Ўқув режасининг барча талабларин бажарган, яқуний давлат аттестациясидан муваффақиятли ўтган тингловчилар қайта тайёргарлик ва малака оширишдан ўтганлиги тўғрисида белгиланган намунадаги диплом ёки сертификат оладилар.

Болалар ва ўсмирларнинг шахсий эҳтиёжларини қондириш, уларнинг бўш вақти ва дам олишини ташкил этиш мақсадида давлат органлари, жамоат бирлашмалари, шунингдек, юридик ва жисмоний шахслар маданий, эстетик, илмий, техникавий, спорт ва бошқа йўналишларда мактабдан ташқари таълим муассасаларини ташкил этишлари мумкин.

Мактабдан ташқари таълим муассасаларига болалар, ўсмирлар ижодиёти саройлари, уйлари, клублари ва марказлари: болалар, ўсмирлар спорт мактаблари, мусиқа мактаблари, студиялар, кутубхоналар, соғломлаштириш муассасалари киради.

Мактабдан ташқари таълим муассасаларини ташкил этиш ва уларнинг фаолият кўрсатиш тартиби қонун ҳужжатларида белгилаб қўйилади.

§3. Таълим тизимини бошқариш ва унга раҳбарлик қилиш

Таълим тизимини бошқариш педагогика фанининг муҳим тармоғи бўлиб, Ўзбекистон Республикасидаги таълим тизими органлари ва уларнинг вазифалари, иш фаолиятининг мазмуни ва методларини белгилаб беради, шунингдек, таълим муассасаларига раҳбарлик қилиш тизимини асослайди.

Ўзбекистон Республикасида таълим тизимини бошқаришга умумий раҳбарликни Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси олиб боради. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси таълим тизимини бошқариш бўйича қуйидаги ваколатларга эгадир:

1. Таълим соҳасида ягона давлат сиёсатини амалга ошириш;
2. Таълим соҳасидан давлат бошқаруви органларига раҳбарлик қилиш;
3. Таълимни ривожлантириш дастурларини ишлаб чиқишни амалга ошириш;
4. Таълим муассасаларни ташкил этиш, қайта ташкил этиш ва тугатиш тартибини белгилаш;
5. Таълим муассасаларини аккредитациядан, педагог, илмий кадрларни аттестациядан ўтказиш тартибини белгилаш;
6. Бошқа давлатларнинг таълим муассасаларига Ўзбекистон Республикасининг ҳудудида таълим фаолияти билан шуғулланиш ҳуқуқини берувчи рухсатномалар бериш;
7. Қонун ҳужжатлари талабларига мувофиқ хорижий давлатларнинг таълим тўғрисидаги ҳужжатларни тан олиш ва бу ҳужжатларнинг эквивалент эканлигини қайд этиш тартибини белгилаш;
8. Давлат таълим стандартларини тасдиқлаш;
9. Давлат томонидан тасдиқланган намунадаги маълумот тўғрисидаги ҳужжатларни тасдиқлаш ва уларни бериш тартибини белгилаш;
10. Давлат грантлари миқдорини ва таълим муассасаларига қабул қилиш тартибини белгилаш;
11. Олий таълим муассасасининг ректорини тайинлаш;
12. Таълим олувчиларнинг аккредитация қилинган бир таълим

муассасасидан бошқасига ўтказиш тартибини белгилаш, шунингдек, қонун ҳужжатларига мувофиқ бошқа ваколатлар.

Республикада таълим тизимини бошқаришда бир қатор давлат органларига тегишли вазирликлар, чунончи, Халқ таълими вазирлиги ҳамда Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги, шунингдек, марказлар хусусан, Республика таълим Маркази, академик лицей, касб-хунар коллежлари фаолиятини мувофиқлаштирувчи марказ, вилоят, шаҳар, туман халқ таълими бўлимлари ҳам иштирок этадилар.

Таълимни бошқариш бўйича ваколатли давлат органларининг ҳуқуқлари доирасига қуйидагилар киреди:

1. Таълим соҳасидаги ягона давлат сиёсатини рўёбга чиқариш;
2. Таълим муассасалари фаолиятини мувофиқлаштириш ва услубий масалаларда уларга раҳбарлик қилиш;
3. ДТС, мутахассисларнинг билим савияси ва касб тайёргарлигига бўлган талабларнинг бажарилишини таъминлаш;
4. Ўқитишнинг илғор шакллари ва янги педагогик технологияларни, таълимнинг техник ва ахборот воситаларини ўқув жараёнига жорий этиш;
5. Ўқув ва ўқув услубий адабиётларни яратиш ва нашр этишни ташкил қилиш;
6. Таълим оловчиларнинг якуний давлат аттестацияси ва давлат таълим муассасаларида экстернет тўғрисидаги низомларни тасдиқлаш;
7. Давлат олий таълим муассасаларининг ректорларини тайинлаш тўғрисида Ўзбекистон Республикаси Вазирлар маҳкамасига таклифлар киритиш;
8. Педагог ходимларни тайёрлаш, уларнинг малакасини ошириш, қайта тайёрлашни ташкил этиш, шунингдек, қонун ҳужжатларига мувофиқ бошқа ваколатлар.

Республика таълим тизимини бошқаришда маҳаллий давлат ҳокимияти органлари ҳам иштирок этади. Уларнинг Республика таълим тизимини бошқаришдаги ўрни ва роли қуйидагилар билан белгиланади:

1. Таълим муассасаларини ташкил этадилар, қайта ташкил этадилар ва тугатадилар (республика тасарруфида бўлган муассасалар бундан мустасно) уларнинг уставларини рўйхатга оладилар;

2. Ўз ҳудудларидаги таълим муассасаларини ваколат доирасида молиялаш миқдорларини ва имтиёзларини белгилайдилар;
3. Таълим сифати ва даражасига, шунингдек, педагог ходимларнинг касб фаолиятига бўлган давлат талабларига риоя этилишини таъминлайдилар. Шунингдек, қонун ҳужжатларига мувофиқ бош ваколатларни ҳам амалга оширадилар.

Таълим тизимини бошқариш соҳасида таълим муассасаси фаолиятини бошқариш ишларини ташкил этишга ҳам алоҳида эътибор берилади. Таълим муассасаси унинг раҳбари (директор ёки ректор) томонидан бошқарилади.

Таълим муассасаси директори ўқувчиларни маънавий баркамол, жисмонан соғлом бўлишлари, фан асосларини пухта ўзлаштиришлари, умумий таълим муассасасининг бугун фаолияти учун жавобгар шахс саналади. Ташкилотчи олий маълумотли, камида 3 йиллик педагог иш стажига эга бўлган энг яхши ўқитувчи туман халқ бўлими тавсиясига биноан вилоят халқ таълими (Тошкент шаҳрида шаҳар халқ таълими) бўлими томонидан директор тайинланади. Бир мактабдан иккинчи мактабга кўчирилади. Ишдан бўшатилади. Вилоят халқ таълими бўлими бу ҳақида Ўзбекистон Республикаси ХТБ га маълум қилади.

Таълим муассасаси раҳбарининг буйруғини таълим муассасаси ходимлари бажариши шарт. Раҳбарнинг таълим муассасасидаги вазифалари асосан қуйидагилардан иборат: ўқув муассасасининг педагогик жамоасига раҳбарлик қилиш, кадрларни тўғри танлаш, жой-жойига қўйиш, ходимларнинг ижтимоий-ғоявий савияси малакасини ошириш учун зарур шарт-шароитни яратиш, ўқувчилар билими ва тарбияси сифатли бўлишини таъминлаш, синфдан ва мактабдан ташқари ишларнинг ташкил этилишига раҳбарлик қилиш ва тегишли назорат ўрнатиш. Ўқувчиларнинг тўғри касб танлашини таъминлашни йўлга қўйиш, ота-оналар ва жамоатчилик билан олиб бориладиган ишларни ташкил этиш. Мактабда ички интизом, санитария-гигиена, умумий режим, меҳнатни муҳофаза қилиш ва техника хавфсизлиги қоидаларига риоя этишни таъминлаш ва ҳоказолар.

Мактаб директори ўқитувчи ёки ёрдамчи ходимларни ишга қабул қилади ва ишдан бўшатади, ходимлар ва ўқитувчиларни рағбатлантиради, шунингдек, айрим ҳолатларда уларни жазолайди,

алоҳида ўрнатилган ўқитувчи ва ходимларни давлат мукофотларига тавсия этади. Раҳбар муайян масалаларни ҳал этишда педагогик жамоа фикр-мулоҳазаларини инобатга олади. Таълим муассасаси фаолияти юзасидан тегишли масалаларни ҳал қилади, давлат олдида жавоб беради.

Таълим муассасаси фаолиятини ташкил этишда раҳбарга ўқув ҳамда тарбиявий ишлар бўйича ўринбосарлар кўмаклашадилар.

Ўқув ишлар бўйича директор ўринбосари таълим муассасасининг ўқув ишлари бўйича масъул шахсдир. У ўқув ишларига бевосита раҳбарлик қилади. Олий маълумотли, камида уч йиллик педагогик стажга эга бўлган энг яхши ўқитувчиларгина мазкур лавозимда ишлашлари мумкин. Унинг номзодини таълим муассасаси раҳбари тавсия этади, туман, (шаҳар) халқ таълими бўлими тасдиқлайди. Ўқув ишлари бўйича директор ўринбосари мактабдаги таълим жараёнининг тўғри ташкил этилиши, ўқув дастурлари талабларининг бажарилиши, дарс машғулотларнинг тўғри ташкил этилиши ҳамда ўқувчиларнинг билимларни ўзлаштиришлари учун жавобгар бўлиб, таълим ишини йўлга қўйилиши ўқувчилар билим даражасининг ўсиши устидан назорат олиб боради. Ўқитувчиларга методик йўл-йўриқ кўрсатади, таълим ишининг уюштирилишини режалаштиради, метод бирлашмаларнинг ишига раҳбарлик қилади.

Маънавий ишлари бўйича директор ўринбосарлари таълим муассасасининг тарбиявий ишларга бевосита раҳбарлик қилувчи масъул шахсдир. Олий маълумотли, камида уч йиллик педагогик стажга эга бўлган энг яхши ўқитувчиларгина мазкур лавозимда ишлашлари мумкин. Унинг номзодини таълим муассасаси раҳбари тавсия этади, туман, (шаҳар) халқ таълими бўлими томонидан тасдиқланади.

Маънавий ишлар бўйича директор ўринбосари таълим муассасасида тарбиявий жараёнининг тўғри ташкил этилишини, тарбиявий ишларнинг йиллик режасини ишлаб чиқариш ва унинг бажарилиши устидан назорат ўрнатиш, ички тартиб-қоидаларига риоя этилиши таъминлаш, ўқувчи ва ходимларнинг маънавий қиёфасини шакллантириш, уларнинг хулқ-атворлари устидан назоратни ташкил этиш каби ишларни олиб боради.

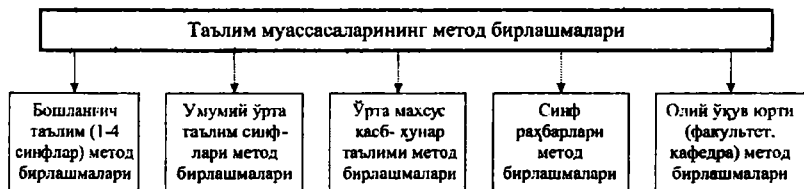
Хўжалик ишлари бўйича директор ўринбосари таълим муассасасининг хўжалик-молиявий ишларини юритиш ишига масъул

саналган шахсдир. Ушбу лавозимга номзодни таълим муассасаси раҳбари тавсия этади ва туман (шаҳар) халқ таълими бўлими тасдиқлайди. Унинг асосий вазифаси молиявий маблағ билан ўқув муассасасининг таъминланиши, қўшимча даромад манбаларини яратиш борасидаги таклифлар билан чиқиш, таълим муассасасининг ўқув жиҳозлар билан таъминланиши, бинонинг жорий ҳамда тўла таъмирланишига эришиш каби масалаларни ҳал этишдан иборатдир.

Таълим муассасасининг педагогик кенгаши (олий ўқув юртларида илмий кенгаш) таълим муассасаси раҳбари ҳузуридаги маслаҳат органлари бўлиб, унинг қарорлари жамоанинг ягона ва умумий фикрини акс эттиради. Педагогик кенгаш (Илмий кенгаш) қилган айрим қарорлар таълим муассасаси жамоаси учун ҳам раҳбар ҳам масъул ҳисобланади. Чунончи, таълим-тарбия ишларининг ҳолати, ютуқ ва камчиликлари, ўқитувчи ходимларни давлат мукофотларига тавсия этиш, (мактабларда ўқувчиларни синфдан синфга кўчириш) ўқувчини ҳайдаш каби масалалар педагогик Илмий кенгашда ҳал қилинади, педагогик кенгаш илмий йиғилишларида республика ҳукумати қарорлари, Президент фармонлари, юқори органларнинг кўрсатмалари масалан, ХТВ ва Олий ва ўрта махсус таълим вазирликларининг амалга оширишга доир тадбирларини белгилаш, таълим жараёнини амалга ошириш, таълим-тарбия ишларини яхшилаш, инновацион ва ахборотли технологияларни таълим жараёнига татбиқ этиш, илғор иш тажрибаларини оммалаштириш, оила, жамоатчилнк билан таълим муассасаси ўртасидаги ҳамкорликни юзага келтириш, уни мустаҳкамлаш ва ҳоказо масалалар кўриб чиқилади.

Кенгашнинг ҳар бир аъзоси таълим-тарбия ишига оид масалани ўз ташаббуси билан Кенгаш йиғилиши муҳокамасига олиб чиқиш ҳуқуқига эга. Кенгаш қарори таълим муассасаси раҳбари томонидан тасдиқланганидан сўнг кучга киради ва жамоанинг ҳар бир аъзоси учун мажбурий ҳисобланади.

Таълим муассасаларида методик ишлар таълим-тарбия ишларининг сифатини оширувчи муҳим воситалардан бири саналади. Методик ишларни ташкил қилишдан кўзланган мақсад ўқитувчиларнинг ижтимоий-ғоявий дунёқарашини кенгайтириш ва педагогик, услубий маҳоратини оширишдан иборатдир. Таълим муас-

Методик бирлашмаларга тажрибали ўқитувчилар бошчилик қиладилар, улар бирлашма йиғилишида сайланадилар.

Методик ишлар, асосан таълим ва тарбия ишининг сифатини яхшилашга қаратилади ва у турли шаклларда олиб борилади. Методик бирлашмалар йиғилишларида очиқ дарслар ўтказиш тартиби, уларнинг ўтказилиш ҳолатлари ҳам муҳокама қилинади. Ўқитувчининг ўзаро дарс кузатишлари ҳолати ҳам методик ишларнинг муҳим шакли саналади. Таълим муассасаларида ташкил этиладиган методик ишлар умумий режада ўз ифодасини топади.

Таълим муассасаларида олиб борилаётган фаолият юзасидан иш юритиш ҳужжатларида қайд этиладиган ҳисоботлар муҳим аҳамиятга эгадир. Ҳисобот ишлари давлат томонидан белгиланган ва тасдиқланган шаклларда олиб борилади. Бунинг учун таълим муассасаси ҳужжатлари, иш юритиш ва ҳисоб-китобни яхши йўлга қўйиш керак. Ҳ,ндай муҳим ҳужжатлар сарасига ўқувчилар (талабалар) ни ҳисобга олиш бўйича юритилаётган ҳужжатлар киради. Унда:

- а) ўқувчилар (талабалар) рўйхати алфавит асосида;
- б) ўқувчилар (талабалар) нинг шахсий ишлари;
- в) ўқувчиларнинг синфлар бўйича (талабаларнинг курслар бўйича) рўйхати ва бошқалар мавжуд бўлади.

Таълим муассасаларида иш юритиш ҳужжатлари қуйидаги тартибда жойлаштирилади:

1. Раҳбар органларининг кўрсатмалари;
2. Ташкилий масалаларга оид ҳужжатлар;
3. Ўқув масалаларига оид ҳужжатлар;
4. Тарбиявий масалаларга оид ҳужжатлар;
5. Кадрларга оид ҳужжатлар;

6. Жамоатчилик билан олиб бориладиган ҳамкорлик, таълим муассасаларининг оммавий ишларига оид ҳужжатлар;
7. Молия, хўжалик ишларига моддий таъминот ва таъмирлаш ишларига оид ҳужжатлар;
8. Таълим муассасасидан юборилган ва унга келган ҳужжатлар қайд этиладиган дафтар ва бошқалар.

Мазкур ҳужжатларнинг юритилиши таълим муассасаси фаолиятига тўла баҳо бериш, мавжуд камчилкларни аниқлаш имконини беради.

§4. Таълимни ташкил этиш шакллари ва уларни такомиллаштириш

Жамиятимизнинг ижтимоий–иқтисодий тараққиётини жадаллаштириш шароитида инсон омилини вужудга келтириш давр талабига айланди. Баркамол инсон ҳақида ғамхўрлик жумҳуриятимизнинг асосий мақсадидир.

Қабул қилинган «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури» таълим тўғрисидаги Ўзбекистон Республикаси қонунининг қоидаларига мувофиқ ҳолда тайёрланган бўлнб, миллий тажриба таҳлили ва таълим тизимидаги жаҳон миқёсидаги ютуқлар асосида тайёрланган ҳамда юксак умумий ва касб – ҳунар маданиятига, ижодий ва ижтимоий фаолиятига, ижтимоий - сиёсий ҳаётда мустақил равишда мўлжални тўғри ола билиш моҳиятига эга бўлган, истиқболли вазибаларни илгари суриш ва ҳал этишга қодир кадрларнинг янги авлодини шакллантиришга йўналтирилгандир.

Олийгоҳда таълим-тарбия олаётган талабалардан эса таълимнинг давлат таълим стандартлари асосларидан хабардор бўлган ҳолда амалиёт, илғор педагогик тажрибалар натижалари ҳамда уларнинг ўзаро алоқадорлигида унинг самарадорлигини таъминлаш учун зарур бўлган таълим меъёрлари, қоидалари, даража ва сифат кўрсаткичларини ўзларида мужассамлаштириб, малакали мутахассис бўлиб етишишни талаб қилади.

Шунинг учун талабалар фанлардан олган назарий билимларини ҳаётга татдиқ эга олишлари лозим.

Жамиятимизнинг келажаги ва асосий негизи бўлган ёшлар халқнинг бой ва интеллектуал меросини яхши билиши даркор. Шуманода талабаларимиз олган мутахассислигига тайёргарлиги за-

мон талабларига, бозор иқтисодига жавоб бериши лозим. Бу эса ўқитувчилар олдига ижодий изланиш, ўқитишнинг энг прогрессив усулларини қидириб топиш, фанлар ютуқларидан унумли фойдаланиш, ўқитишнинг ноанъанавий услубларидан фойдаланиш каби талаб ва муаммоларни қўяди.

Таълим ижтимоий ҳодиса бўлиб, унинг тарихи жуда узоқдир. Маълумки, ўқитувчининг билими унинг дарсдаги ва уйдаги фаолиятининг характериға бевосита боғлиқдир, фаолиятсиз билимлар ҳосил бўлмайди. Ўқитувчи юқори савияда дарс ўтиши ва лекин, бу дарснинг натижаси муайян ўқувчи учун ҳеч нарсаға арзимаслиги мумкин. Зотан, тарбия ва таълим аста—секин амалға ошадди ҳамда ўқувчиға барча дарслар мажмуи қандай таъсир этишиға, ўқувчи ва ўқитувчи раҳбарлигида онгли ва фаол бажарадиган ишларнинг ҳажми ҳамда мунтазамлилигиға боғлиқ.

Ўқитувчининг вазифаси дарсда тафаккур ва фаолиятнинг ана шу турларини тўғри уйғунлаштиришдир. Бундай уйғунлик дарс самарадорлигини оширишнинг муҳим омилдир.

Ўқитувчи дарс муаммоларига тўғри ёндашиши учун таълим жараёнининг асосий компонентларини билиши, уларни ўзаро боғлиқлигини ва бир-бириға таъсирини тушуниши лозим. Объектив мавжудликнинг моҳиятини билиши — таълимнинг мақсадларидан биридир.

✓Таълимда билимларни ўзлаштириш жараёниға қуйидаги компонентлар киради:

1. Ҳодисаларни, нарсаларни кузатиш, ахборотларни идрок этиш.
2. Олинган ахборотларни таҳлил қилиш.
3. Эслаб қолиш.
4. Умумлаштиришнинг тўғрилигини текшириш ҳамда баҳолаш.

Умуман айтганда, таълимни бошқариш ўқитувчи ўқиш жараёнининг асосий структураси элементлари, ўқув материалининг мазмуни, таълим методлари, фаолият усуллари, шакллари ва воситаларининг тўғри амалға ошуви ҳамда ўзаро таъсирини таъминлашдан иборат.

Таълимни бошқаришнинг асосий ташкилий шакли қуйидаги маълум белгиларға эға бўлган машғулотларни гуруҳий йўсинда ўтказди:

машғулотларнинг ҳар йили ва ҳар бир ўқиш куни бир пайтда бошланишини;

машғулотлар ва улар орасидаги танаффусларнинг маълум вақт давом этиши;

гуруҳлардаги болаларнинг ёши ва сони жиҳатидан бараварлиги;

материалларнинг ўрганиш суръатининг бир хиллиги;

ўқув материалларининг маълум ташкилий шаклда ўтказилиши.

Гуруҳли машғулотларнинг синф дарс тизими деб аталган бундай шакли кенг тарқалди, мустақкамланди ва ҳозир ҳам анча такомиллашган ҳолда мавжуддир.

Дарсни икки жиҳатдан: умуман таълим жараёнини ва таълимнинг ташкил этиш шакли сифатида таърифлаб, уни фойдали деб ҳисоблаш таклифи бор. Таълимни умумий жараён сифатида қаралса, дарс ўтиш ҳаракатини таълим мазмуни, принциплари ва методлари билан белгиланадиган маълум макон – замон чегараларида ўқитувчи режалаштириладиган ҳамда бошқарадиган биргаликдаги объект ўқитувчи ва ўқувчилар амалга оширадиган асосий шаклидир.

Мазкур тушунча ички нуқтаи назардан қуйидагича таърифланади: дарс маълум таркибдаги ўқитувчи ва ўқувчиларнинг мақсадга мувофиқ, ўзаро таъсири жараёнини ташкил этишнинг таълим мазмуни, шакллари, методлари, воситаларини ўз ичига олган таълим жараёнида ўқиш, камол топтириш ва тарбиялаш вазифаларини амалга ошириш учун мунтазам қўлланиладиган бой ва ўзгарувчи шаклдир. ✓

Ўқув имкониятларининг ички томонига фикрлаш ва эслаб қолишдан иборат ўқиш қобилияти киради.

Ўқув имкониятларининг ташқи томони унга мактабда хилма – хил таъсир кўрсатишдан ва унинг оилада ҳамда муҳитдан оладиган таассуротларидан иборатдир. ✓

Якка тартибдаги таълим ҳар бир ўқувчига етарли даражада чуқур энг пухта билимларни бериш учун, ҳар бир ўқувчи камол топишининг заруриятига қараб, мустақил ҳамда тўлдириб бориш кўникмаларига эга бўлишини таъминлаш ўзи учун кёрак.

1993 йил 2 сентябр куни лотин графикасига асосланган ўзбек алифбоси жорий этилди.

Синф – ёши билим жиҳатидан бир хил бўлган маълум миқдордаги ўқувчиларнинг гуруҳидир.

✓ Дарс деб бевосита ўқитувчи раҳбарлигидаги муайян ўқувчилар гуруҳи билан олиб бориладиган таълим машғулотига айтилади. Дарс – ўқув ишларининг асосий ташкилий шакли марказий қисмидир.

Дарс таълимнинг асосий шакли экан, у илмий, тизимли, тушунарли, онгли ва фаол бўлиши, билимлар мустақкам ўзлаштирилиши, ўқувчи – талабанинг шахсий хусусиятлари эътиборга олинган ҳолда ташкил этилиши дарс олдида қатор дидактик талабларни қўяди. Жумладан:

1. Ҳар бир дарс аниқ мақсадни кўзлаган ҳолда пухта режалаштирилмоғи лозим. Бу жараёнда ўқитувчи дарснинг таълими ва тарбиявий мақсадини белгилайди. Дарс босқичлари, яъни қандай бошлаш, қандай тамомлаш кўрғазмали материаллардан фойдаланиш кабиларни олдиндан ҳал қилиб олади.
2. Ҳар бир дарс аниқ роявий, мафкуравий изланишга эга бўлиши лозим. Ўқитувчи эса улардан тарбиявий мақсадда фойдаланмоғи лозим.
3. Ҳар бир дарс мактабнинг, ижтимоий муҳитнинг имкониятини ҳисобга олган ҳолда амалиёт билан боғланмоғи, кўрсатмали воситалар билан жиҳозланмоғи лозим.
4. Ҳар бир дарс характерига мос усул, услуб ва воситалардан самарали фойдаланилган ҳолда ташкил этилиши лозим.
5. Дарс учун ажратилган соат ва дақиқаларни тежаш ва унумли фойдаланиш даркор.
6. Дарс жараёнида ўқитувчи ва ўқувчи ўзаро фаол муносабатда бўлиши лозим, ўқувчи-талаба пассив тингловчига айланмаслиги лозим.
7. Машғулотлар бутун синф билан ҳар бир ўқувчи билан, уларнинг шахсий хусусиятлари эътиборга олинган ҳолда олиб борилиши керак.
8. Дарснинг мазмуни ва характерига қараб халқимизнинг бой маънавий меросидан, маънавий қадриятларидан самарали фойдаланиш.
9. Ўтиилаётган мавзунинг мазмунига боғлиқ ҳолда мустақил юртимиздаги ўзгаришлардан ўқувчи-талабаларни хабардор қилиш.
10. Дарсда Президентимиз И.Каримовнинг таълим соҳасидаги

фикрлари, юртимиз келажаги бўлган ёшларимизга, фарзандларимизга қарата айтган мурожаатларидан ўз ўрнида фойдаланиш.

Таълим назарияси ва амалиётда дарс турлари ва уларнинг тузилишига ҳам алоҳида муаммо сифатида қаралади ва ўрганилади.

Дарс билим, кўникма ва малакалар билан ўқувчиларни қуроллантиришда асосий рол ўйнайди. Шу сабабли ўқув машғулотларига ажратилган вақтнинг асосий қисми дарс ўтиш учун сарфланади. Машғулотнинг икки усули мавжуддир:

1. Синф – дарс шаклида олиб бориладиган машғулотлар.
2. Амалий ва тажриба ишлари шаклида олиб бориладиган машғулотлар.

Синф – дарс шаклида олиб бориладиган машғулотлар ўқитувчининг кундалик ўқув материалининг тизими баён қилиб бериши. Ўқувчиларнинг билим, кўникма ва малакаларини изчиллик билан ҳисобга олиб боришни ўз ичига олади.

Амалий ва тажриба шаклида олиб бориладиган машғулотлар синф шароитида ўқув устахонаси, тажриба ер участкалари ва жамоа хўжалик экин майдонларида ўтказиш йўли билан олиб борилади.

Дарс турлари ва тузилиши қуйидагилардан иборат:

1. Янги билимларни баён қилиш.
2. Ўтилганларни мустаҳкамлаш.
3. Такрорлаш, умумлаштирувчи ва кириш дарслари.
4. Аралаш дарслар.

Аралаш дарснинг шакли:

1. Уй вазифаларни сўраш ва баҳолаш.
2. Янги материални баён қилиш.
3. Янги материални мустаҳкамлаш.
4. Уйга берилган вазифаларни текшириш.
5. Яқунлаш ва ху юсалаш.

Умумий шакли дарсда ўқитувчи ва ўқувчилар фаолиятининг шундай туридирки, унда ўқувчилар ҳаммалари учун умумий битта ишни барабар бажарадилар. Олинган натижалар синф бўйича муҳокама қилинади, таққосланади ва умумлаштирилади. Оилавий таълим шароитида ўқув ишларини ташкиллаштиришнинг умумий шакли фоят муҳимдир. У болаларда жамоатчилик ҳисси-

да тарбиялаш, уларни мулоҳаза юритишга, ўқувчиларнинг мулоҳазаларидан хатоларни топишга ўргатиш имкониятини беради.

Янги материални ўрганиш ва уни мустақкамлашда дарсни ташкил қилишнинг умумий шакли энг самаралидир.

Сўнгги йилларда дарсни ташкил этишнинг умумий ва якка тартибдаги шакллари билан бир қаторда таълимни ташкил этишнинг гуруҳий шакли ҳам кенг тарқалмоқда. Унинг асосий белгилари:

синф бир неча гуруҳга бўлинади;

ҳар бир гуруҳ топшириқни шахсан ва уни ўз бошлиғи ёрдамида бажаради;

топшириқ гуруҳнинг ҳар бир аъзоси қўшган ҳиссасини ҳисобга олиш ва баҳолаш имконини берадиган йўсинда бажарилади;

гуруҳ таркиби доимий бўлмайди.

Гуруҳларга берилган топшириқлар маълум йўриқнома ва режим бўйича бажарилади.

Дарснинг гуруҳий шакли айниқса, қандайдир амалий масалаларни ҳал қилишда ёки курснинг қандайдир хусусий масаласини чуқур ўрганишда самарали бўлади.

Дарснинг структураси ўқувчиларга билиш фаолиятининг характери бўйича таъминланадиган дарсларнинг типига боғлиқ бўлади. Уларни ўтказиш усуллари таълим методлари даражаси бўйича таъкидланади. Умумий дарс типининг тузилиши:

1. Ташкилий қисм.
2. Ёзма топшириқларни текшириш.
3. Янги мавзунини баён қилиш.
4. Сўраш – мустақкамлаш.
5. Уйга вазифа бериш.
6. Дарсни тугатиш (яқунлаш).

Бундай дарсни билимларни мустақкамлаш дарси деб аташ мумкин.

ХІХ БОБ. КАДРЛАР ТАЙЁРЛАШ МИЛЛИЙ МОДЕЛИ, ЎҚИТУВЧИ ВА УНИНГ ЖАМИЯТДА ТУТГАН ЎРНИ

§ 1. «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури» ва унинг МОҲИЯТИ

Ўзбекистон Республикаси сиёсий мустақилликни қўлга киритгач, ижтимоий ҳаётимизнинг барча соҳаларида туб ислоҳотларни амалга оширила бошлади. Тоталитар бошқарув усули асосида иш юритилаётган халқ таълими тизимида ҳам сўнги ўн йилликлар давомида юзага келган муаммоларни ҳал этиш вазифаси республика ҳамда мутасадди ташкилотларни таълим тизимида ҳам жиддий ўзгаришларни амалга оширишга ундади. Бу борадаги саъй-ҳаракатларнинг самараси сифатида 1992 йил июл ойида мустақил Ўзбекистоннинг илк «Таълим тўғрисида» ги Қонуни қабул қилинди. Мазкур қонуннинг мазмунида республика таълим тизими, унинг асосий йўналишлари, мақсад, вазифалари, таълим босқичлари ва уларнинг моҳияти каби масалалар ўз ифодасини топган эди.

1997 йил январ ойига келиб, «Таълим тўғрисида» ги Қонун ва унда илгари сурилган ғояларнинг амалиётга татбиқи, мавжуд аҳвол, ютуқ ва камчиликлар таҳлил этилди. Ўтказилган таҳлил натижаларига кўра таълим тизимида олиб борилаётган ислоҳот аксарият ўринларда чуқур илмий асосга эга бўлмаганлиги маълум бўлди. Шу боис Ўзбекистон Республикаси Президентининг махсус фармонида асосан Ўзбекистон Республикаси «Таълим тўғрисида» ги Қонуни ҳамда «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури» ни ишлаб чиқувчи махсус комиссия таркиби тайинланди. 1997 йилнинг июл ойида ҳар икки меъёрий ҳужжат мазмуни ўрганилиб чиқилди ва умумхалқ эътиборига ҳавола қилинди. Муҳокама жараёнида билдирилган фикр-мулоҳазалар масъул комиссия томонидан ўрганилди. Умумхалқ муҳокамасидан ўтказилган «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури» Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг IX сессиясида қабул қилинди.

Хўш, «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури» нима? Унда қандай ғоялар ифода этилган?

Ўзбекистон Республикаси истиқлолини таълим муассасаларида халқ хўжалигининг турли соҳалари учун тайёрланаётган кадрларнинг касбий тайёргарлиги ақлий салоҳияти ҳамда ижодий қобилиятда белгилайди, деган ғоя «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури» нинг яратилиши учун асос бўлди. Мазкур ҳужжат республика таълим тизимида амалга оширилаётган ислоҳотлар мазмунини очиқ берувчи муҳим ҳужжатдир. Унда таълимий ислоҳотларнинг асосий мақсади инсон ўзининг ҳар томонлама уйғун камол топиши ва фаровонлиги, шахс манфаатларини рўёбга чиқаришнинг шароитини ва таъсирчан механизмларини яратиш, эскирган тафаккур ва ижтимоий хулқ-атворнинг андозалирини ўзгартиришдан иборат эканлиги қайд этиб ўтилди.

1992 йилда Ўзбекистон Республикасининг «Таълим тўғрисида» ги Қонуни қабул қилингандан буён ўтган давр мобайнида янги ўқув режалари, дастурлари, дарслик ва қўлланмалар яратилди. Замонавий дидактик талаблар таълимини ташкил этиш йўллари метод ва воситаларини аниқлаш, ўқув юртлирида аттестация ўтказиш ва аккредитациялаш ишлари амалга оширилди. Мазкур даврда республика меҳнат бозори (энг аввало, қишлоқ жойларида меҳнат бозори) ни шакллантиришнинг ҳудудий хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда ҳунар-техника таълими қайта ташкил этилди.

Ушбу тизимда жами 221 минг кишини таълим билан қамраб олган 442 ўқув юрти, шу жумладан, 209 касб-ҳунар мактаби, 180 академик лицейи ва 53 бизнес мактаб фаолият кўрсата бошлади.

Касб-ҳунар таълими ўқув юртлирида қарийб 20 минг ўқитувчи ва малакали мутахассислар ўқувчиларга касб-ҳунар сирларини ўргатиб бордилар.

Кадрлар малакасини ошириш ва уларни қайта тайёрлаш тизимида ҳам ислоҳотлар олиб борилиб, бу борада 23 институт, 16 факультет, 4 марказ ва 14 малака ошириш курслари педагогик кадрлар малакасини ошириш, уларни фан ва техника ютуқлари, таълим-тарбия соҳасидаги янгиликлардан бохабар этиб боришни амалга оширди.

Фан ва таълим соҳасида халқаро алоқалар йўлга қўйилди ҳамда бу борадаги дастлабки ютуқлар қўлга киритилди.

Шунга қарамай, содир этилган ўзгаришлар кадрлар тайёрлаш сифатини ошириш, мамлакатни иқтисодий-ижтимоий ривожлантириш талабларига мувофиқ бўлишни таъминлай олмади.

Бу борада қатор камчиликларга йўл қўйилди. Чунончи, кадрлар тайёрлаш тизимининг демократик ўзгаришлар ва бозор ислохотлари талабаларига мувофиқ эмаслиги, ўқув жараёнининг моддий техника ва ахборот базаси етарли эмаслиги, юқори малакали педагог кадрларнинг етишмаслиги, сифатли ўқув-услугий ва илмий адабиёт ҳамда дидактик материалларнинг камлиги, таълим тизими, фан ва ишлаб чиқариш ўртасида пухта ўзаро ҳамкорлик ва ўзаро фойдали интеграциянинг йўқлиги ва ҳоказолар.

Мутахассислар тайёрлаш ҳамда таълим-тарбия тизими жамиятда бўлаётган ислохот, янгиланиш жараёнлари талаблари билан боғланади.

Мажбурий тўққиз йиллик таълимга асосланган ўн бир йиллик умумий ўрта таълим илмий асосланмади, у ўқувчиларни касбга йўналтириш ҳамда мустақил фикр юритиш, меҳнат фаолияти кўникмалари шаклланишни таъминлай олмади.

Ҳар йили таянч мактабларнинг 100 минг нафарга яқин битирувчиси ишлаб чиқариш соҳасида ҳамда касб-ҳунар таълимини давом эттириш жараёнига жалб қилинмай қолаверди.

Ҳунар-техник билим юртларидан янги типдаги таълим муассасаларига ўтиш кўпроқ оғизда бўлиб, амалда эса ижобий ўзгаришлар кўзга ташланмади. Эскириб қолган моддий техник ва ўқув услубий базалар сақланиб қолди. Мазкур ўқув юртларида педагог кадрлар сафи тегишли қайта тайёргарликдан ўтмаган ўқитувчилар билан тўлдирилиб борилди.

Илмий ва илмий педагогик кадрларнинг ўртача ёши «улғайиб» борди. Республика олий ўқув юртларида 40 ёши а тўлмаган фан докторлари бу борадаги умумий кўрсаткичнинг 0,9 %, 50 ва ундан катта ёшдагилар эса 79 % ни ташкил этиши аниқланди.

Фан докторлари илмий даражасида тасдиқланганларнинг ўртача ёши 50 да бўлса, фан номзодларининг ёши 36 да эканлиги маълум бўлди.

Ушбу ҳолатлар мамлакат истиқболи учун хизмат қилувчи «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури»ни, «Таълим тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси Қонунларига мувофиқ ҳолда тайёрланган бўлиб, миллий тажрибанинг таҳлили ва таълим тизимидаги жаҳон миқёсидаги ютуқлари асосида тайёрланган ҳамда юксак умумий ва касб-ҳунар маданиятига, ижодий ва ижтимоий фаол-

ликка, ижтимоий-сиёсий ҳаётда мустақил равишда мўлжални тўғри олиб бориш маҳоратига эга бўлган, истиқбол вазифаларини илгари суриш ва ҳал этишга қодир кадрларнинг янги авлодини шакллантиришга йўналтирилганлигидир.

Дастур кадрлар тайёрлаш миллий моделини рўёбга чиқаришни, ҳар томонлама камол топган, жамиятда турмушга мослашган, таълим ва касб-ҳунар дастурларини онгли равишда танлаш ва кейинчалик пухта ўзлаштириш учун ижтимоий-сиёсий, ҳуқуқий, психологик-педагогик ва бошқа тарздаги шароитларни яратишни, жамият, давлат ва оила олдида ўз жавобгарлигини ҳис этадиган фуқароларни тарбиялашни назарда тутди.

«Кадрлар тайёрлаш миллий дастури» нинг мақсади таълим соҳасини тубдан ислоҳ қилиш, уни ўтмишдан қолган мафкуравий қарашлар ва сарқитлардан тўла халос этиш, ривожланган демократик давлатлар даражасида, юксак маънавий ва ахлоқий талабларга жавоб берувчи тоқори малакали кадрлар тайёрлаш миллий тизимини яратишдан иборатдир.

Ушбу мақсадни рўёбга чиқариш қуйидаги вазифалар ҳал этилишини талаб этади:

таълим ва кадрлар тайёрлаш тизимини жамиятда амалга оширилаётган янгиланиш, ривожланган демократик ҳуқуқий давлат қурилиши жараёнларига мослаштириш;

кадрлар тайёрлаш тизими муассасаларини юқори малакали мутахассислар билан таъминлаш, педагогик фаолиятнинг нуфузи ва ижтимоий мақомини кўтариш;

таълим олувчиларни маънавий-ахлоқий тарбиялашнинг ва маърифий ишларнинг самарали шакллари ҳамда услубларини ишлаб чиқиш ва жорий этиш;

таълим ва кадрлар тайёрлаш таълим муассасаларини аттестациядан ўтказиш ва аккредитация қилиш сифатида баҳо беришнинг холис тизимини жорий этиш;

кадрлар тайёрлаш соҳасида ўзаро манфаатли ҳамкорликни ривожлантириш ва ҳоказолар.

Миллий дастурнинг мақсад ва вазифалари босқичма-босқич амалга оширилиб боради. Ҳар бир босқич муайян вазифаларни ҳал этишни назарда тутди. Вазифалар қуйидагилардан иборатдир:

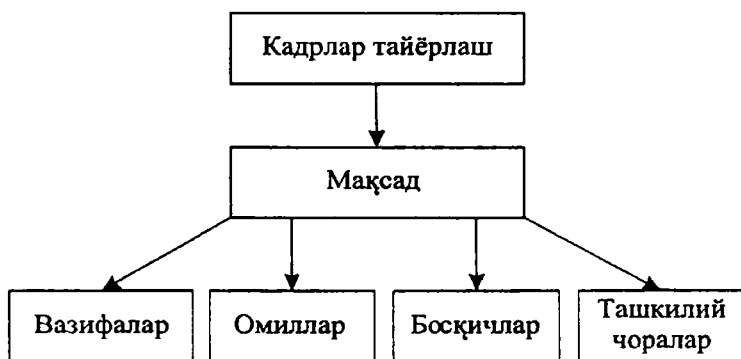
Биринчи босқич. (1997-2001) мавжуд кадрлар тайёрлаш тизимининг ижобий салоҳиятини сақлаб қолиш асосида ушбу тизимни ислоҳ қилиш ва ривожлантириш учун ҳуқуқий, кадрлар жиҳатидан илмий-услубий, молиявий-моддий шарт-шароитлар яратиш.

Иккинчи босқич. (2001-2005) миллий дастурни тўлиқ рўёбга чиқариш. Меҳнат бозорининг ривожланиши ва реал ижтимоий-иқтисодий шароитларни ҳисобга олган ҳолда ўта аниқликлар киритиш.

Учинчи босқич. (2005 ва ундан кейинги йиллар) тўпланган тажрибани таҳлил этиш ва умумлаштириш асосида, мамлакатни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш истиқболларига мувофиқ кадрлар тайёрлаш тиизимини такомиллаштириш ва янада ривожлантириш.

Ўзбекистон Республикасининг «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури» нинг таркибий тузилиши қуйидагича акс этади (35-шакл).

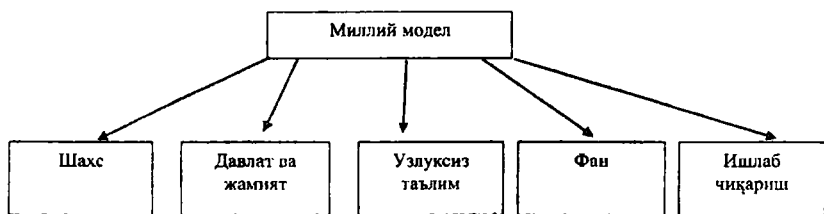
35-шакл

§ 2. Кадрлар тайёрлаш миллий модели ва унинг таркибий қисми

Ҳар қандай мамлакатнинг кучи фуқароларнинг маънавий етуклиги, интеллектуал салоҳиятга эгалиги билан белгиланади.

Фуқароларнинг маънавий етуклиги, интеллектуал салоҳияти, таълим тизимининг мазмуни шахснинг ҳар томонлама ривожланиши учун хизмат қилувчи моддий ва маънавий шарт-шароитларнинг мавжудлиги, жамиятда қарор топган ижтимоий соғлом муҳит даражаси, шунингдек, аҳолининг этнопсихологик хусусият-

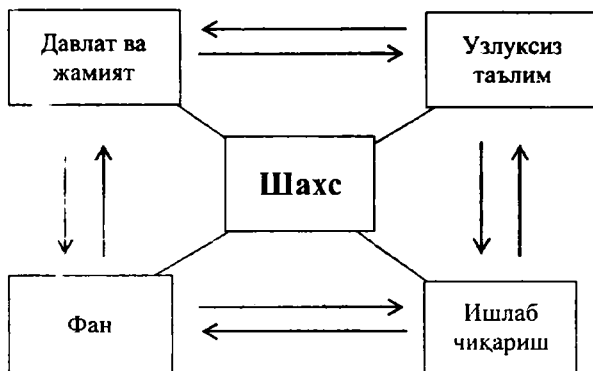
лари, ахлоқий қарашлари ва ҳаётий эътиқодлари асосида шакллантирилади.

«Кадрлар тайёрлаш миллий дастури» нинг яратилишида мазкур жиҳатлар ўрганилди. Миллий дастур асосини Ўзбекистоннинг тараққиётини таъминлай оладиган, уни жаҳоннинг илғор мамлакатлари даражасига кўтарилишига ҳисса қўшувчи, дадил мустақил фикрли, билимли малакали мутахассис айти пайтда инсоний ижобий сифатларга эга бўлган кадрларни тарбиялаб вояга етказиш жараёнини асослаб беради.

Комил инсон ва етук малакали мутахассис миллий модел моҳиятини тўлақонли ифода этади.

Кадрлар тайёрлаш миллий модели фақат таълим-тарбиядан иборат бўлиб қолмай, бир-бирига боғлиқ кўпгина ҳаётий босқичларни ҳам ўз ичига олади. Миллий модел бу шахс, давлат ва жамият, узлуксиз таълим, фан ва ишлаб чиқаришнинг ўзаро узвий бирлиги ва ҳамкорлиги, уларнинг бир-бирига алоқасини акс эттиради (37-шакл).

37-шакл

Кадрлар тайёрлаш миллий моделининг асосий таркибий қитсм-ларини қуйидагича таърифлаш мумкин.

Шахс – кадрлар тайёрлаш миллий тизимининг бош субъекти ва объекти, таълим соҳасидаги хизматларнинг истеъмолчиси ва уларни амалга оширувчиси.

Шахс узлуксиз таълим жараёнида дунёвий, илмий билимларни ўзлаштириб, фан асосларини пухта эгаллаб, ишлаб чиқариш соҳалари билан танишиб, шунингдек, ижтимоий-гуманитар фанларни ўрганиб ҳамда изчил узлуксиз равишда ташкил этувчи тарбиявий таъсирлар асосида инсоний сифатларни ўзлаштириб борар экан йиллар давомида унда юксак маънавий салоҳият ва муайян йўналиш бўйича касбий маҳорат шаклланиб боради. Шахс энг аввало, ўз олдига муайян мақсадни қўли олиши ҳамда унга эришиш йўлида тинимсиз изланиши, ўқиб ўрганиши лозим. Шу тариқа у ижтимоий рақобатга чидамли кадр (мутахассис) сифатида камолга етади.

Шахснинг ўз-ўзини англаш туйғусига эга бўлиши, таълим соҳасидаги хизматлардан тўлақонли ва самарали билиш унинг ҳар томонлама ривожланиши, етук мутахассис бўла олиши йўлидаги муҳим омилдир. Инсон камолоти, энг аввало, унинг ўзига боғлиқдир. Шу боис миллий дастурда шахс ва унинг камолотига алоҳида эътибор қаратилган.

Давлат ва жамият – таълим ва кадрлар тайёрлаш тизимининг фаолиятни тартибга солиш ва назорат қилишни амалга оширувчи кадрлар тайёрлаш ва уларни қабул қилиб олишнинг кафиллари.

Шахс камолоти нафақат ўзи учун балки давлат ва жамият тараққиёти, равнақи учун ҳам аҳамиятга эгадир. Фуқаролари комил инсон бўлган мамлакат истиқболи порлоқ бўлади.

Шахс ва давлат (жамият) ўртасидаги алоқа икки томонлама хусусиятга эга. Шу боис ҳар қандай давлат (жамият) ўз фуқароларининг яшаш, меҳнат қилиш, шунингдек, иқтисод ва салоҳиятини рўёбга чиқариши, уни намоён эта билиши учун етарли даражада шарт-шароит яратиб бериш масъулиятини ўз зиммасига олувчи субъект сифатида намоён бўлади.

Узлуксиз таълим – малакали рақобатбардош кадрлар тайёрлашнинг асоси бўлиб, таълимнинг барча турларини, давлат таълим стандартларини, кадрлар тайёрлаш тизимини тузилмаси ва унинг фаолият кўрсатиш муҳитини ўз ичига олади.

Узлуксиз таълим жараёни шахснинг ҳар томонлама қарор топиши учун энг қулай давр саналади. Мазкур даврда шахс фан асослари ҳамда касб-ҳунар маълумотларини ўзлаштиради, комил инсон ва малакали мутахассис сифатида акс этиши лозим бўлган сифатларига эга бўлиб, унда муайян дунёқараш шаклланади. Бу эса шахс камолотида муҳим аҳамиятга эгадир. Демак, узлуксиз таълим миллий моделнинг асосий таркибий қисмларидан биридир. Унга кўра мамлакатимизда узлуксиз таълим тизимининг фаолияти дастурнинг изчиллиги асосида таъминланади. Узлуксиз таълим қуйидаги таълим турларини ўз ичига олади:

мактабгача таълим;

умумий ўрта таълим;

ўрта махсус, касб-ҳунар таълими;

олий таълим;

олий ўқув юртидан кейинги таълим;

кадрлар малакасини ошириш ва қайта тайёрлаш;

мактабдан ташқари таълим;

Узлуксиз таълим хусусияти, мақсад ва вазифаси нимада...?

Мактабгача таълим болани мактабга тайёрлаш билан бирга, уни соғлом бўлиб ўсишини таъминлайди, мунтазам таълим олишга тайёрлайди, унда ўқишга интилиш ҳиссини уйғотади.

Кейинги йилларда мактабгача таълим муассасаларининг янги тармоғи шаклланиб бормоқда. Мисол тариқасида оилавий таълимнинг кўринишларида, бири «Хонадон боғчаси», «Фермер хўжалиги боғчаси», «Болалар боғчаси – бошланғич мактаб» мажмуаларни келтириш мумкин. Болаларга география, тасвирий ва мусиқий санъат, компьютер саводхонлигини ўргатувчи гуруҳлар сони кундан-кунга кўпайиб бормоқда. Буларнинг ҳаммаси мактабгача ёшдаги фарзандларимизни «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури» талаблари асосида маънавий-ахлоқий жиҳатдан тарбиялаш учун шарт-шароитлар яратилишидан далолат беради.

Янги қонунизмизга кўра Ўзбекистонда мажбурий-ихтиёрий таълим 12 йил. Бундан 9 йиллик – умумий ўрта таълим бу мажбурий, уч йиллик – ўрта махсус, касб-ҳунар таълими мажбурий-ихтиёрий.

Касб-ҳунарга йўналтириш кимнинг зиммасида? Бу вазифани ким бажаради?

Бу вазифалар мактаб жамоаси ва ота-оналар ҳамкорлигида ўқувчиларни касб-ҳунарга йўналтириш ва психологик-педагогик таълим марказлари раҳбарлигида амалга оширилади.

Академик лицей нима-ю, касб-ҳунар коллежи нима?

Академик лицейлар – ўқувчиларнинг қизиқишлари ва қобилиятларини ҳисобга олган ҳолда уларнинг жадал интеллектуал ривожланишини, чуқурлаштирилган, ихтисослаштирилган ҳолда ўқитишни таъминлайди.

Академик лицейларда ўқувчилар ўзлари танлаган йўналиш бўйича билимларини ошириш ва муайян фанлар асосларини чуқур мукамал ўзлаштириш имкониятига эга бўладилар. Академик лицейлар асосан олий ўқув юртлари қошида ташкил этилади.

Касб-ҳунар коллежлари эса ўқувчиларнинг касб-ҳунарга мойиллигини, лаёқатларини, билим ва кўникмаларини чуқур ривожлантириш, уларнинг танлаган йўналишлари бўйича бир ёки бир неча замонавий касб эгаллаши имконини беради.

Касб-ҳунар коллежлари ишлаб турган ҳунар-техника билим юртлари ва бошқа таълим муассасалари негизида турли йўналишларда ташкил этилади. Бироқ у аввалги билим юртлардан мазмун жиҳатдан ҳам, шакл жиҳатдан ҳам тубдан фарқ қилади.

Олий таълим. Олий таълимга академик лицей ва касб-ҳунар коллежини тугатган шахсларгина қабул қилинади. Олий таълим икки босқичда, яъни бакалаврият ҳамда магистратура йўналишида амалга оширилади.

Бакалаврият – мутахассисликлар йўналиш бўйича фундаментал ва амалий билим берадиган, таълим олиш муддати камида тўрт йил давом этадиган таянч олий таълимдир. Бакалавр даражасига эга бўлган шахс олий таълим тизими йўналишдаги ўзи танлаган соҳа бўйича олий маълумотли мутахассис саналади ва давлат классификаторида белгиланган лавозимда ишлаш ҳуқуқига эга бўлади.

Магистратура – аниқ мутахассислик бўйича фундаментал ва амалий билим берадиган, бакалаврият негизида таълим муддати камида икки йил давом этадиган олий таълимдир. Ундаги таҳсил якуний классификацион давлат аттестацияси ва магистрлик диссертациясини ҳимоя қилиш билан ниҳоясига етказилади.

Магистр – бакалавр даражасидан фарқли маълум ихтисослик бўйича юқори малакали мутахассис ҳисобланиб, у илм-фан соҳасида, ишлаб чиқаришнинг масъулиятли лавозимларида фаолият кўрсатади. У аспирантурага кириш ҳуқуқига эга бўлади.

Олий ўқув юртидан кейинги таълим. Таълимнинг бу тури икки даражада амалга оширилади:

Биринчи даража аспирантура магистрлик негизида 3 йил (сиртқи 4 йил) давом этади.

Иккинчи даража доктарантура бўлиб, у фан номзоди илмий даражаси негизида 3 йил давом этади.

Иккала даражанинг ҳам мақсади муайян мутахассисликлар бўйича олий тоифали илмий ва илмий педагогик кадрлар шакллантиришдан иборат.

Фан – миллий моделимизнинг асосий таркибий қисмларидан бири бўлиб, у баркамол инсон ва етук мутахассисни шакллантиришнинг илмий – педагогик ва психологик асосларини яратишни, шунингдек, фан ҳамда мутахассислик йўналишлари ва тармоқлари бўйича таълим концепциялари, ўқув дастурлари режа ва дарсликлар, қўлланмаларни яратиш, таълим жараёнини ташкил этишни моддий ва маънавий жиҳатдан қўллаб-қувватлашни ўз зиммасига олади.

Ишлаб чиқариш кадрларга бўлган эҳтиёжни, шунингдек, уларнинг тайёргарлик сифати ва савиясига нисбатан қўйиладиган талабларни белгиловчи асосий буюртмачи, кадрлар тайёрлаш тизимини молиявий моддий-техника жиҳатдан таъминлаш жараёнининг қатнашчиси.

Авваллари ишлаб чиқариш тайёр кадрлар кучи ва салоҳиятидан фойдаланувчи истеъмолчи сифатидагина фаолият олиб борган бўлса, бугунги кунда ушбу фаолиятнинг мазмуни тубдан ўзгарди.

Эндиликда ишлаб чиқариш кадрларни тайёрлаш сифати ва савиясига нисбатан ўз талабларини қўя олади. Шу билан бир қаторда сифатли ҳамда юксак савиядаги мутахассиснинг тайёрлаб етиштириш йўлида узлуксиз таълим ҳамда фан тармоқларини молиявий жиҳатдан қўллаб-қувватлаш мажбуриятини ўз зиммасига олади. Шу асосида кадрлар тайёрлаш миллий тизимининг фаол иштирокчисига айланади.

Миллий моделimiz концепциясининг мазмуни миллий турмуш тарзимиз ва маънавий-ахлоқий анъаналаримиз билан ҳамнафасдир.

Чунки бизда қадимдан «маърифатли инсон» тушунчаси анча кенг маънони англатади. Унутмаслигимиз керакки, маърифат халқимиз, миллатимиз қонидадир. Анъанавий шарқона қарашга кўра, маърифатлилик фақат билим ва малака эмас, айти пайтда маънавийят ва гўзал ахлоқ дегани ҳамдир. Халқимиз билимли, комил инсон деганда айнан шундай одамларни кўз олдига келтиради. Шунинг учун ҳам кадрлар тайёрлаш миллий моделининг бутун моҳияти миллий тарихимиз ва ҳаётимиз билан боғланиб кетган.

Хулоса қилиб айтганда, Ўзбекистон бевосита ўзимизга хос, ўзимизга мос бўлган, такрорланмас, буюк тарихимиз, анъаналаримизга асосланган ва шу билан бирга ҳозирги давр талабларига жавоб бера оладиган. Кадрлар тайёрлаш миллий модели яратилди.

Дастуримиздаги моделimizнинг миллийлиги ҳам ана шулардан иборат. Шуниси, диққатга сазоворки, «Кадрлар тайёрлаш миллий моделimiz» ўз илмий салоҳияти, чуқур фалсафий маънога эга эканлиги билан халқаро миқёсида тан олинди ва ўрнини топди.

Масалан, 1998 йил Австралияда келгуси аср таълими истиқболларига бағишланган «Осиё Тинч океан миқёсида XXI асрда ва таълим муаммолари» деб номланган халқаро анжуманда таълимни ривожлантиришга қаратилган махсус давлат дастури фақат икки мамлакат – АҚШ ва Ўзбекистонда мавжудлиги таъкидланди.

Унда «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури» нинг тақдимоти бўлиб ўтди. Анжуман қатнашчилари Ўзбекистон Президенти И.А.Каримовнинг Олий Мажлисининг IX сессиясидаги нутқининг асосий мазмуни билан танишдилар. Қувончли жиҳати шундаки, анжуман иштирокчилари мамлакатимизда ишлаб чиқилган янги таълим тизимининг аниқ концепциясини ҳар томонлама пухта ўрганилганлигини, унинг амалга оширилиши эса дунёнинг кўпгина давлатларидаги кадрлар тайёрлаш соҳасида кечаётган ўзгаришларга муносиб ҳисса қўшишини эътироф этишди.

§3. «Кадрлар тайёрлаш миллий модели» ни ҳаётга татбиқ этишнинг аҳамияти

«Кадрлар тайёрлаш миллий модели»ни амалга ошириш – бу халқимизнинг азалий орзуларини амалга ошириш демакдир. Бунинг учун давлат дастури ишлаб чиқилиб, уни давлат сиёсати даражасида босқичма-босқич амалга ошириш режалаштирилган.

Мазкур масала давлат сиёсатининг устувор йўналиши деб эълон қилиниши эса юртбошимизнинг сиёсий иродаси ва илмий жасоратини яна бир бор исботлайди.

Дарҳақиқат, миллий дастурни қабул қилишдан кўзлаган мақсад жуда кўпдир. Аввало, бу мақсад ва вазифаларнинг тўла амалга ошиши, биринчидан, мамлакатимиздаги ижтимоий-сиёсий муҳитнинг янада яхшиланишига олиб келади, жамиятда янги шахс – комил инсон шаклланади. Улар ҳаётга тамомила бошқача нигоҳ билан қарайдилар. Иккинчидан, «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури»нинг татбиқи кишининг жамиятда ўз ўрнини топиш жараёнини тезлаштиради. Зеро, ҳар бир инсон ўсмирлик, яъни вояга етиш арафасида ноқ жамиятда ўз ўрнини топа олиши ва белгилай билиши лозим, акс ҳолда бу унинг ҳаёт йўлларида сарсон, мақсадсиз бўлиб қолишига олиб келади. Бу эса ёшларнинг ўзига ишончини сўндириши, айрим ҳолларда жамиятда ўз ўрнини топа олмасликка, ўз фойдаси ва жамият фойдасини таъминлай олмаслиги сабаб бўлади. Демак, унинг шахс бўлиб шаклланиши гумон бўлиб қолади.

«Кадрлар тайёрлаш миллий модели»ни ҳаётга татбиқ этиш билан ана шундай салбий оқибатларнинг олди олинади. Ўзи хоҳлаб, кўнглидаги касб бўйича ишланганга не етсин!

Бу ўз-ўзидан танланган ишдан, ҳаётдан қониқиш ҳиссини пайдо қилади. Масалан, 1998-1999 ўқув йилидан бошлаб, тажриба сифатида республикамизда 35 та академик лицей ва 21 та касб-ҳунар коллежи ўрта махсус, касб-ҳунар ўқув муассасалари ташкил этилди ва фаолият бошлади. Ушбу ўқув муассасаларини 3 йилдан кейин битириб чиқувчилар янги таълим тизимининг биринчи қалдирғочлари ҳисобланади. Яъни, комил инсонларнинг жамиятга, ишлаб чиқаришга кириб бориши бошланади. Табиийки, бу жараён йилдан-йилга такомиллашиб, салмоғи тобора оша боради ва ўз навбатида кўзланган натижага эришишимизга замин тайёрлайди.

Учинчидан, «Кадрлар тайёрлаш миллий модели» жамиятимизнинг кенг потенциал салоҳиятидан фойдаланишда катта аҳамиятга эга эканлигига эътибор қаратган.

Табийки, жамиятдаги ҳар бир инсон ўзига хос салоҳиятга эга бўлади. Агар мазкур ички имкониятларини тўла намоён этиш учун барча шароитлар яратилса, ҳар бир инсон ўз имкониятлари ва истеъдодини оиласининг фаровонлиги учун сарф этса, бу жамият нақадар юксак натижаларга эришишини тасаввур этиш қийин эмас.

Тўртинчидан, миллий дастурнинг амалга оширилиши жамиятда мустақил фикрлайдиган шахснинг шаклланишига олиб келади. Бундай шахсларнинг кўпайиши жамиятда янги ҳаёт кечирish тизимини вужудга келтиради. Одамлар оломон бўлиб яшашдан бош тортадилар, ҳар бир киши ўз ақли, ўз меҳнати, ўз хулосаси билан яшай бошлайди. Энг асосийси бундай кишиларга четдан ҳеч қандай нопок куч, бузуқ ғоялар, қуруқ шиорлар, чақириқлар билан таъсир этиб бўлмайди.

Бундай одамларни ўз танланган йўллари, мақсадларидан ҳеч қандай куч тойдира олмайди. Айнан шу хислатлар миллий хавфсизликнинг мустаҳкамланишига олиб келади.

Бешинчидан, Ўзбекистон халқи ўз олдига ҳуқуқий демократик жамият қуриш мақсадини қўйган. Бу йўлда биринчи, лекин жуда муҳим қадамлар қўйилган. «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури»нинг ҳаётга татбиқ этилиши халқаро ҳамжамиятда ўз ўрни-мизни мустаҳкамлашга олиб келади. Негаки, дунёнинг бугунги ривожини шундай бир мавқедаги, ҳал қилувчи омил ҳарбий қудратда эмас, балки интеллектуал салоҳиятда, фикрда, ақлда, илғор технологиялардадир.

Президент Ислам Каримов томонидан айтилган «Куч–билим ва тафаккурда» деган ҳикмат бугун ва эртанги кун учун айтилгандир.

Хулоса қилиб айтганда «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури» да белгиланган вазифаларнинг амалга оширилиши баркамол шахсини инсонни ва шу тариқа онгли жамиятнинг шаклланишига, яъни янгича онгга, тафаккурга эга бўлган шахсларнинг кўпайишига ва бу ўз навбатида ҳақли равишда «портлаш эффекти» нинг содир бўлишига олиб келади.

Бу тўғрида Ўзбекистон Президенти «Тафаккур» журнали бош муҳарририга берган интервьюсида айтганидан теранроқ баён этиш мумкин эмас.

«Таълимнинг янги модели жамиятимизнинг потенциал кучларини рўёбга чиқаришда жуда катта аҳамият касб этади. Ҳар қайси инсонда муайян даражада интеллектуал салоҳият мавжуд. Агар шу ички қувватнинг тўлиқ юзага чиқиши учун зарур бўлган барча шарт-шароит яратилса, тафаккур ҳар хил қотиб қолган эски тушунча ва ақидалардан холос бўлади. Мен «портлаш эффекти» деганда айнан шундай ҳолатни назарда тутмоқдаман»¹.

§4. Ўқитувчи ва унинг шахсига қўйиладиган талаблар

«Кадрлар тайёрлаш миллий дастури» рояларини амалиётга татиқ этиш республика таълим тизимида олиб борилаётган ислохотлар муваффақиятини таъминлаш таълим муассасаларида фаолият олиб бораётган ўқитувчи-тарбиячи, ишлаб чиқариш усталарининг маънавий қиёфаси ҳам касбий маҳоратларига ҳам боғлиқдир.

Шахсни тарбиялаш иши ниҳоятда мураккаб ва қийин фаолият жараёни бўлиб, жуда қадимдан ушбу фаолиятга жамиятнинг етук кишилари жалб этилгандир. Хусусан, қадимги Греция ва Рим тарихидан яхши биламизки, милoddан аввалги даврларда ҳам ёш авлод тарбияси ўзининг маънавий қиёфаси ва ақлий қобилияти билан жамият аъзолари ўртасида юксак ҳурмат-эҳтиромга сазовор бўлган кишилар, донишмандлар зиммасига ишониб топширилган. Ушбу ҳолат ёш авлод тарбияси унинг ташкил этилиши мазмуни нафақат шахс камолотини балки жамият тараққиётини таъминлашда муҳим аҳамиятга эга эканлигини англатади.

Ўзбекистон Республикасида ҳам ўқитувчи кадрлар маънавий қиёфаси, ақлий салоҳияти ҳамда касбий маҳоратига нисбатан жиддий талаблар қўйилмоқда. Чунonчи, бу борада Ўзбекистон Республикаси Президенти И.Каримовнинг Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг IX сессиясида (1997 йил 29 август) сўзлаган нутқида билдирилган фикрларга диққатини қаратиш мақсадга мувофиқдир: «Тарбиячининг ўзи замонавий билим бериш, уларнинг маълумотини, малакасини ошириш каби пайсалга солиб бўлмайдиган долзарб

---

¹ Баркамол авлод орзуси. Тошкент: Шарқ, 1999. 171-181-бетлар.

масалага дуч келмоқдамиз. Ўқитувчи болаларимизга замонавий билим берсин деб талаб қиламиз, аммо замонавий билим бериш учун, аввало мураббийнинг ўзи ана шундай билимга эга бўлиши керак.

мактаблардаги жараёнларда ўқитувчи ҳукмрон. У боладан фақат ўзи тушунтираётган нарсани тушуниб олишни талаб қилади. Принцип ҳам тайёр: «Менинг айтганим айтган, деганим деган».

Ўқитувчи ва ўқувчи муносабатларидаги мажбурий итоаткорлик ўрнини онгли интизом эгаллаши жуда қийин кечаяпти. Ўқитувчининг бош вазифаси ўқувчиларда мустақил фикр юритиш кўникмаларини ҳосил қилишдан иборатлигини кўпинча яхши тушунамиз, лекин афсуски, амалда, тажрибамизда унга риоя қилмаймиз»²

Юқорида қайд этилган фикрлардан бугунги кун ўқитувчиси шахсига нисбатан қўйилаётган талаблар мазмуни англанилади. Замонавий ўқитувчи қандай бўлиши лозим?

Ўқитувчи махсус педагогик, психологик ва мутахассислик маълумотига методик тайёргарлигига, шунингдек, юксак ахлоқий фазилатларга эга шахс саналади.

Ўзбекистон Республикасининг «Таълим тўғрисида» ги Қонунининг 5-моддаси 3-бандига мувофиқ педагогик фаолият билан шуғулланиш суд ҳукмига асосан ман этилган шахсларнинг таълим муассасаларида фаолият олиб боришларига йўл қўйилмайди.

Бизнинг назаримизда замонавий ўқитувчи қиёфасида қуйидаги фазилатлар намоён бўла олиши керак:

1. Ўқитувчи жамият ижтимоий ҳаётида рўй бераётган ўзгаришлар, олиб борилаётган ижтимоий ислоҳотлар моҳиятини чуқур англаб етиши ҳамда бу борада ўқувчиларга тўғри, асосли маълумотларни бериб бориши лозим.

2. Замонавий ўқитувчи илм-фан, техника ва технология янгиликлари ва ютуқларидан хабардор бўлиши талаб этилади.

3. Ўқитувчи ўз мутахассислиги бўйича чуқур, пухта билимга эга бўлиши, ўз устида тинимсиз ишлаши ва изланиши лозим.

4. Ўқитувчи педагогика ва психология фанлари асосларини пухта билиши, таълим-тарбия жараёнида ўқувчиларнинг ёш ва психологик хусусиятларини инобатга олган ҳолда фаолият ташкил этиши керак.

---

² Ўша асар. 193-бет.

5. Ўқитувчи таълим-тарбия жараёнида энг самарали шакл, метод ва воситалардан унумли фойдалана олиши имкониятига эга бўлмоғи даркор.

6. Ўқитувчи ижодкор, ташаббускор ва ташкилотчилик қобилиятларига эга бўлиши шарт.

7. Ўқитувчи юксак даражадаги педагогик маҳоратга, чунончи, коммуникативлик лаёқатига эга бўлиши, педагогик техника нутқ, юз, қўл-оёқ ва гавда ҳаракатлари (мимика, жест, пантомимика) қонуниятларини чуқур ўзлаштириб олишга эришиши лозим.

8. Ўқитувчи нутқ маданиятига эга бўлиши унинг нутқни қуйидаги хусусиятларни ўзида акс эттира олиши керак:

а) нутқнинг равонлиги;

б) нутқнинг аниқлиги ва мантиқийлиги;

в) нутқнинг ифодавийлиги;

г) нутқнинг софлиги унинг турли шева сўзларидан ҳоли бўлиб, фақат адабий тилда ифода этилиши: жаргон (муайян касб ёки соҳа мутахассисларига хос сўзлар), ворваризм (муайян миллат тилида баён этилаётган нутқда ўзига миллатларга хос сўзларнинг ўринсиз қўлланилиши), вульгаризм (ҳақорат қилиш, сўкишда қўлланиладиган сўзлар) ҳамда концеляризм (ўрин бўлмаган вазиятларда расмий нутқда сўзлар) сўзларидан ҳоли бўлиши, ўқитувчи нутқи содда, равон ва тушунарли бўлиши керак;

д) нутқнинг равонлиги;

ж) нутқнинг бойлиги (сўзлаш жараёнида мақсадга мувофиқ тарзда ҳикматли сўзлар мақоллар ҳамда кўчирма гаплардан фойдалана олиш).

9. Ўқитувчи кийиниш маданиятига (содда, озода, бежирим кийиниш; таълим-тарбия жараёнида ўқитувчининг турли хил диққатни тез жалб этувчи безаклар (олтин, кумуш тақинчоқлар) дан фойдаланмаслиги, фасл, ёш, гавда тузилиши, юз қиёфаси, ҳатто, соч ранги ва турмагига мувофиқ равишда кийинишни ўзлаштиришга эришиш) эга бўлиши лозим.

10. Ўқитувчи шахсий ҳаётда пок, атрофдагиларга ўрнак бўла олиши лозим.

Ўқитувчи шахсининг мазкур талабларни ўзида акс эттира олган қиёфаси унинг ўқувчилар, ҳамкасблар ҳамда ота-оналар ўртасида обрў-эътибор қозонишини таъминлайди.

§1. Дефектология фани ва унинг долзарб масалалари

Дефектология фани – бу жисмоний ва руҳий ривожланишида нуқсонли болаларнинг психофизиологик ривожланишидаги хусусиятларини ўрганадиган, уларнинг таълим-тарбияси билан шуғулланадиган фан. Дефектология сўзи латин тилида *дефектус* – нуқсон, камчилик, *логос* – таълимот, ўрганиш деган маъноларни англатади. Жисмоний ва руҳий ривожланишда нуқсонлари бор болалар аномал болалар дейилади (юнонча одатдан ташқари, норасо деган маънони билдирувчи аномал сўздан олинган). Ҳозирги кунда чет давлатларда ушбу болалар махсус ёрдамга муҳтож болалар деб ҳам юритилади. Дефектология фанининг мавзуи баҳси аномал болалардир. Дефектология фанининг вазифаси – аномалияларнинг келиб чиқиш сабаблари, турлари, аномал болаларнинг психофизиологик ривожланишидаги хусусиятларини ўрганиш, шулар асосида дифференциал ва интеграциялашган таълимни ташкил этиш, уларнинг таълим-тарбияси билан шуғулланишдир. Дефектология фанининг мақсади – аномал болалар билан дифференциал ва интеграциялашган таълимни ташкил этиш учун зарур бўлган шарт-шароитларни ўрганиш, улардаги нуқсон ва камчиликларни бартараф этиш, компенсациялаш, иложи борича коррекциялаш, тузатиш, кўзга кўринмайдиган даражага камайтириш йўллари, усулларини белгилаш ва амалиётга татбиқ этиш йўли – усулларини тарбиячи ва ўқитувчиларга кўрсатиб беришдир. Аномалияларнинг характерига қараб, баъзилари тўлиқ бартараф этилади, баъзилари коррекцияланади, яъни қисман тузатилади, бошқалари эса компенсация этилади, яъни алмаштирилади. Агар бола нутқида қўпол камчилик бўлса, тўғри ташкил этилган логопедик чораларни ўз вақтида кўриш йўли билан уларни тўлиқ бартараф этиш мумкин. Боладаги нуқсон органик камчиликлар натижасида пайдо бўлган бўлса, (масалан, олигофрения шундай нуқсон жумласига киради). Уни тўлиқ бартараф этиб бўлмаса ҳам, бироқ қисман тузатиш мумкин. Дефектология амалиётида ана шундай аномалиялар учрайдики, уларни тузатиб ҳам коррекциялаб ҳам бўлмайди. Масалан, туғма кўрлик ва туғма карлик шулар жумласидандир. Бунда кўриш анализаторининг вазифаси сезги органларига, эшитиш ана-

лизаторининг вазифаси эса кўриш анализаторига юклаш, яъни компенсациялаш йўлини босиш мумкин. Кўриш қобилияти заиф болалар сезги органларига таянган ҳолда бармоқлари билан брайл шрифтидан фойдаланадилар. Бунда ҳарф олтига нуқта комбинацияси билан белгиланади. Эшитиш қобилияти заиф болалар эса имо-ишора, яъни дактил нутқдан, бармоқлар ҳаракати билан англатиладиган нутқдан фойдаланишлари мумкин.

Дефектология нисбатан ёш фан. Атоқли психолог Л.В.Занков, Л.С.Виготскийлар 1935 йилдан ҳамкорликда ишлай бошладилар. Улар аномал болалар билан ривожлантирувчи таълимни олиб бориш кераклигини, коррекция, компенсация усуллари ва буларни амалга ошириш йўлларини кўрсатиб бердилар. Л.С.Виготский «Дефектологиянинг асосий муаммолари» китобида аномал болага нафақат «салбий», балки «ижобий» томонларини ўрганиб, аниқлаб шуларга таянган ҳолда ва потенциал имкониятларни инобатга олиб туриб, таълим-тарбия ишларини ташкил этиш зарурлигига диққатни жалб этди.

Ўзбекистонда дефектология фани 1967 йилдан бошлаб ривожланди. Чунки шу йили Низомий номидаги ТВДПИ нинг Педагогика ва психология факультетида олигофренопедагогика бўлими ташкил этилди. 1972 йилда олигофренопедагогика кафедраси ўз фаолиятини бошлади. 1983 йилда сурдопедагогика бўлими қўшилди. 1984 йили эса мустақил кундузги ва сиртқи дефектология факультетларида олигофренопедагог, сурдопедагог, тифлопедагог, логопед мутахассисликлари бўйича кадрларни тайёрлаш ишлари бошлаб юборилди. Ҳозирги кунда олигофренопедагогика ва логопедия, дефектология фанининг клиник асослари ва сурдопедагогика кафедралари қўшилиб, махсус педагогика ва методика кафедрасига айлантирилди, ўз фаолиятини педагогика ва дефектология факультетида амалга оширмоқда.

Дефектология фанининг ривожланиши натижасида ундан қуйидаги тармоқлар мустақил фан сифатида ажралиб чиқди: *сурдопедагогика* (лотинча, сурдус – кар, гунг сўзидан олинган), эшитишда нуқсонли бўлган болаларнинг таълим-тарбияси билан шуғулланадиган фан; *тифлопедагогика* (юнонча тифлос – кўр, сўқир сўзидан олинган), кўришида нуқсонли бўлган болаларнинг таълим-тарбияси билан шуғулланадиган фан; *олигофренопедагогика*

(юнонча – олигос кам, френ – ақл сўзларидан олинган) ақлий томондан заиф болаларнинг таълим-тарбияси билан шуғулланадиган фан; *логопедия* (юнонча логос – сўз, падео – тарбиялаш сўзларидан олинган) – оғир нутқий нуқсонларни ўрганиш, олдини олиш, бартараф этиш йўллари, усулларини ўрганадиган фан.

§2. Сенсор нуқсонли болалар

1. Эшитиш нуқсонлари бор болалар

Нутқ – мураккаб руҳий фаолиятдир. У руҳий жараёнларнинг таркиб топишига ва боланинг умуман, баркамол бўлиб ўсишига катта таъсир кўрсатади. Нутқ эшитув органлари воситаси билан идрок этишга асосланган бўлиб, атрофдагиларга тақлид этиш йўли билан ривожланиб боради. Оғзаки нутқнинг шаклланишида эшитув анализатори, нутқни ҳаракатга келтирувчи анализатор эшитув анализатори билан маҳкам боғланган ҳолда ишлайди. Эшитув анализаторининг ривожланиши эса кўп жиҳатдан талаффузга боғлиқ. Бола нутқининг ўсиб бориши товушлар талаффузи, физиологик ва фонематик эшитишнинг камол топиб бориш даражаси билангина характерланиб қолмай, балки энг муҳими ўз нутқи ва атрофдагилар нутқидаги сўзларнинг тузилиши, товуш таркибини фарқлай билиш қобилияти билан ҳам характерланади. Сўз таркибини англаб олишдан иборат бу қобилият грамматик ва лексик компонентларнинг ривожланишида ҳам муҳим аҳамиятга эга.

Иккала сигнал системаси, шунингдек, идрок ва сўзнинг ўзаро алоқада бўлиши ақлий ривожланишнинг негизини ташкил этади.

Дефектологларнинг маълумотларига кўра, эшитишида нуқсонлари бор болаларнинг ривожланиш даражаси шу нуқсоннинг бола ҳаётининг қайси даврида пайдо бўлганлиги ва оғир – енгиллигига боғлиқ. Сурдопедагогикада эшитишида нуқсонлари бор болалар соқов, заиф эшитувчи, кейинчалик заиф эшитувчи болалар гуруҳига бўлиниб ўрганилади. Туғма ёқн ҳали тили чиқмаган, гўдақлик давридаёқ иккала қулоқнинг мутлақо эшитмаслиги кар-соқовликка олиб келади. Эшитиш қобилиятининг қисман бузилиши натижасида нутқий нуқсонга учраган болалар заиф эшитувчи болалар гуруҳига киритилади. Нутқи ривожланиб, шаклланиб олгандан сўнг яхши эшитмайдиган бўлиб қолган болалар кейинча-

лик заиф эшитувчилар гуруҳига киради. Бу нуқсон нутқ таркиб топгандан сўнг вужудга келса ҳам, нуқсон туфайли эшитишда хос камчиликлар бўлаверади.

Турғун эшитиш нуқсонлари келиб чиқиш сабабларига кўра туғма ва орттирилган бўлиши мумкин.

Кар - соқов болаларнинг 25-30 фоизда эшитиш нуқсонлари туғма бўлади.

2. Кўриш нуқсонлари бор болалар

Тифлопедагогикада кўзи ожиз болалар кўр ва заиф кўрувчи болалар гуруҳларига бўлинади. Кўр болаларнинг кўриш қобилияти кескин камайган (тотал кўрлик) ёки коррекция қўлланилганда (кўзойнак тутилганда) ҳам кўриш ўткирлиги 0,04 гача пасайган, яъни бундай болалар амалда кўр бўлади. Заиф кўрувчи болаларда кўриш ўткирлиги 0,05 дан то 0,4 гача бўлиши мумкин. Ушбу гуруҳдаги болалар теварак-атрофни кўриш анализатори орқали идрок этади.

Кўришга алоқадор нуқсонлар келиб чиқиш сабабларига кўра туғма ва орттирилган бўлади. Туғма нуқсонлар сабаблари орасида ирсий касалликлар, ҳомиладор аёлнинг токсоплазмоз, қизилча ва бошқа касалликлар билан касалланиши сабаб бўлиши мумкин.

Орттирилган кўриш аномалиялари трахома, чечак, сўзак, кўз сили, қизамиқ, скарлатина ва бошқа касалликлар оқибатида пайдо бўлиши мумкин. Аҳолига даволаш-профилактика, офтальмология ёрдамнинг яхшиланиши ҳамда тиббиёт соҳасидаги катта ютуқлар қўлга киритилганлиги муносабати билан заиф кўрувчи болалар анча камайди.

Кўриш нуқсонлари зўрайиб борадиган ва турғун (муқим) бўлади. Зўрайиб борадиган хили кун сайин оғирлашиб, бора-бора кўрликка олиб келади. Муқим хили эса турғун бўлади, боланинг кўриш даражаси бир хилда тураверади. Кўриш қобилиятининг зўрайиб боради ан хили куксув, яъни глаукома касаллиги (кўз ички босимининг кўтарилиб туриши) кўрув нерви атрофияси, тўр парда дистрофиясига боғлиқ бўлиб, боланинг ҳар қандай ривожланиш даврида вужудга келиши мумкин. Гигиеник талабларга риоя қилмаслик рефракция аномалиялари билан боғлиқ бўлган кўз камчиликлари зўрайиб боришига ҳам олиб келади.

Кўзи ожиз болалар кўр туғилган ва кўр бўлиб қолган болалар деб икки гуруҳга ажратилади. Биринчи гуруҳга туғилгандан ва туғилгандан сўнг то уч ёшгача бўлган давр ичида кўриш қобилияти заиф болалар киритилса, иккинчисига кейинчалик кўзи ожиз бўлиб қолган болалар киритилади. Кўз ожизлиги қанчалик кеч пайдо бўлган бўлса, боланинг теварак-атроф ҳақидаги тасаввурлари шунчалик бой ва уларни мустақкамлаш, такомиллаштириш шунчалик осон бўлади.

Кўзи ожиз болалар учун мактабгача тарбия муассасалари, мактаб-интернатлар мавжуд. Бу жойларда ишлар компенсация, коррекция йўналишади амалга оширилади.

3. Оғир нутқий нуқсонлари бор болалар

Махсус ёрдамга муҳтож аномал болаларга оғир нутқ нуқсонларига эга бўлган болалар ҳам киритилади. Нутқ нуқсони логопедия фанида муайян тилнинг меъёридан четга чиқиш деб таърифланади. Нутқ нуқсони ўз-ўзидан барҳам топмайди, балки вақт ўтган сари янада мустақкамланиб, зўрайиб боради. Нутқ нуқсони гапирувчининг ёшига мос келмайди. Нутқ нуқсонига эга бўлган кишилар логопедик ёрдамга муҳтож бўлади. Оғир нутқ нуқсони кишининг нафақат нутқига балки, умумий ривожланишига ҳам салбий таъсир кўрсатади.

Ҳозирги кунда нутқ нуқсонларининг турли классификациялари мавжуд. Нутқ нуқсонлари асосан 3 та катта гуруҳга ажратилади. Фонетика - фонематик характерли нуқсонлар, системали нутқ бузилишлари ва ёзма нутқ нуқсонлари. Фонетика - фонематик нуқсонларга товушлар талаффузидаги нуқсонлар, овоз нуқсонлари, нутқ суръати, темпи, ритми ва равонлигидаги камчиликлар, нутқни идрок этишни бузилиш оқибатида содир бўлган нуқсонлар киритилади.

Системали нутқ бузилишларида кишининг бутун нутқ системаси шаклланмаганлиги натижасида у гапирмайди. Бундай нуқсонли кишиларда қулоғи яхши эшитади, олигофрения йўқ. Системали нутқ бузилишида нутқнинг умумий ривожланмаганлиги кузатилади.

Ёзма нутқ нуқсонлари ўқиш ва ёзиш малакаларини катта қийинчиликлар билан ёки умуман, ўзлаштира олмайдиган кишилар-

да кузатилади. Логопедия фанида ушбу нутқ системасида нуқсонлар қуйидаги терминлар билан юритилади: фонетико-фонематик характерли нуқсонда товушлар талаффузидаги нуқсонлар дислалия, ринолалия, дизартрия, анартрия, овоз нуқсонларидан афония, дисфония, фанастения, ринофания, ларингомирлашган овоз киради. Нутқ суръати, темпи, ритми, равонлигининг бузилишига – тахилалия, брадилалия, логоневроз, қоқилиб гапириш киради. Нутқни идрок этиш нуқсонлари заиф этувчи ақлан заиф, фонематик эшитиши бузилган кишиларда кузатилади. Натижада боланинг талаффузи, овози, нутқ суръатида маълум ўзгаришлар бўлиши мумкин. Системали нутқ нуқсонларига алалия ва афазиялар кирса, ёзма нутқ нуқсонларига аграфия, алексия, дисграфия, дислексиялар киради.

4. Руҳан суист ривожланган болалар

Улгурмовчи ўқувчилар орасида руҳан суист ривожланган болалар ҳам учраб туради. Уларнинг билиш фаолияти марказий нерв системасидаги модда алмашинуви бузилишидан келиб чиққан. Енгил потологик ўзгаришлар вақтинчалик бузилган бўлади.

Руҳан суист ривожланган болалар ақлий даражаси жиҳатидан икки гуруҳга бўлинади.

1. Енгил нуқсони бор болалар булар махсус шароитда 1-3 йил таълим-тарбия олганларидан сўнг ўқишни умумтаълим мактабининг тегишли синфида давом эттиришлари мумкин.

2. Руҳий жиҳатдан ривожланишида сезиларли даражада орқада қолган болалар - булар ўрта мактабни битиргунга қадар махсус шароитда ўқитилиши мақсадга мувофиқдир.

Сўнгги йилларда олимлар руҳий суист ривожланган болаларни клиник-психологик жиҳатдан қуйидаги хилларга бўлишни тавсия этадилар:

1. Конституционал;
2. Соматоген;
3. Психоген;
4. Церебрал шакли.

Конституционал хилини характерловчи белгиларга қуйидагилар киради: боланинг гавда тузилиши соғлом тенгдошларига нисбатан 1-2 ёш кичик кўринади. 7 яшар бола ўзини 5 яшар болага

Ўхшаб тутади ва таълим олиш учун ҳали «етилмаган» бўлади. Бундай бола ўқув фаолиятига яхши киришиб кетмайди, унда ўқишга қизиқиш йўқ. Иш қобилияти паст.

Соматоген хилида сурункали инфекциялар, аллергия ҳолат, туғма порог ва шу каби касалликлар айниқса тез учраб турганлиги туфайли болада астения ҳолати кузатилади. Бола ўз кучига ишонмайди, тез чарчайдиган, инжиқ, қўрқоқ бўлади, ҳеч нарсага қизиқмайди.

Психоген хилида бола ноқулай, нотўғри шароитда тарбияланади. Натижада у ҳам улгурмовчи ўқувчилар қаторига қўшилиб қолади. Психоген хилида болаларнинг 50% да нерв системасида органик жароҳатланиш кузатилади, шунинг учун у нисбатан турғун бўлади. Бу нарса боланинг билиш фаолияти, ҳис-туйғулари, иродавий ҳолатларининг ривожланмаслигига олиб келади, органик инфонтизм кузатилади. Бола ё кўтаринки руҳда, ўзидан ёш болаларга ўхшаб, ё аксинча кайфияти паст бўлиб, маъносиз тортиб юрадиган, ишни мустақил ҳал қила олмаслик ташаббус кўрсата олмаслик, қўрқин ҳолатлари кузатилади.

Руҳан суист ривожланган болалар махсус ёрдамга муҳтож, улар махсус муассасаларда ёки дифференциал таълимга жалб этилиши керак.

§3. Олигофренопедагогика фанининг баҳси ва ундан фойдаланиш услублари

Олигофренопедагогика – ақли заиф болаларни тарбиялаш ва ўқитиш ҳақидаги фан бўлиб, дефектологиянинг бир қисмини ташкил қилади. Педагогиканинг умумпедагогик ва дидактик принципларини қўллаш шакли заиф болалар тарбиясида ўзига хос хусусиятлар касб этади. Таълимий материалларни танлаш, меҳнат тайёргарлигини аниқлаш, ақли заиф болаларни меҳнат фаолиятига жисмоний ривожлантириш ишлари тузатиш мазмун касб этиши керак. Коррекциялаш деганда ақли заиф болаларнинг жисмоний ва руҳий нуқсонларини тўғрилаш, юмшатиш, ҳаётга мослаштириш тушунилади. Тузатиш ишларида нуқсонли боланинг ривожланиш имкониятларига асосланилади.

Бош мианинг органик бузилиши натижасида билиш фаолиятларининг турғун пасайиши келиб чиқади. Ақли заиф болаларни

Ўқитиш, тарбиялаш ва уларни ўрганишнинг назарий масалалари қатор фанларнинг ютуқларига асосланади. Олигофренопедагогика умумий психология, логопедия, педиатрия, невропатология, анатомия, физиология, генетика, биохимия ва бошқа фанлар билан боғлиқ бўлиб, уларнинг ютуқларидан кенг фойдаланади.

Олигофренопедагогика маориф ходимларини, ота-оналарни, дефектология факультети талабаларини ёрдамчи мактаблардаги таълим-тарбия ишининг ўзига хос томонлари, ақли заиф болаларнинг билим эгаллаш хусусиятлари ҳақидаги тегишли маълумотлар билан қуроллантиради. Ҳар бир фанда бўлганидек, олигофренопедагогика ҳам ўзига хос ривожланиш, шаклланиш тарихига эга. Ақли заиф болалар таълим-тарбияси масалалари билан шуғулланиш ишларига икки юз йилдан ошган бўлсада, бир тизимда атрофлича бир бутун, тугалланган ишлар XX аср бошларига тўғри келади. Кузатиш ва қидирув ишларини узоқ муддатлилиги тажрибаларнинг секин-аста тўпланганлиги, айрим назарий хулосаларга келиши учун вақт талаб қилинганлиги сабабли олигофренопедагогика фанини изчил тарихи нисбатан қисқарган.

Олигофренопедагогика фанининг дастлабки бошланғич даври ақли заифликни ўрганш асосан 1926 йилларга тўғри келади. Л.С.Виготский Олигофренопедагогика фанининг асосчиси ҳисобланади. У ўз маслакдошлари билан ҳамкорликда ақлий нуқсонга эга бўлган болаларга таълим-тарбия беришни назарий ҳамда амалий асослаб берган.

Педагогика ҳодисалари ва жараёнларини билишнинг эмпирик босқичи педагогик фактларни тўплаш, танлаш, таққослаш, фикран таҳлилдан ўтказиш ва синтез қилиш, тадқиқот босқичида олинган педагогик фактларни миқдор ва сифат жиҳатидан қайта ишлашни англатади. Бу босқичда кузатувлар, сўров методлари, ақли заиф ўқувчилар фаолияти натижаларини ва ўқув тарбия муассаларининг ҳужжатларини ўрганишда кенг фойдаланади.

Кузатиш тадқиқотчи томонидан педагогик жараённи, унинг айрим турлари ва жиҳатларини махсус дастур бўйича, табиий шароитларда узоқ ёки камроқ муддат мобайнида уюшган идрок этишдир. Бу кузатишлар умумий ва алоҳида типик ва тасодифий нарсаларни аниқлаб олиш, педагогик таъсир ўтказишнинг тегишли воқитларини белгилаш имконини беради.

Сўраш методлари интервью олиш ва анкета тўлдириш билан ифодаланади. Интервью олдиндан белгиланган режа асосида ўтказилади. Анкета сўров формаси бўлиб, унга ёзма жавоб берилади. Бунда анкета пухта ўйлаб тузилган саволлардан ташкил топган бўлиши лозим.

Ақли заиф ўқувчилар фаолияти натижалари ва ёрдамчи мактаб муассаса-ҳужжатларини ўрганиш. Ўқувчиларнинг ёзма ва бошқа ишларини таҳлил қилиш натижасида ўқувчилар фаолиятининг сабаблари ва услублари ҳақида кўп қиррали материал олинади, уларнинг ўрганилаётган педагогик ҳодисага нисбатан муносабатини аниқлаш имкони туғилади. Ақли заиф ўқувчиларнинг шахсий варақалари тиббиёт карталари, мажлислар ва кенгашлар протоколлари, синф дафтарлари ва ҳисобот материаллари билан танишув тадқиқотчини фойдали маълумотлар билан қуроллантиради.

Педагогик тажриба у махсус уюштирилган ва қатъий ҳисобга олиб бориладиган шартларда таълим ва тарбиянинг у ёки бу методи, усулини тажриба тариқасида қўллаш ва синаб кўриш демакдир. Педагогик тажрибанинг асосий функцияси педагогик таъсир ўтказишнинг айрим элементлари ва уларнинг натижалари ўртасидаги сабаб-оқибатли алоқаларни аниқлашдан иборат.

Тажриба ўтказишдан аввал педагогик ишнинг у ёки бу методи, усули самарали эканми ёки йўқлиги тўғрисидаги илмий ғоя яратилади. Тажриба ақли заиф ўқувчиларнинг оддий ҳаёти ва фаолияти шароитида ўтказилиши мумкин, бу табиий тажриба деб аталади. Эксперимент натижалари оммавий тусда амалиётга тавсия этилишидан олдин тадқиқотнинг бошқа методлари билан ҳам текшириб кўрилган бўлиши керак.

Олигофренопедагогиканинг назарий асосларининг ишлаб чиқилишида 1918 йилда бўлиб ўтган маориф ва ижтимоий таъминот ходимларининг биринчи бутун Россия съездида, 1920-1921 йилларда бўлиб ўтган болалар орасидаги нуқсонли ва қаровсизликка қарши курашга бағишланган съезд материаллари, 1924 йилда бўлиб ўтган вояга етмаганларни ижтимоий ҳуқуқ томонидан ҳимоя қилиш (СПОН) 11 съезди ҳужжатлари жуда катта аҳамият касб этди. Бу съезд ва кенгашларда В.М.Бонч-Бруевич (Величкина) А.И.Елизарова, В.П.Кашенко, А.И.Граборов, Л.С.Виготский

ва бошқаларнинг маърузаларида ақли заиф болалар таълим-тарбиясининг муҳим етакчи тамойиллари очиб берилди. Жамоа бўлиб ҳаракат қилиш асосида нуқсонли болалар таълим-тарбиясининг янги мақсад, вазифалари ва асосий тамойиллари аниқланди. Махсус педагогиканинг назарий асослари 1925 йилда А.Н.Граборов томонидан, Н.Ф.Кузмина, Ф.М.Новик томонидан ёзилган олигофренопедагогика ўқув қўлланмаси нашр қилин. Олигофренопедагогика – ақли заиф болалар таълими, тарбияси ҳамда улар тараққиётидаги руҳий, жисмоний нуқсонларни коррекцияловчи фан сифатида юзага келди. Олигофренопедагогика инсон ҳақидаги фанларнинг тараққиёти билан, айниқса, умумий педагогика, умумий психология, махсус психология, анатомия, физиология фанлари билан узвий боғлиқ бўлиб, унинг қонуниятларига таянади. Бу фанларнинг мақсади, вазифалари ҳам бирдир. Шу билан бирга олигофренопедагогика умумий педагогиканинг мақсад ва принципларига бўйсунган ҳолда ўзининг махсус вазифаларини амалга оширадиган усул ва принципларни ишлаб чиқади. Тарбия ва таълимнинг кўпгина масалаларини ўқитувчи педагогик психология ва ёш психологиясига оид кўпгина билимлардан фойдаланиши керак.

Ақли заиф ўқувчиларни турли ёшдаги психологик хусусиятларини, билимларини, малакаларини ўзлаштиришнинг психологик қонуниятларини, уларни меҳнатга, меҳнат фаолиятига нисбатан тайёрлашни, улар шахсини камол топиб бориш қонуниятларини ўргатнади.

Олигофренопедагогика – ақли заиф болалар иштирок этадиган педагогик жараён билан боғлиқдир. Бу ҳолат боланинг ёшлигидаги анатомик, физиологик, руҳий маълумотларнинг зарурлигини тақозо этади. Айниқса, ақли заифликнинг сабаблари ривожланишида клиникасига оид материаллар талаб этилади. Шу сабабли олигофренопедагогика ақли заиф болалар таълим-тарбияси масалаларини ишлаб чиқишда анатомопатологик, патофизиологик, патопсихологик маълумотларга таяниш лозим. Айниқса, асаб касалликлари, руҳий касалликлар, болалар психоневрологияси, ақли заифлик клиникаси, генетика, махсус психология маълумотларига асосланиш керак. Бу маълумотлар ақли заиф болалар таълим-тарбиясида уларни ижтимоий ҳаётга тайёрлашга ёрдам беради.

Ақли заиф ўқувчиларни ривожлантириш ва тарбиялаш, ўқув-тарбия жараёнида такомиллаштиришнинг катта потенциал имкониятлари мавжуддир. Ана шу имкониятларни рўёбга чиқариш йўллари ва методларини тушунтириб бериш ақли заиф ўқувчиларни ўқитиш назариясининг муаммоларидан бири ҳисобланади.

Ақли заиф ўқувчиларда шахс маънавий ва иродавий фазилатларини шакллантиришга, меҳнатсеварликни, ўқиш исқани тарбиялашга, билиш фаоллигини ва мустақиллигини шакллантиришга, шахсни такомиллаштиришга, ўқитишнинг тарбиявий таъсири, ўқув материалининг изчиллиги, системалилиги дидактикани ривожлантиришнинг муҳим йўналишларидир.

Олигофренопедагогиканинг вазифаларидан бири ақли заиф ўқувчиларнинг умумий ривожланишини активлаштиришдан, ривожланишнинг умумий таълим даражасини ошириш учун махсус шарт-шароитлар яратишдан иборатдир. Бу ўринда табиат, ҳодисаларини бевосита кузатиш, болаларнинг шахсий тажрибасига таяниш, ўқув материални танлаш ва баён этишнинг изчил мантиққа эгаллиги катта аҳамият касб этади. Бошқа бир вазифа ақли заиф ўқувчиларда абстракт тафаккур ҳосил қилиш имкониятларини қидиришдан иборатдир.

Баъзи педагог ва психологлар ўқув материални муваффақиятли ўзлаштириш учун ақлий ҳаракатларни босқичма-босқич эгаллаш назарияси (П.Я.Гальперин, Н.Ф.Гализина ва бошқалар) қўлланишини тавсия этишади. Энг аввало, ақли заиф ўқувчилар фикрлаш вазифасини аниқ ва равшан англаб олишлари керак. Сўнгри предметли ҳаракат босқичи, яъни фикрлаш фаолияти асосан махсус танланган предметлар ёки уларнинг ўрнини босадиган расмлар, схемалар, чизмалар ва шу кабилар (масалан, бола санаш билан бир вақтда кубикларни ҳам кўрадиган бўлса) ёрдамида юз берадиган босқич келади.

Бундан кейинги босқичда ёрдамчи мактаб ўқувчиларининг ақлий ҳаракатлари назарий тарзда, аммо, муқаррар равишда ташқи вазиятга таянган ҳолда юз беради. Масалан, ақли заиф ўқувчи материални ўқиётиб, ўз фикрини билдиришда ўзича сўзлаб ёки овоз чиқариб туради. У, шунингдек, назарий жиҳатдан мулоҳаза

қиларкан, кўргазмали қуролларга, текстларга ва бошқа моддий ўқув объектларга мурожаат қилиши мумкин.

Ақлий ривожланиш ва ўқитишнинг осонлигига эришиш имкониятларининг рўёбга чиқиши ўқув жараёнининг мазмуни ва методлари билан боланинг ҳиссий тажрибаси, ҳиссий билиш механизми ўртасидаги алоқадан иборатдир (Л.Виготский, С.П.Баранов ва бошқалар).

§4. Ақли заиф ўқувчиларга таълим-тарбия бериш ва ўрганишнинг ўзига хослиги

Ақли заифликни келтириб чиқарадиган сабаб-оқибат хусусиятлари эндоген ва экзоген хусусиятларга эга. Ақли заифликнинг моҳиятини нуқсоннинг моддий асоси билан боғлиқ бўлиб, бош миyanинг органик бузилишини кўрсатади. Бошқача қилиб айтганда, ақли заифликнинг моддий сифатида касалланган бош мия этироф этилади. Бу касаллик сабаб – оқибати натижасида боланинг билиш фаолиятлари кенг маънода бузилиб, ақлий ривожланиш тезлиги, самардорлиги пасаяди. Бош мия касалликлари сабабини келиб чиқишига кўра эндоген ва экзоген сабабларга бўлишимиз мумкин. Ақли заифликни келтириб чиқарувчи сабаблар турли илмий, услубий, психолого-педагогик ва тиббий адабиётларда турлича баён этилади. Бу сабабларни қисқача қуйидагича тарзда ифодалашимиз мумкин.

Ҳомила даврида турли таъсир этувчи инфекция, интоксикация ва турли жароҳатлар;

Туғилиш вақтидаги жароҳат асфиксия;

Чақалоқнинг илк ёшида салбий таъсир этувчи юқумли интоксикация, овқатланишнинг бузилиши, ташқи таъсир (экология) ва бошқалар;

Турли ирсий йўл билан авлоддан – авлодга ўтадиган ген, хромосома касалликлари.

Ақли заиф болалар бош мияси чуқур зарарланганлиги сабабли барча олий асаб фаолиятлари бузилган бўлади. Паталогик бузилишлар шартсиз рефлексларнинг ҳосил бўлишида ҳам намоён бўлади. Бу бузилишлар бош миyanинг қўзғалиш ва тормозланиш жараёнларида ҳам ўз аксини топади.

Ақли заиф бола фаолиятларида ташаббускорлик, мустақилликка интилиш каби шахсий хислатлар бўлмайди. Ўзларининг мус-

тақил ишларини ақлий жиҳатдан тушунтириб бера олмайдилар. Шу боис улар доим ёрдамга муҳтождирлар.

Олигофреияниинг энг оғир даражаси идиотлик бўлиб, улар қўпол, ривожланмаган идроклари бўлади. Атроф-муҳитга бўлган муносабати мос эмас. Ўз шахсини аниқ билмайди. Уларнинг тафаккури деярли йўқ. Улар ўзларига қараб гапирилган гапдан кўра мимика ва юз ҳаракатларини нисбатан илғаб оладилар. Идиотлар нутқи маъносиз товушлардан, баъзан алоҳида сўзлар йиғиндисидан иборат бўлиши мумкин.

Ўзларининг хурсандчилигини ҳаракат, қичқириш, мимика ҳаракатлари билан намоён этсалар, хафагарчиликларини эса қайсарлик, ўз тана органлари жароҳатлаш билан кўрсатишлари мумкин. Идиотларнинг нисбатан енгилроқ турларида ижтимоий хисларнинг сақланмаганлигини уларнинг хурсанд бўлишларида кўриш мумкин. Уларнинг умумий кайфиятлари гоҳ бефарқ, гоҳ бўшанглик ва хурсандчилик билан ифодаланиши мумкин. Ҳаракат тизимларнинг ҳаддан ташқари камлиги натижасида, ҳатто, юриш ва тик туриш малакалари ҳам бузилган бўлади. Фаолиятлар деярли кўзга ташланмайди. Ўзларига хизмат қилиш малакалари шакланмаган.

Хулқлари, асосан уларнинг ўз талабларини қондириш билан боғлиқ. Баъзилари бир хилдаги стернотип ҳаракатлар қиладилар. Ритмик равишда тана ҳаракати, бир хилдаги бош, бўғинлар ҳаракатини кузатиш мумкин. Идиот даражадаги ақлий нуқсонликда турли тутқаноқлар кузатилиши, баъзан жисмоний ривожланишда қўпол нуқсонлар учраши – тери нуқсонлари, ички орган камчиликлари, эндокрин ва модда алмашинувининг бузилишини кўриш мумкин.

1. Оммавий мактаб ўқувчилари орасида олигофрен болалар учраб туради. Уларнинг ақлий жиҳатдан ўсмаганлигига она қорнида бўлган даврида муайян мия системаларнинг ёки ҳаётининг илк даврида ташқи зарарли таъсирлар сабаб бўлган. Паталогик ирсият ҳам муайян рол ўйнаган бўлиши мумкин. Бу нарсани айтиб ўтиш шунинг учун ҳам муҳимки, боланинг камол топиб боришининг анча кейинги даврларида вужудга келган ақлий заифлик олигофрения учун характерли бўлган хусусиятлардан фарқ қиладиган бошқа хусусиятларга эгадир.

Олигофрения келтириб чиқарадиган сабаблар хилма-хилдир. Уларга онанинг ҳомиладорлик пайтида юқумли касалликларга йўлиқиши (оғир вирусли грипп, тиф, қизилча она организмидаги турли паразитларнинг ҳомилага юқиши токсиплазмоз, сифилиз вақтидаги спирохета), ҳомиланинг шикастланиши, ота-онанинг спиртли ичимликлар исьтемом қилиши, алкоголизм каби омил ки-ради.

Туғилиш вақтида боланинг қисқич билан суғуриб олиниши, вакум билан туғилган вақти чўзилиб кетса ёки тез туғилиш бўлган-да (пулимётдек отилиб чиқиши), бола бошини қўл билан сиқили-ши ҳам олигофренияга сабаб бўлиши мумкин.

Олигофрения, баъзан бола туғилгандан сўнг, бир ёшга яқин ка-сал бўлиши оқибатида ҳам вужудга келиши мумкин. Бундай касал-ликлар жумласига мия ва унинг пўстлоғини шамоллаши (минингит, минингоэнцефалит) ҳамда марказий нерв системасининг шикастла-ниши киради. Олигофрения насл орқали ҳам ўтади, шунингдек, она билан боланинг қон таркибининг бир-бирига тўғри келмаслиги ре-зус фактор ҳам сабаб бўлади.

Руҳий касаллардан ақли заифларни Ф.Платтер ажратди. Ақли заиф болаларни таснифлаш уларга клиник тавсифнома бериш ишлари Ф.Пинель (1775-1838), Ж.Эскирол (1772-1840) томони-дан бажарилди. Ж.Эскирол биринчи марта «ақли заифлик» ата-масини фанга киритди.

XIX аср мобайнида жамиятда рўй берган ижтимоий-иқтисодий ўзгаришлар туфайли нуқсонли болаларга алоҳида эътибор бериш за-рурлиги ҳақида жамоатчилик фикри юзага келди. Шу жараён асоси-да ақли заифликни даволаш, ташхис қилиш, таснифлашга оид қатор материаллар матбуотда чиқа бошлади. Уларга педагогик ёрдам кўрса-тиш ҳақида ҳам турли фикрлар эълон қилина бошланди.

Ақли заиф болаларни ўқитиш ва тарбиялаш назариясининг юза-га келишида Э.Сеген (1812-1880) нинг педагогик ва илмий фаоли-яти катта ўрин эгаллади. Айниқса, унинг 1846 йилда ёзилган «Ақлий нормал бўлмаган болаларнинг тарбияси, гигиенаси ва ахлоқий да-воси» асари олигофренопедагогика фанида катта ютуқ бўлди.

Махсус педагогиканинг юзага келгунига қадар ақли заиф бо-лалар таълим-тарбия масалалари даволаш педагогикасининг мав-зу баҳси эди.

Даволаш педагогикасининг асосий ғоялари «руҳий ортопедия» ва «сенсомотор маданият» тушунчалари асосида берилар эди.

2. Ақли заиф болаларни ўрганиш, билим бериш, коррекцион ривожлантириш. Олигофренопедагогика фанининг мавзу баҳси ақли заиф болалар таълим-тарбияси, улардаги нуқсонни тузатиш дефектолог мия фанининг алоҳида эътибор бериб келган соҳасидир. Ақли заифликнинг енгил даражаларида бу нуқсон ташқаридан қараганда унча кўзга ташланмайди. Бундай болаларни одатдаги нуқсонсиз тенгқурларидан ажратиш кўпинча қийин.

Бош мия касалликлари келиб чиқишига кўра ички (эндоген) ва ташқи (экзоген) сабабларга бўлинади.

Ҳозирги вақтда ёрдамчи мактабда, асосан ақли заифликнинг енгил даражаси – дебил болалар таълим оладилар. Булар бир тоифага кирмайдиган болалардир. Ақлий нуқсоннинг чуқурлигига қараб олигофренияни уч даражага ажратилади: дебил, имбецил ва идиот. Дебил – бирмунча енгил даражада бўлиб, олигофрениянинг энг кўп тарқалган даражаларидир. Ёрдамчи мактабга, асосан шу болалар сараланади.

Имбециллик – дебил даражадан бирмунча оғир даражададир. Ақлий нуқсоннинг имбециллик даражасида олигофрениянинг ўзига хос хусусиятлари ва намоён бўлиши бирмунча яққол кўрилади. Имбецил болаларнинг фикрлаш жараёнлари жуда паст даражада бўлади. Уларнинг ҳаракати деярли дифференциялашган.

Ақли заиф ўқувчиларга ижтимоий таълим-тарбия бериш ишлари республикамизда кейинги 25 йил ичида бирмунча такомиллашди. Халқ маорифи қонунида таъкидланишича, ўзларининг жисмоний ва руҳий нуқсонлари асосида умумтаълим мактабларида таълим-тарбия олишга қодир бўлмаган болалар учун махсус умумтаълим мактаблари ва мактаб – интернатлари ташкил этилган. Бу муассасаларда нуқсонли болалар таълим-тарбия олиш ва даволаниш билан бирга ижтимоий-фойдали меҳнатда қатнашдилар.

Ақлий жиҳатдан оғир нуқсонлар (имбецил ва идиот даражада) учун ижтимоий таъминот вазирлигига қарашли болалар уйлари мавжуд. Бу уйларга 4 ёшдан 7 ёшгача болалар махсус мактабгача тарбия муассасаларида тарбияландилар.

Ақли заиф болаларни ўрганиш масаласи алоҳида ўрганишни талаб этадиган мавзулардан биридир. Ақли заифлик деганда меъ-

ёрий руҳий ривожланишдан четлашиб, ҳақиқий, реал ақлий нуқсонликка олиб келувчи ҳолат тушунилади. Бундай ҳолат «ақли колоклик» билан «ақли заифлик» тушунчаси орасида ҳеч қандай фарқ йўқ. Аммо, кейинги йилларда «Ақли колоклик» тушунчасига эътибор кучаймоқда. «Ақли заиф» деган иборалар ҳозирги кунда ишлатилмайди. Ақлий ривожланишида нуқсонга эга бўлган болалар ибораси кўпроқ қўлланилмоқда.

Сўнгги йилларда ақли заифлик моҳиятини тушунтиришда маълум руҳий касалликлар эмас, балки қобилиятларининг ривожланмаслиги асосида келиб чиқадиган хулқнинг бузилишидир деб кўрсатиш одат тусига кириб қолмоқда. Шулар асосида нотўғри ҳолда «ақлий қоқоқлик» тушунчаси кенгайтирилиб, унга педагогик қаровсиз болалар, руҳий ривожланиш сустлашган болалар, ҳуқуқ-тартиб нормаларини бузувчи болалар ҳам киритилмоқда.

Ҳозирги замон дефектологияси коррекцион таълим-тарбия таъсири остида айрим нуқсонлар тўғриланса, айримини юмшатиш, айримларини эса компенсация қилишга эришишга муваффиқ бўлмоқда. Бу борада мамлакатимизда бир қанча илмий методик ишлар мавжуд бўлиб, улар амалиётда тастикланган. Ишончли ғоялар нуқсонли болаларга таълим-тарбия беришнинг моҳиятини белгиловчи назарий иш методологик асосини белгилайди. Бунинг ҳаммасига кўпинча ақли заиф бола хулқ-атвор нормасини бузилишига, ахлоқий ноҳўя қилиқларга олиб келади.

Бу қийинчиликлар бартараф қилинмайди деб ўйлаш нотўғри. Албатта, улар ақли заиф бола ёрдамчи мактабни тугатгандан кейин ҳам қисман қолади. Бироқ, таълим жараёнида ақли заиф боланинг тафаккури, нутқи, қизиқишлари ва билиш қобилиятларининг ривожланиши билан боғлиқ ҳолда у ахлоқий ҳам ривожланиб боради. Ёрдамчи мактабда ўқишни тугатиш арафасида бола ҳаётда ўз ўрнини тушуниб етади, коллективда асосий хулқ-атвор нормасини ўзлаштиради. Шу вақтда меҳнатга тўғри муносабат ҳам вужудга келади.

Юқорида айтиб ўтилган эмоционал иродавий соҳанинг хусусияти ҳам ёрдамчи мактаб ўқувчисини ахлоқий тарбиялашда қийинчилик туғдиради. Шунинг учун олигофренопедагог ўқувчиларнинг индивидуал хусусиятларини билган ҳолда уларнинг ҳар бирига дифференциялашган йўл тутади. Бунда ўқитувчи вужудга келган қийинчиликнинг сабабини аниқлаши керак.

Маълумки, турли категорияли болалар ўзининг эмоционал хусусиятига эга: олигофрен ва эпилептик бола ўзига турли йўл тутишни талаб қилади.

Эмоционал иродавий соҳанинг патологик хусусиятлари (ақли заифлар, одатда, шу хусусиятлари билан фарқланадилар), ота-оналар ва катталарнинг нотўғри муносабати натижасида бўлиши мумкин. Бундай ҳолда олигофренопедагог тарбияда қаерда ва ким томонидан хатога йўл қўйилганлигини аниқ билиши, болага педагогик таъсир мезонини белгилаши керак. Катталар томонидан ақли заиф болаларга нотўғри муносабат, уларнинг ҳаддан ташқари болага шафқатли бўлишида тез-тез ифодаланади. Бунда улар ақли заифларда ҳеч қачон ўзн ҳеч нарса қилолмайдиган, фақат ҳар тарафлама ёрдамга муҳтож бўлган касал болани кўришади.

Бундай муносабат натижасида бола ўзининг хулқ-атвор нормаларини тезда билиб олади: «мен ўзим ҳеч нарса қилолмайман», «Ҳамма менга қилиб бериши шарт». Бу нарса болани тўлиқ бировнинг боқимида бўлишига олиб келиши мумкин.

Бошқа ҳолларда ақли заифларга оилада бўлган муносабат улардан ишчи кучидан фойдаланиш асосида тузилади. «У келмайди, шунинг учун уйдаги ҳамма ишларни қилиши керак» деб баъзи ота-оналар болага кучи етмайдиган жисмоний ишларни юклашади. Бу ҳол болада меҳнатга нисбатан салбий муносабатни, ўз кучига ва имкониятига ишонмасликни ривожлантиради.

Пайдо бўлган қийинчиликларни фақат болага нисбатан тўғри муносабатда бўлиш, уни индивидуал хусусиятларини чуқур ўрганиш, унга ҳурмат ва диққат асосида йўқотиш мумкин.

Эмоционал-иродавий соҳа камчиликлари билан боғланган ахлоқий тарбиявий қийинчиликларни йўқотиш мақсадида болаларни ишлаб чиқариш ва коллективга оид ижтимоий фойдали меҳнатга жалб этиш катта аҳамиятга эга. Лекин, фақат сиёсий ва ахлоқий тарбия параллел олиб борилган тақдирдагина, қачонки, бола ижтимоий ҳаётни фаол иштирокчиси бўлгандагина меҳнат тарбиявий таъсир эта олади.

Демак, болани эмоцион-иродавий соҳасидаги қийинчиликларни олдини олиш учун унинг ҳаётини тегишли равишда ташкил қилмоқ, турмушда ва меҳнатда аниқ режимни белгиламоқ керак.

Ақли заиф болалар характери – бу ҳаётий таъсир ва тарбиялар остида тўпланган ва мустаҳкамланган кишилар хулқ-одати ва аниқ муносабти услубидир. Кишининг индивидуал характер-хусусиятлари ижтимоий шароит таъсири остида унинг ҳаёти ва тарбиясида вужудга келади. У ёки бу киши характерининг асосий сифати қандай бўлишини шароитни ўзи аниқлайди. Ёрдамчи мактабда ўқувчи характерини ташкил топиши бунинг учун максимал қулай шароитни яратишни талаб қилади. Мактабни ҳаёт билан боғлаш, хилма-хил фаолият турларини ташкил қилиш, болалар ташкилотининг иши ақли заиф бола характерини ташкил топиши учун жуда муҳимдир. Бундай шароитда бола ижтимоий фаолиятдан бой таассурот олади, коллектив олдида турган масалаларни ечишда фаол қатнашади, уни ҳаёти тўлиққан ва унда мақсадга интилувчи, жамият қизиқишлари билан яшовчи киши характери вужудга келади.

Ақли заиф болада динамика стереотипи (ҳаракатлар, фикрларнинг ўзгармасдан такрорланиши, бир марта ўзлаштириб олинган фикрдан бошқа фикрга ўтишнинг қийинлиги) ҳосил қилиш ва ўзгартириш қийин, бу ҳол мия қобиғидаги нерв жараёнларининг етарли даражада ҳаракатчан эмаслигидан далолат беради. Ақли заиф болани стереотип хулқ-атворини йўқотиш билан боғланган қийинчиликлар, улар кўпинча муайян вазиятда мос келмайди, шу билан тушунтирилади. Мактабни ёрдамсиз бола муҳитни салбий таъсирини босиб ўта олмайди, кўпинча бунинг ўрнига унга мослашади. Шунинг учун мактаб таълими, эстетик тарбия воситалари, боланинг мактаб жамоат ташкилотларидаги иши ва ҳоказолардан фойдаланиб, ёрдамчи мактаб ўқувчиси характерини вужудга келтиришга қатта аҳамият берилиши керак.

Шундай қилиб, ақли заиф болани тарбиялашда улар шахсни ўзига хос хусусиятлари билан тушунтириладиган қийинчиликлар учрайди. Бу қийинчиликлар бирмунча йўқотилиши мумкин. У ёки бу камчиликларни бартараф қилиш билан бир қаторда боланинг ижобий ахлоқий тажриба ва ижобий ахлоқий хусусиятини вужудга келтириш лозим.

1. Каримов И.А. Хавфсизлик ва барқарор тараққиёт йўлида. 6-том. Тошкент: Ўзбекистон, 1998. 324-бет.
2. Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. Тошкент: Ўзбекистон, 1997.
3. Каримов И.А. Баркамол авлод орзуси. Тошкент: Шарқ, 1997.
4. Каримов И.А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. Тошкент: Ўзбекистон, 1998.
5. Каримов И.А. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. 1-том. Тошкент: Ўзбекистон, 1996.
6. Каримов И.А. Донишманд халқимизнинг мустаҳкам иродасига ишонаман. Тошкент, 2000.
7. Ўзбекистон Республикасининг «Таълим тўғрисида» ги Қонуни. Тошкент, 1997.
8. Ўзбекистон Республикаси «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури». Тошкент, 1997.
9. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси Тошкент, 1992.
10. Миллий истиқлол роҳси: асосий тушунча ва тамойиллар. Тошкент: Ўзбекистон, 2000.
11. Азизхўжаева Н.Н. Педагогик маҳорат ва педагогик технология. Тошкент.
12. Абу Наср Форобий. Фозил одамлар шахри. Тошкент: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1993.
13. Абдулла Авлоний. Туркий Гулистон ёхуд ахлоқ. Тошкент, 1996.
14. Абу Райҳон Беруний. Ҳикматлар. Тошкент: Ёш гвардия, 1973.
15. Бобоев Ҳ., Фофуров З., Исломов З. Миллий истиқлол мафкураси ва тараққиёт. Тошкент: Янги аср авлоди, 2001.
16. Баратов Н., Алиқулов Х. Ўрта Осиё мутафаккирлари ахлоқ ҳақида. Тошкент: Ўзбекистон, 1974.
17. Бозоров О., Шодиев Д. Ўрта Осиё тасаввуфи ва ахлоқий қадриятлар. Самарқанд: Зарафшон, 1992.
18. Беруний. Руҳият ва таълим-тарбия ҳақида. Тошкент, 1992.
19. Ватан ва миллат муқаддасдир. Тошкент: Ўқитувчи, 1996.
20. Вафодев О. Маънавият тараққиёт омили // Мулоқот. 2-сон. 1996.
21. Жумабоев Й. Ҳаёт мазмуни ва комил инсон муаммоси. Тошкент: Фан, 1997.

22. Иброҳимов А., Султонов Х., Жўраев Н. Ватан туйғуси. Тошкент: Ўзбекистон, 1996.
23. Мунавваров А.К. Педагогика. Тошкент, 1996.
24. Мусурмонова О. Ўқувчиларнинг маънавий маданиятини шакллантириш. Тошкент, 1993.
25. Маҳкамов У. Ахлоқ-одоб сабоқлари. Тошкент, 1994.
26. Алишер Навоий. Маҳбуб ул-қулуб. Тошкент, 1983.
27. Нишоналиева У., Турсунов И. Педагогика курси. Тошкент, 1996.
28. Сафо Очил. Мустақиллик маънавияти ва тарбия асослари. Тошкент: Ўқитувчи, 1995.
29. Одоб бўстони – ахлоқ гулистони. Тошкент, 1994.
30. Педагогика. Т.А. Ильина таҳрири остида. М. 1984.
31. Педагогика / Н.Файбуллаев ва бошқаларнинг маърузалар матни. Тошкент, 2001.
32. Палвон Маҳмуд. Рубойлар. Тошкент, 1979.
33. Ўзбек педагогикаси тарихи. Проф. А.Зуннунов таҳрири остида. Тошкент, 1997.
34. Ўрта Осиёда педагогик фикр тараққиётидан лавҳалар. Тузувчилар: А.Зуннунов ва бошқалар. Тошкент: Фан, 1996.
35. Мавлонова Р. ва бошқалар. Педагогика. Тошкент: Ўқитувчи, 2001.
36. Ғозиев Э. Педагогик психология асослари. Тошкент, 1997.
37. Юсупов Э. Ёшларнинг маънавий камолоти. Тошкент: Ўзбекистон, 1995.
38. Юсупов Э. Маънавият асослари. Тошкент, 1998.
39. Ўқувчи маънавиятини шакллантириш. Тузувчилар Ж.Ғозилов, Р.Султонов, Ҳ.Саидов. Тошкент: Шарк, 2000.
40. Сарибоев Х. Педагогика фанидан семинар машғулотларини бажариш бўйича услубий тавсияномалар. Тошкент, 2001.
41. Сарибоев Х. Педагогика фанидан сиртқи бўлим талабалари учун курс ишларини бажариш бўйича услубий тавсияномалар. Тошкент, 2002.
42. Сарибоев Х. Педагогика фанидан лаборатория машғулотларини бажариш бўйича услубий тавсияномалар. Тошкент, 2003.
43. Сарибоев Х. ва бошқалар. Педагогика назариясидан маъруза матнлари. Тошкент, 2004.
44. Туленов Ж. Қадриятлар фалсафаси. Тошкент, 1998.

Кириш	3
I боб. Педагогиканинг умумий асослари	6
§1. Педагогика фанининг мавзуси, баҳси ва унинг шахс камолотидаги ўрни	6
§2. Педагогиканинг методологик асослари	8
§3. Педагогик тушунчалар	11
§4. Фанлар тизимида педагогиканинг ўрни ва аҳамияти	14
II боб. Ўқувчи шахси тарбия жараёни объекти ва субъекти сифатида	17
§1. Шахс ҳақида тушунча, шахс тарбияси, камолоти	17
§2. Шахсни ривожлантирувчи асосий омиллар	19
§3. Шахсни камол топтиришда тарбия, ривожланиш ва фаолиятнинг ўзаро боғлиқлиги	23
§4. Шахс шаклланишининг ёш даврлари ва уларнинг ўзига хос хусусиятлари	26
§5. Марказий Осиё мутафаккирлари ижодида шахс камолотини шакллантириш	37
III боб. Педагогика фанининг илмий тадқиқот методлари	42
§1. Метод ҳақида тушунча. Педагогик тадқиқот	42
§2. Педагогик илмий тадқиқот методлари	44
IV боб. Тарбиянинг мақсади, вазифалари ва мазмуни	50
§1. Тарбия жараёнининг умумий таснифи ва усуллари	50
§2. Тарбия жараёнининг мақсад ва вазифалари	54
§3. Тарбия жараёнининг таълим жараёни билан муштараклиги	61
§4. Тарбия жараёнининг ўзига хос хусусиятлари	63
V боб. Тарбия қонуниятлари, тамойиллари ва методлари	67
§1. Тарбия жараёнининг қонуниятлари ва қондалари	67
§2. Тарбия тамойиллари	71
§3. Тарбия методлари, воситалари ва уларнинг моҳияти	75
VI боб. Шахс маънавияти ва маънавий-ахлоқий тарбия	82
§1. Ахлоқ ва маънавий сифатлар	82
§2. Шахс маънавий-ахлоқий маданиятини шакллантиришнинг педагогик хусусиятлари	87

§3. Ўқувчиларнинг маънавий тарбияси ва камолотида эътиқод тарбиясининг ўрни	90
VII боб. Маънавий ахлоқий тарбия методлари ва шакллари	93
§1. Маънавий-ахлоқий тарбия методлари, уларнинг тарбиявий жараёнидаги роли	93
§2. Онгли интизом – ақлий тарбиянинг таркибий қисми	97
§3. Ахлоқий тарбиянинг йўллари ва воситалари	101
VIII боб. Ўқувчиларда миллий истиқлол ғояси ва мафқурасини тарбиялаш	104
§1. Ғоя ва мафкура тушунчалари	104
§2. Миллий истиқлол мафқурасининг мазмун моҳияти	105
§3. Миллий мафкурамизнинг бош ғояси ва асосий ғоялари	106
§4. Ғоя ва мафқуранинг инсон ва жамият ҳаётидаги ўрни	108
IX боб. Ўқувчиларда фуқаролик тарбиясини шакллантириш	111
§1. Фуқаролик тарбиясининг мазмуни, мақсад ва вазифалари	111
§2. Давлат рамзлари ва уларга нисбатан ҳурмат ҳиссини шакллантириш	115
§3. Ўқувчиларни миллий қадриятлар руҳида тарбиялаш ва фуқаролик тарбиясини шакллантириш	119
§4. Ҳуқуқий онг ва фуқаролик маданиятининг миллий мафкура билан муштараклиги	122
X боб. Жамоа ва унинг шахсни шакллантиришдаги ўрни	126
§1. Жамоа ва унинг хусусиятлари	126
§2. Жамоани шакллантириш босқичлари	129
§3. Жамоани ташкил этиш ва тарбиялаш йўллари ҳамда воситалари	135
XI боб. Таълим-тарбия жараёнида ўқувчилар меҳнат тарбиясини амалга ошириш	141
§1. Меҳнат тарбияси ва унинг баркамол авлодни шакллантиришдаги аҳамияти	141
2. Меҳнат тарбиясининг мақсади ва вазифалари	144
§3. Ўқувчилар меҳнати фаолиятининг турлари	146
§4. Ўқувчилар меҳнат фаолиятини ташкил этишга қўйиладиган педагогик талаблар	149

XII боб. Тарбияда оила, таълим муассасаси ва жамоатчиликнинг ҳамкорлиги	153
§1. Оилада бола тарбиясини ташкил этиш	153
§2. Таълим муассасаларининг ота-оналар билан олиб борадиган фаолият турлари	160
§3. Ўқувчиларни тарбиялашда оила, маҳалла ва ўқув муассасасининг ҳамкорлиги мазмуни	163
XIII боб. Дидактика: таълим назарияси ва амалиёти асослари	167
§1. Таълим жараёни ва дидактика ҳақида тушунча	167
§2. Таълим жараёнининг вазифалари ва босқичлари	171
§3. Таълим қонуниятлари ва тамойиллари	173
XIV боб. Замонавий таълим мазмуни ва унга қўйиладиган педагогик талаблар	178
§1. Таълим мазмуни, унинг таълим тўғрисидаги қонунда акс эттирилиши, ДТС	178
§2. Ўқув дастури ва ўқув режаси, уларга қўйиладиган талаблар	181
§3. Дарслик ва унга қўйиладиган талаблар	183
XV боб. Таълимни ташкил этиш шакллари ва турлари	186
§1. Дарс шакллари ва уларни ташкил этилишига қўйиладиган талаблар	186
§2. Дарс турлари ва уларни тузилиши	188
§3. Ўқитишнинг ноанънавий шакли	193
XVI боб. Таълим методлари ва воситалари	197
§1. Таълим жараёнида методларнинг педагогик моҳияти	197
§2. Методлар классификацияси	200
§3. Муаммоли таълим ва унинг мақсади	207
XVII боб. Ўқувчи (талаба) лар билимларини текшириш ва баҳолашнинг рейтинг тизими	210
§1. Талабалар билимларини рейтинг назорати	210
§2. Талабалар билимини назорат қилиш ва баҳолашнинг тарбиявий аҳамияти	215
XVIII боб. Мустақил Ўзбекистонда таълим тизими, уни бошқариш ва раҳбарлик қилиш	221
§1. Таълим соҳасидаги давлат сиёсати мазмуни	221
§2. Ўзбекистон Республикасидаги таълим турлари	224

§3. Таълим тизимини бошқариш ва унга раҳбарлик қилиш	231
§4. Таълимни ташкил этиш шакллари ва уларни такомиллаштириш	237
XIX боб. Кадрлар тайёрлаш миллий модели, ўқитувчи ва унинг жамиятда тутган ўрни	243
✓ §1. «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури» ва унинг моҳияти	243
§2. «Кадрлар тайёрлаш миллий модели» ва унинг таркибий қисми	247
§3. «Кадрлар тайёрлаш миллий модели»ни ҳаётга татбиқ этишнинг аҳамияти	254
§4. Ўқитувчи ва унинг шахсига қўйиладиган талаблар	256
XX боб. Махсус педагогика	259
§1. Дефектология фани ва унинг долзарб масалалари	259
§2. Сенсор нуқсонли болалар	261
§3. Олигофренопедагогика фанининг баҳси ва ундан фойдаланиш услублари	265
§4. Ақли заиф ўқувчиларга таълим-тарбия бериш ва ўрганишнинг ўзига хослиги	270
Фойдаланилган адабиётлар	277